

Ára: 2500 Ft

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editor

TAMÁS FARKAS

Technical editor

PANNA SZABÓ

Editorial Board

TAMÁS FORGÁCS, KÁROLY GERSTNER,
ISTVÁN HOFFMANN, LÁSZLÓ HONTI, JENŐ KISS,
PÉTER SIPTÁR, ANDRÁS ZOLTÁN

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

KOROMPAY, KLÁRA: The 20th-century fate of the Codex of Leuven and the Lamentations of Mary	1
HAADER, LEA: The scribe of the Old Hungarian Lament of Mary: insights from a “biographical object”	7
KOROMPAY, KLÁRA: The Lamentations of Mary and what could be behind it: Remembering the lectures of Dezső Pais	17
CSEHY, ZOLTÁN: Flowers of flowers: The Old Hungarian Lamentations of Mary as a source of inspiration in modern and contemporary poetry	29
SENGA TORU: Notes on the names of the Khwarizmians in medieval Eurasia: The Hungarian word <i>káliz</i> and what surrounds it. Part 1	44
MÁRKUS, ÉVA – BALOGHNÉ NAGY, GIZELLA: Double negation in the German dialect of Deutschpilsen/ Nagyborzsöny	55
E t y m o l o g i e s. FORGÁCS, TAMÁS: Explanations of idioms around <i>kemence</i> ‘oven’. – PESTI, JÁNOS: On the history of the form and meaning of the dialect word <i>szeplőncés</i> ‘freckled’	
T h e h i s t o r y o f l i n g u i s t i c s. KISS, JENŐ: The history of the periodicals Magyar Nyelvőr and Magyar Nyelv between 1905 and 1925	
R e v i e w s. ANDOR, JÓZSEF: Beáta Gyuris ed., Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXV. Tanulmányok a jelentés tan köréből [Studies in General Linguistics 35: Studies in semantics]. – KUGLER, NÓRA – POMÁZI, BENCE: András Imrényi – Nicolas Mazziotta eds., Chapters of Dependency Grammar. A historical survey from Antiquity to Tesnière	
S o c i e t y n e w s. FARKAS, TAMÁS: The General Assembly of the Society of Hungarian Linguistics closing the year 2023. – ZOLTÁN, ANDRÁS: Attila Hollós (1933–2023). – T. SOMOGYI, MAGDA: László Grétsy (1932–2024). – ANTALNÉ SZABÓ, ÁGNES: Lajos Fülöp (1932–2024). – NAGY L., JÁNOS: Emma Rozgonyiné Molnár is 90	
D a t a o n t h e h i s t o r y o f H u n g a r i a n. SURÁNYI, ANNA: Letters from the correspondence of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai	
C o n t r i b u t o r s	

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

120.
ÉVFOLYAM

2024.
1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

MAGYAR NYELV 120. ÉVF. 1. SZÁM * 2024.

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztő
FARKAS TAMÁS

Technikai szerkesztő
SZABÓ PANNA

Szerkesztőbizottság
**FORGÁCS TAMÁS, GERSTNER KÁROLY,
HOFFMANN ISTVÁN, HONTI LÁSZLÓ, KISS JENŐ,
SIPTÁR PÉTER, ZOLTÁN ANDRÁS**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

KOROMPAY KLÁRA: A Leuveni kódex és az Ómagyar Mária-siralom sorsa a 20. században	1
HAADER LEA: Az Ómagyar Mária-siralom scriptoráról – avagy következtetések egy „biografikus tárgy” nyomán	7
KOROMPAY KLÁRA: Az Ómagyar Mária-siralom és ami körülötte lehetett. Emlékezés Pais Dezső óráira	17
CSEHY ZOLTÁN: Virágnak virága. Az Ómagyar Mária-siralom mint ihletforrás a modern és a kortárs költészetben	29
SENGA TORU: Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában. A magyar <i>káliz</i> szó és ami körülötte van. 1. rész	44
MÁRKUS ÉVA – BALOGHNÉ NAGY GIZELLA: Kettős tagadás a nagybörzsönyi német nyelvjárásban	55

Szó- és szólamagyarazatok. FORGÁCS TAMÁS: Szólamagyarazatok a <i>kemence</i> tájékról. – PESTI JÁNOS: <i>Szeplőncés</i> tájszavunk alak- és jelentéstörténetéhez	71
Tudománytörténet. KISS JENŐ: A Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv 1905 és 1925 közötti történetéhez	84
Szemle. ANDOR JÓZSEF: Gyuris Beáta szerk., Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXV. Tanulmányok a jelentéstan köréből. – KUGLER NÓRA – POMÁZI BENCE: Imrényi, András – Mazziotta, Nicolas szerk., Chapters of Dependency Grammar. A historical survey from Antiquity to Tesnière	87
Társasági ügyek. FARKAS TAMÁS: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. évet záró közgyűlése. – ZOLTÁN ANDRÁS: Hollós Attila (1933–2023). – T. SOMOGYI MAGDA: Grétsy László (1932–2024). – ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES: Fülöp Lajos (1932–2024). – NAGY L. JÁNOS: Rozgonyiné Molnár Emma 90 éves	99
Nyelvtörténeti adatok. SURÁNYI ANNA: Missilisek Nadasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezéséből	114
Számunk szerzői	127

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42**.

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék. Ímél: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, ímélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, ímél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Tördelte Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: a 2021/3. számig: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>, a 2021/4. számtól: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Ímélcímünk: juhasz.dezso@btk.elte.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: juhasz.dezso@btk.elte.hu. Web: <http://ojs.elte.hu/magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

A Leuveni kódex és az Ómagyar Mária-siralom sorsa a 20. században*

1. A leuveni Egyetemi Könyvtár pusztulása (1914) és az ÓMS. felfedezése (1922). Előljáróban idézzük fel: mi is történt 1922–1923-ban, s mi minden történt az elmúlt száz évben azzal a kódexszel, mely a ránk maradt első magyar verset megőrizte? Mindez azért is elgondolkodtató, mert – amint látni fogjuk – közvetlen köze van a 20. század két nagy világgézéséhez, s beszédesen tükrözi, hogyan íródik egymásba a könyvek sorsa és a történelem.

Az évfordulóhoz kapcsolódó történet első eleme a következő: 1922 áprilisában egy német jóvátételi bizottság könyveket válogat a Leuveni Katolikus Egyetem könyvtárának helyreállítására.

Ennek előzménye az, hogy az I. világháború elején a Belgiumot megtámadó német hadsereg elfoglalja Leuvent. 1914. augusztus 25-én az ide egy vereség után visszavonuló katonák tévedésből egymásra lőnek, a lövöldözést leuveni szabadharcosoknak tulajdonítják, kivégzéseket rendelnek el, s bosszúból gyújtogatásba kezdenek a városban. Szándékos és tudatos pusztítás áldozata lesz az 1425-ben alapított egyetem nagy híru könyvtára, melynek teljes anyaga (több százezer kötet, sok száz régi kézirat és ősnymtatvány) egy éjszaka alatt megsemmisül. Több mint ezer ház is romokban hever. E tragikus eseménysor francia megnevezése: „le sac de Louvain”. (Az interneten 1914-es fényképek és beszámolók sokasága ad erről képet.) E történet megrázza a világ közvéleményét.

A versailles-i béke (1919) Németországot a háborús károk jóvátételére kötelezi. A békeszerződés pontjai között szerepel e könyvtárnak megfelelő könyv-anyaggal való ellátása. Később jelentős nemzetközi adományok is bővítik ezt.

1922-ben tehát folyamatban van a Leuvenbe küldendő könyvek lajstromozása. Ennek során GEORG LEIDINGER, a müncheni Bajor Állami Könyvtár kéziratárának igazgatója felfedezi, hogy egy 13. századi latin kódexben (melyet 1910-ben vett meg Toscanában Jacques Rosenthal müncheni antikvárius) egy rövid nem

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság által az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének századik évfordulója alkalmából szervezett emlékülésen, 2023. május 23-án (ELTE BTK, Budapest). A jelen írott változat olyan elemekkel is bővült, amelyekre azóta derült fény.

latin szöveg is szerepel. FRANZ BABINGER egyetemi magántanár, müncheni turkológus és szlavista állapítja meg elsőként, hogy ezt magyarul írták.

Ezt megerősíti és a kódex vizsgálatát megkezdi GRAGGER RÓBERT, a berlini Collegium Hungaricum igazgatója, majd a Németországba 1922 decemberében kiutazó JAKUBOVICH EMIL is. Több olyan megállapítás már ekkor elhangzik (így az itáliai eredetre és törzsanyag domonkos jellegére nézve), ami ma is megáll. A kódex 1922 végén Leuvenbe kerül. (Mindezekről: JAKUBOVICH–PAIS 1929: 123–131. Az ÓMS. keletkezéstörténetéről röviden: KOROMPAY 2023: 165.)

Itthon a Nemzeti Újság megírja a hírt, s már 1923 elején megjelennek az első tudományos közlemények. A Napkelet című irodalmi folyóirat januári számában HORVÁTH JÁNOS (1923/2009) szól az első ránk maradt magyar vers jelentőségéről, s közli annak olvasatát és értelmezését. (Erre bővebben kitérek második előadásomban.) A Magyar Nyelv 1. számában GRAGGER RÓBERT (1923) leírást ad a kódexről, közzéteszi a vers hasonmását és betűhű átíratát, a latin vers itt szereplő változatát, valamint számos értelmezési kérdés megvilágítását. Ez a közlemény önálló füzet formájában is megjelenik.

2. A leuveni Egyetemi Könyvtár újabb pusztulása (1940) és az ÓMS. további sorsa. Senki nem sejtí ekkor, hogy ami 1914-ben megtörtént, az másodszor is bekövetkezhet. 1940. május 16-án a Leuven városát ért heves bombázások következtében a könyvtár ismét megsemmisül. 900 ezer kötet lesz a lángok martaléka. Amikor a hír bejárja Európát, itthon szinte mindenki biztosra veszi, hogy a Mária-siralmat őrző kódex is odaveszett. BÁRCZI GÉZA (1947: 302) később a következőket írja erről: „Egyedül PAIS DEZSŐ maradt kételkedő e gyászos hírekkel szemben, csak ő hirdette, hogy addig, míg teljesen megbízható értesülést nem szerzünk magára a Leuveni Kódexre vonatkozólag, nem kell minden reményről lemondani, mert a könyvtár kétségtelen pusztulása még nem jelenti okvetlenül az Ómagyar Mária-siralom kéziratának megsemmisülését is. S amikor ez év nyarán Belgiumba indultam tanulmányútra, lelkemre kötötte, hogy járjak utána a Leuveni Kódex sorsának”.

A remény beigazolódtott. Bárczinak első dolga volt, hogy tájékozódjon a kódex sorsa felől. Az egyetem alrektora egy hét alatt a következőket derítette ki: a kódex megvan, csodálatosképpen megmenekült a tűzvészről, miután a harcok közeledtével a könyvtárosok néhány más értékes darabbal együtt egy páncélszekrénybe rejtették, s a tűzvész idején a lángok nem értek el abba a kis helyiségbe (egy benyíló végén), ahol ez állt. Másrészt elkerülte a német tisztbi bizottság figyelmét is, amikor a romok között a megmaradt könyvanyag után kutattak, hogy azokat visszaköveteljék. A fenti, keskeny benyíló egyik végén levő ajtót kinyitották – az egy mosdóba vezetett –, a másik végén levőt viszont nem – ott rejtőzött a páncélszekrény –, így annak kincsei megmaradtak, s a háború további veszedelemétől is megmenekültek. Ez a tájékoztatás a könyvtár épületében hangzott el, az események pontos színhelyének bemutatásával.

Bárczi mikrofilmet készíttetett az egész kódexről, s magánemberként fölterte a kérdést az egyetem alrektorának: mivel ez az emlék a magyar kultúra számára a legbecsesebb, hajlandók volnának-e esetleg megválni tőle? Pénzért nem, de egy számukra is kedvező csere keretében esetleg igen – hangzott a válasz. A beszámoló

utolsó mondata annak a közeli híradásnak az örömét előlegezi, hogy „a Leuveni Kódex megszűnt leuveni lenni, és hazatért” (BÁRCZI 1947: 305).

3. A történet folytatása 1947 után. Ahhoz képest, amit remélni lehetett, a folytatás másként alakult. A magyar nyelv életrajza című könyvében BÁRCZI (1963: 88–89) ismét felidézi az előbbieket, majd röviden azt jelzi, hogy „magyar részről elkövetett ügyetlenségek miatt” a lehetőség akkor meghiúsult, s a könyv írásának idején a könyvtár vezetősége nem hajlandó megválni a kódextól. Nem tudhatjuk, mi áll az előbbi tapintatos megjegyzés háttérében. Én mindig úgy véltem, hogy az 1948-as fordulat s az azzal járó kultúrpolitika önmagában is magyarázat lehet az alkalom elszalasztására.

Nemrég figyeltem fel két közleményre (BÁRCZI 1964, MUZSLAY 1964), melyek tanulságai idevágnek, de nem közismertek.¹ Miután BÁRCZI könyve nyomán 1963-ban az Új Ember is hírt adott a kódex sorsáról, a lap szerkesztősége levelet kapott a Leuvenben élő Muzslay Istvántól, aki több megjegyzést is fűzött BÁRCZI beszámolójához. Ezek közül az első az, hogy a német megszálló hatóság sohasem tett kísérletet a könyvanyag visszakövetelésére, sőt a megrongált épületet maga őriztette, s a Belgiumnak járó jóvátételi összeget is folyamatosan fizette. – BÁRCZI (1964: 87) ezt idézve megállapítja, hogy az új információk ellentétben állnak azokkal, amelyeket ő közvetlenül az egyetem alrektorától kapott 1947-ben a helyszínen. – MUZSLAY (1964: 345) azt jelzi, hogy a későbbi alrektor a háború alatt nem volt Leuvenben, értesülései másoktól származtak, s a fennmaradt dokumentumok a saját állításait igazolják (ilyeneket azonban nem közöl).

Ezek alapján úgy látom, hogy Leuvenben kétféle narratíva élt a tűzvész utáni helyzetről és a német katonák szerepéről. Kérdés, lehet-e ez ügyben ma bizonyosat állítani, s mennyire lényeges ez annak a fényében, hogy az egész könyvtár megsemmisült. Úgy gondolom, az ÓMS. történetének összefoglalása során ezzel a szállal nem érdemes behatóan foglalkozni. Marad egy bizonyosság: a Leuveni kódex megmenekülése a tűztől egy páncélszekrényben.²

Szóba kerül mindkét cikkben egy másik bonyolult ügy is: a „magyar részről elkövetett ügyetlenségek”-é. BÁRCZI (1964: 89) erről utólag ennyit mond: ő itthon már 1947-ben felvette a kapcsolatot az illetékesekkel az esetleges csere ügyében. Majd így folytatja: „Hogy milyen súlyos hibák történtek, és milyen kellemetlen helyzetbe sodortak engem, arról ma már nem érdemes beszélni.” Ez a nagyvonalú elegancia nagyon jellemző rá. MUZSLAY (1964: 346) írásából kiderül egy konkrét mozzanat: az első hivatalos lépések csak 1955-ben történtek. Ő maga az újabb próbálkozásokat az adott helyzetben céltalannak, sőt károsnak ítélné. – A harmadik kérdés, amelyet mindketten érintenek, a tinta elhalványodásának fokozódó mértéke.

4. Kísérletek a kódex hazahozatalára. Az ilyen irányú törekvésekről VIZKELETY ANDRÁS (2004: 11–15) nagymonográfiája ad részletes képet. Holub József

¹ Számomra az alábbiakra az előadás írott változatának készítése során derült fény.

² Ennek előzményeire nézve is van egy újabb verzió: amikor a kódex Leuvenbe került, egy páncélszekrényben helyezték el, s ott is maradt egészen 1940-ig (MÉRCZ 2023).

már 1923-ban lépéseket tett ez ügyben, a jóvátételi eljárás azonban még nem zárult le, így ez nem vezetett eredményre. – Bárczi 1947-es tapogatózása után a következő esemény az, hogy 1955-ben Leuvenbe látogatott Varjas Béla, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, s csereajánlatot tett a Leuveni Katolikus Egyetem könyvtárának. Az igazgató a csere gondolatát elutasította. Hasonlóan eredménytelennek bizonyultak később Mátray László és Kovács Máté ilyen irányú kísérletei is. – Az OSZK részéről több olyan lépés történt eközben és a továbbiakban is, ami valamilyen módon kedvezhetett egy jövőbeli cserének. Ezek közül egy különleges szál Stefánia belga királyi hercegnő, Rudolf trónörökös felesége naplójához fűződik. Ezt Pannonhalmán őrzik, ahol a hercegnő és második férje hamvai nyugszanak. A belga királyi család érdeklődést mutatott a napló megszerzése iránt, de a végrendelet szerint ez nem hagyhatta el Magyarországot, s vele kapcsolatban más megkötöttségek is voltak. (Végül a Belga Királyi Levéltár egy erről készült mikrofilmet kapott ajándékba.) – Másfelől Joború Magda, az OSZK főigazgatója 1962-től rendszeresen jegyzékeket küldött a Leuveni Katolikus Egyetem könyvtárának régi, főleg teológiai tárgyú nyomtatványokról, melyek az ő érdeklődésükre számot tarthattak, s amelyekből válogathattak. Az 1964 decemberében általa kezdeményezett cseretárgyalások során e gesztusoknak szerepük volt. – Néhány évvel később Belgiumban olyan helyzet alakult ki, ami a tárgyalásokat jó ideig lehetetlenné tette, amint erről külön szólni kell. Jelzem még, hogy több magyar tudós, így Benkő Loránd is személyesen látta Leuvenben a kódexet. Mezey László 1968-ban három napig tanulmányozta, s kutatásainak eredményét írásban összegezte (MEZEY 1971).

5. A történet leuveni háttéré. Belgiumban 1968 után jelentős események következtek be. A korábban kétnyelvű Leuveni Katolikus Egyetem kettévált: a flamand (németalföldi) nyelvű egyetem Leuvenben maradt, a francia nyelvű pedig 1972-ben a vallon területen alapított egyetemi kisvárosba, Louvain-la-Neuve-be költözött. Ezzel összefüggésben a könyvtár anyagának kétfelé osztása volt a legbonyolultabb, évekig tartó feladat. Az alapelv a következő volt: a páratlan katalógusszámú könyvek Leuvenben maradnak, a párosak pedig Louvain-la-Neuve-be kerülnek. A Leuveni kódex, mely a „Manuscrit A6” jelzetet viselte, ennek értelmében a francia nyelvű egyetemhez került volna.

Itt kell rátérnünk a korábban már említett Muzslay István szerepére, akiről ma sokkal többet tudhatunk, mint korábban, hála egy konferenciának, amelyet 2023. október 7-én az ő emlékezetére rendeztek. Muzslay (1923–2007) jezsuita szerzetespap volt, 1953 óta Leuvenben élt. 1961-től az alkalmazott közgazdaságtudomány professzora lett a Leuveni Katolikus Egyetemen. Mint az ottani Collegium Hungaricum igazgatója és az oda érkező magyar diákok pártfogója a leuveni magyar emigráció meghatározó alakjává vált. Az egyetem szétválása után mind a flamand, mind a francia nyelvű egyetemen tanított.

A konferencián MÉRCZ ANDRÁS (2023) előadása azt a kérdést elemezte, hogy milyen szerepet játszott ő a Leuveni kódex hazakerülésében. Nos, a fő tanulság az, hogy nagyobb szerepe volt a kódex Leuvenben tartásában, mint a hazahozatal ügyében. Az itthoni politikai rendszer miatt ennek késleltetésére törekedett,

amint ezt 1964-es cikke is mutatja. Befolyása akkor is érvényesülhetett, amikor a leuveni döntéshozók a csere lehetőségét elutasították. Másfelől szerepe volt egy majdani csere előkészítésében is. Annak tudatában, hogy itthon a flamand kultúra szempontjából van ígéretes csereanyag, komoly lépéseket tett annak érdekében, hogy a kódex jövőjét ne a katalógusszám döntse el. Nagy valószínűséggel az ő személyes erőfeszítéseinek köszönhető, hogy az hosszú vita után 1979-ben a Leuveni Egyetemé lett.

6. A Leuveni kódex hazatérése (1982). A fenti időszak belgiumi vonatkozásairól saját élményeim is vannak, mivel 1981–1982 telét a Liège-i Egyetemen töltöttem egy kutatói ösztöndíjjal. Ottani kollégáim elbeszéltek, hogyan zajlott a könyvtár kétfelé osztása. Meg is jegyezték: az 1970-es években gondolni sem lehetett volna egy cserére. 1982 februárjában ellátogattam Leuvenbe, s ott, az igazgató előzékenységének hála, kézbe is vehettem a kódexet. Tőle tudtam meg az örömhírt, melynek itthon, az egyetemen hírnöke lehettem: pár hónap múlva a kódex hazatér.

Ennek közvetlen előzményei a következők (vö. VIZKELETY 2004: 14–15). 1980-ban Soltész Zoltánné, az OSZK osztályvezetője hivatalos látogatást tett a leuveni Egyetemi Könyvtárban, majd a tárgyalások folyamán egy mintegy 150 tételből álló jegyzéket adott át olyan flamand vonatkozású régi nyomtatványokról és kéziratokról, amelyek a csere szempontjából fontosak lehetnek számukra. Ezek után felfogorsultak az események. 1982 januárjában Jan Roegiers, a könyvtár új igazgatója – aki már korábban is pártolta a cserét – Magyarországra látogatott, megtekintette az anyagot, ezt újabb elemekkel is kiegészítették, majd megszületett a döntés.

1982. május 24-én az Országos Széchényi Könyvtárban bekövetkezett a várva várt esemény: egy csereegyezmény keretében – 37 tételből álló flamand anyag (1 nyolckötetes 18. századi kézirat, 12 ősnymtatvány és 24 későbbi nyomtatvány) fejében – a Leuveni kódex a nemzeti könyvtár tulajdonába került, MNy 79 jelzettel. Ezzel megkezdődhetett tartalmának tüzetes vizsgálata, s VIZKELETY ANDRÁS (1986) kutatásainak köszönhetően hamarosan e kódex sokféle titkára fény derült.

1922 és 1982 között mindössze 60 év telt el. Mi minden történt ez alatt? A magyar verset felfedezték, az ezt őrző kódex Németországból Belgiumba került, a II. világháborúban kis híján elpusztult, csodával határos módon megmenekült, majd évtizedekkel később végre hazatért.

„Habent sua fata libelli” (A könyveknek is megvan a maguk sorsa).

Kulcsszók: Leuveni kódex, Ómagyar Mária-siralom, Bárczi Géza, a Leuveni Egyetem könyvtára.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1947. A Leuveni Kódex történetének legújabb szakasza. *Magyar Nyelv* 43: 301–305.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1964. A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához. *Magyar Nyelv* 60: 86–89.

- GRAGGER RÓBERT 1923. Ómagyar Máriásiralom. *Magyar Nyelv* 19: 1–13. – Önállóan: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 19. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1923.
- HORVÁTH JÁNOS [-rv- betűjeggyel] 1923/2009. Magyar vers az Árpád-kor végéről. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái* 5. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 794–801.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. *Ómagyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs.
- KOROMPAY KLÁRA 2023. Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 119: 153–170.
- MÉRCZ ANDRÁS 2023. Muzsly atya szerepe az Ómagyar Mária-siralom hazakerülésében. (Előadás.) *Konferencia a 100 éve született Muzsly István SJ-ről*. Faludi Ferenc Jezsuita Akadémia. Párbeszéd Háza, Budapest, 2023. október 7.
- MEZEY LÁSZLÓ 1971. Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. *Irodalomtörténet* 53: 356–370.
- MUZSLAY ISTVÁN 1964. A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához. *Magyar Nyelv* 60: 345–346.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. *Világ világa, virágnak virága. [Ómagyar Mária-siralom]*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur in „Löwener Kodex”*. Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.

The 20th-century fate of the Leuven Codex and the Lamentations of Mary

The first Hungarian poem was preserved in the 13th-century Codex of Leuven. The history of this codex is closely connected to the 20th-century history of the library of the University of Leuven. The library was set on fire by the German army in the summer of 1914. A set of books was given as a war compensation from Germany to Belgium in 1922; the Lamentations of Mary was discovered while these books were being sorted out. The whole collection of the library perished in 1940, but the Codex of Leuven survived the fire in a safe as it was found out by Géza Bárczi in 1947. The codex was brought home as a result of an exchange contract in 1982, and since then it has been kept in the National Széchényi Library.

Keywords: Codex of Leuven, Lamentations of Mary, Géza Bárczi, library of the University of Leuven.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Az Ómagyar Mária-siralom scriptoráról – avagy következtetések egy „biografikus tárgy” nyomán*

1. Vajon el tudjuk-e ma képzelni azt a meglepetést és örömet, amely bő egy évszázaddal ezelőtt tölthette el a magyar irodalom és nyelv kutatóit, amikor kiderült, hogy a frissen előkerült Leuveni kódex magyar szempontból milyen páratlan kincset tartogat? Az érzést – mert a felfedezés jelentősége természetesen nem mérhető össze – csak sejtetni engedi azon „új” nyelvelmékek fölötti izgalom és öröm, amelyek az utóbbi évtizedekben bukkantak fel – említsünk meg most közülük csak kettőt: a Münchener emlék nevű magyar szöveget egy görög kódexben, vagy a szigetén domonkos kolostor középkori okleveleinek hátlapján felfedezett magyar feljegyzéseket. Az ilyen váratlan események azt a reményt is táplál(hat)ják, hogy máskor is előfordulhat még ilyesmi.

Az ÓMS. előtt tisztelgő kerekasztal tervezésekor felmerült, hogy ezúttal ne a vers szűkebb értelemben vett irodalmi és nyelvészeti kérdései kerüljenek a megemlékezés homlokterébe. Ezekkel ugyanis 1923 óta számos monográfia és tanulmány foglalkozott mélyre ható és részletekbe menő elemzésekkel, egymást erősítve vagy éppen vitatkozva egymással – és továbbra is nyitva hagyva számos kérdést. (Néhány mű közülük: GRAGGER 1923; JAKUBOVICH–PAIS 1929; HORVÁTH J. 1931; MÉSZÖLY 1956; SZABOLCSI 1959; MEZEY 1971; BENKŐ 1980; MARTINKÓ 1988; A. MOLNÁR 2005; HORVÁTH I. 2015; stb.).

2. A magyar verset is tartalmazó Leuveni kódex – mint köztudomású – 1982-ben került Belgiumból Magyarországra, ezzel az eddigiekhez képest alapvetően új lehetőségekhez juttatva a kutatást. VIZKELETY ANDRÁS könyvei (1986 és 2004) már a teljes kódex tüzetes vizsgálatának alapján hoztak új eredményeket, tettek kétségessé vagy cáfoltak meg eddigi megállapításokat. Ahogy 2004-es könyvének bevezetőjében ő fogalmaz: „e kis remekmű keletkezésének körülményeiről, arról a szellemi környezetről, amelyben megszületett, lejegyezték, olvasták, sokáig csak nagyon kevés, filológiaiilag alátámasztható adat állt rendelkezésünkre, jóllehet a kutatás kezdettől fogva feltételezte, hogy ahhoz a rezonáló térhez, ahol ez a vers elhangzott, amely ezt a verset befogadta, csak a vers teljes szövegkörnyezetének ismerete adhatja kezünkbe a kulcsot.” (2004: 11) VIZKELETY a Leuveni kódex teljes anyagának tudós szövegkritikai vizsgálatával megtalálta azt a kulcsot, amellyel az ajtó nyithatóvá, a kódex élővé vált. Ezzel pedig rálátást ajándékozott arra a szellemi tájra, „rezonáló térre”, amelyet ha szemügyre veszünk, felfedezhetjük a hazai kereszténység korai századaiban a szerzetesi műveltség forrásait, valamint a korabeli Európa teológiai műveltségéhez való viszonyát.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság által az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének századik évfordulója alkalmából szervezett emlékülésen, 2023. május 23-án (ELTE BTK, Budapest).

3. A következőkben én is VIZKELETY ANDRÁS kutatásainak alapján, az ő kulcsát használva kísérelem meg e centenárium ürügyén közelebb hozni annak a scriptor-szerzetesnek a személyiségét, aki több mint hétszer száz évvel ezelőtt írta be az ÓMS.-at a Leuveni kódexbe.¹ Az időbeli messzeség olyan nagy, hogy ennek megfelelően a kép is csak nagyon töredékes lehet. A fő fogódzót a scriptor művét hordozó anyakódex adja, valamint a magyar szöveg belső nyelvi-helyesírási sajátosságaiból levonható következtetések. A módszertani háttérhez azt a tényt szeretném hangsúlyozni, hogy a középkori kézirat valójában „biografikus tárgy, tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője” (TÓTH Zs. 2015: 649). E megállapítás igazát belső (tartalmi) és külső tulajdonságaival a Leuveni kódex is alátámasztja: az eredeti scriptorok és az utólagosan betoldó kezek szövegválasztásaival; a hellyel való gazdálkodás meghatározta változó lap-, ill. hasábméretekkkel; a maradék üres helyekre írt, azonos betoldó jelekkel összekapcsolt „szívügy” prédikációkkal; a számos, eltérő indítékből beírt marginálissal; a különféle kivitelezésű iniciálékkal (vagy olykor csak kihagyott helyükkel); a lapszámozások sajátosságaival; a korabeli tartalomjegyzékkel; stb. Ezek mind identitásokat őrző nyomok, amelyek egyben arra is utalnak, hogyan formálódott a használat közben és által a 13. század vége táján egy teológiai „szakkönyv”. A kódex külső és belső elevensége ugyanis egyértelműen tanúskodik arról, hogy a – döntően sermo-típusú prédikációkat, prédikációvázlatokat két ciklusba tömörítő – kézirat a domonkos prédikációs gyakorlat előszeretettel forgatott, élő (segéd)könyve volt egykoron.

4. A prédikáció mint a középkor jelentős irodalmi műfaja virágzása közben formálódott is. A változás iránya a nagyobb bibliai szakaszokat kifejtő beszédek (homíliák) felől az ún. tematikus sermók felé vezetett, amelyekben a mondanivaló egy-egy rövid idézetre, bibliai versre (thema) alapozódott. Ezt a themát a prédikátor beszédében szinte mértani pontossággal, részekre (divisiókra) osztva fejtette ki, különféle tekintélyektől vett idézettel/idézetekkel támasztotta alá, és példákkal is színesítette (VIZKELETY 1986: 52–53). Vasárnapról vasárnapra hangzottak el a prédikációk élőszóban, a hallgatósághoz igazodva vagy latinul, vagy anyanyelven. Arra, hogy a nyelvi kettősségre a Leuveni kódexet alakító prédikátorok gyakorlatában szükség volt, maga a kódex a bizonyíték. A korabeli prédikációs könyvek azt is tanúsítják, hogy a szóban elmondandó prédikáció anyagának kifejtettebb vagy többé-kevésbé vázaltszerű írásbeli rögzítésére is megvolt az igény, még a gyakorlott prédikátoroknak is „jól jött”, akár mint előkészületi anyag, akár mint a szóbeli előadás emlékeztetősége. A korabeli sermonáriumok (Pécsi egyetemi beszédek, Gyulafehérvári sorok kódexe) és a későbbi korok számtalan prédikációskönyve (Pelbárt, Bornemisza, Káldi, Pázmány és még sokan mások – egészen máig, az interneten olvasható prédikációs anyagokig) a papi szolgálat elengedhetetlen kellékének mutatják a prédikációgyűjteményeket –, amelyeknek

¹ Mivel a továbbiakban a megállapítások forrása és alapja döntően és elsősorban VIZKELETY ANDRÁS 2004-es monográfiája, szinte minden mondat után hivatkozhatnék rá. Ezért ezt itt most generálisan teszem meg, és a továbbiakban nem adom meg az aktuális lapszámokat, kivéve, ha szó szerint idézek. Legtöbbet a mű alábbi részeire támaszkodtam: 26–34; 97–141; 255–263.

egyik korai példánya került elő száz évvel ezelőtt a Leuveni kódexszel. Gyakorlat volt a prédikációs anyagnak – az egyházi ünnepek rendjének megfelelő – beszédciklusokba (*de tempore* és *de sanctis*) rendezése (vö. később az Érdy-kódex felépítését is). A két tematikai egység határa a Leuveni kódex esetében egykori fizikai határt is jelentett: a *de tempore*-ciklus a kódexnek – az egybekötés előtti – első részét foglalta el, a *de sanctis* pedig a második egységét képezte. (Megjegyzésként: a magyar vers tulajdonképpen a határra, az első rész utolsó levelének verzójára van beírva, ami a legtipikusabb vendégszövegi hely, a vers állapota pedig azt is illusztrálja, mit képes előidézni egy kötetlen kézirat elő- és hátlapján a sok fogdosás.) Az egykori két részből állást – a tematikai és kézváltás mellett is – egyéb nyomok is megerősítik: a két egység más minőségű pergamenje (a második részben újrahasznosított, palimpszeszt lapokkal), továbbá a második rész plusz külön számozása, rubrummal írt római számok formájában a lapok jobb sarkában, miközben az egész könyvnek egységes, más típusú számozása is van.

5. A paleográfia szaktekintélyeinek véleménye alapján a Leuveni kódexbe két időbeli fázisban kerültek be szövegek: az alapkezek munkája a 13. század harmadik negyedére tehető, azok pedig, akik utólag betoldott szövegekkel bővítették a kéziratot 1275 és 1300 körül tevékenykedtek. Ez utóbbiak között – az általuk hagyott nyomok alapján – két magyar szerzetes is volt (egy harmadikról ezt bizonyítani nem, inkább csak sejteni lehet).

A következőkben ezen kezek egyikéről, az ÓMS.-t a kódexbe beíró, minden bizonnyal domonkos szerzetesről próbáljuk meg kideríteni, mit mutatott meg műve által magából. Mivel érintkezési pontok a másik magyarul tudó scriptorral – aki VIZKELETY ANDRÁSTÓL a Glossator nevet kapta (három magyar glosszája: *hurnou, ruga, scumartiuus* = hernyó, ragya, számártövis) – is vannak, bizonyos fókig ő is bevonódik a vizsgálatabba.

Az egyes scriptorok kódexbeli munkájának feltérképezhetőségéhez szükséges az általuk írt szövegek kiválogatása, ami viszont – előzetesen – írásuk azonosítását, illetve más scriptorok írásától való elválasztását követelte meg. Ehhez a sok esetben korántsem egyszerű feladathoz az ÓMS. kezének néhány jellegzetesebb betűje (főként a *g*, *e* és *a*) jelentett segítséget. Írása alapján 15 terjedelmesebb és körülbelül ugyanennyi marginális bejegyzés származik az ÓMS. kezétől, amelyek a kódex mindkét részében feltűnnek. (A Glossator – több mint 45 bővítésével – nála többet dolgozott a kéziratban, intenzívebben használta.) Az viszont megállapítható, hogy ők ketten egyszerre tartózkodtak ugyanabban a kolostorban. A Mária mennybevételének ünnepére való prédikációba (amely az egyetlen homília típusú beszédje a kéziratnak) az ÓMS. scriptora kezdett bele a 280vb hasáb alján, majd a megkezdett mondatot a 281r tetején már a Glossator folytatta, és ő fejezte is be a szöveget. Ilyen tollváltások csak egy időben ugyanazon helyen való működés esetén történnek. A kódexben ezen kívül is van még egy további olyan lap, amelyre mindketten írtak (293r), de ezek különböző szövegegységek.

6. Ami a „témaválasztásokat” illeti: az ÓMS. scriptora főként a *de tempore* részhez kötődő, az egyházi év különféle vasárnapjaira szóló prédikációvázlatokkal

bővítette a kéziratot, írása ezért inkább a kódex első részében található. (A Glosator éppen ellenkezőleg, a szentek ünnepeire összpontosított inkább, ő főként a második részben dolgozott.) Az ÓMS. keze az egyházi év alábbi vasárnapjaira készített prédikációt: Hetvened és Hatvanad vasárnap (19v–20v), Húsvét utáni 4. vasárnap (50r–51r), Mennybemenetel (51r–52v), Szenvedés vasárnapja, azaz Feketevasárnap (91r–91v), Pünkösöd utáni 1. vasárnap (103v). A kereszt felmagasztalásának (szept. 14), illetőleg megtalálásának (máj. 3.) ünnepére szóló beszédvázlatokhoz (222r, ill. 279r) magyar nyelvű glosszákat is csatolt. Az egyik a latin szöveg egy jelzős szerkezetének (*arta via*) a magyar fordítása (a 222r alján): *scuicscerech* (= szükszerű); míg a másik kettőnek, a 279r felső margójára írt *virudnek hullotta mia* és *pulkul pituaranak fugliabeleul* magyar szintagmáknak nincs megfelelője a latin szövegben. Ezeknek az lehetett a funkciója, hogy – akár a GyS. distinkciói – az improvizált beszédkor támaszt jelentsenek a szónoknak.

A leírt prédikációk többféle kidolgozottságúak lehettek. Voltak „beszéd-készre” kidolgozott, már csak felolvasásra váró sermók (erre központozás és intonációs jelek alkalmazása is szokott utalni); máskor elég volt csak a beszéd elejének a részletezése is ahhoz, hogy a továbbiakban az emlékeztetők – divisiók és/vagy bibliai és egyéb idézetek – alapján a szónok már képes legyen megformálni a prédikációját; sokszor pedig eleve csak a divisiókat rögzítették írásban. Az ÓMS. scriptora mindhárom típusból írt a kódexbe, – nyilván nem egészen függetlenül attól, hogy mihez jutott hozzá, de azért azt is megmutatta, mit tartott szívügyének.

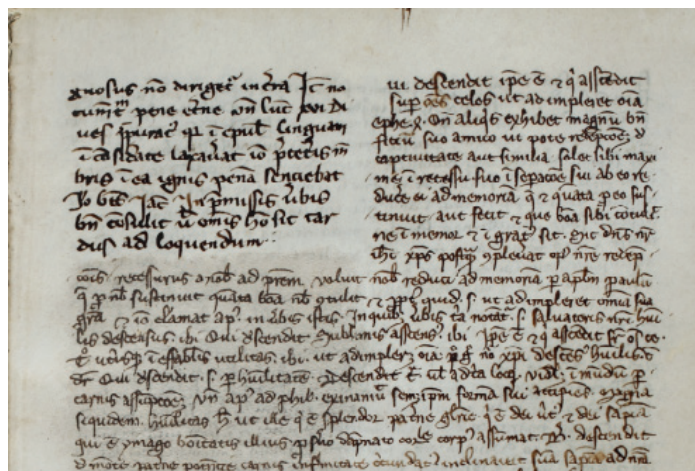
A margókra írt latin bejegyzései csaknem kivétel nélkül prédikációvázak, különféle divisiók (1r, 4v–6v, 74v–77v). Ezek következtelen szerkesztésükkel, nyelvtani összehangolatlanságukkal, sőt egy divisió értelmezhetetlenségével több esetben a hevenyészettség nyomait viselik magukon. Egyéb szövegei között is vannak olyanok, amelyek inkább csak „nyersanyagok” (divisiók, példázatok, kommentárok: 38v, 134v, 199v, 293r), nem tekinthetők sermónak.

A kidolgozott prédikációk közül kettő abból a szempontból is beszédes, hogy a scriptor személyiségéről is információt ad: ezek a Mennybemenetel (Ascensio) ünnepére és az Alexandriai Szent Katalin napjára készült sermók. Mivel a prédikációk „nyílt szövegek” voltak (TARNAI 1984: 231), kínálták az alakítás lehetőségét, és ezzel a korban szokás is volt élni. Így ha egy beszédnek (vagy részének) a forrása fellelhetetlen, akkor – általában – gyanú van arra, hogy leírója bizonyos fokig szerkesztője, kompilátora, esetleg szerzője is szövegének. Ez a gyanú ennek a két beszédnek az esetében is felmerülhet.

A Mennybemenetel ünnepére a scriptor egy stílusában és terjedelmében is az élőszóbeli előadáshoz közel álló, igen kidolgozott prédikációt írt be a kódexbe. Az ezt megelőző beszéd is az ő kezétől származik, így folyamatos a másolás, viszont változik az írástükör. A Húsvét utáni 4. vasárnap prédikációjának befejeztével (51ra nyolc sora) két hasábosról rögtön teljes laptükörre vált: tudja, hogy be kell osztania a helyet. A takarékoság jegyében kisebb betűkkel is kezdi az írást, ami még három sűrű oldalon keresztül folytatódik (utána majd másik kéz folytatja, ismét kéthasábosan).

1. ábra

51r lap felső része

A divisiókban és aldivisiókban a hármas szám dominál, az illusztrációs anyag bőséges, három teljes terjedelmében előadott és négy, csak címmel megnevezett példázatot, bibliai és auktori idézeteket tartalmaz. A thema 3. divisiójának kapcsán azonban a beszéd olyan fordulatot vesz, amely „biografikus tárggyá” teszi. A mennybemenetel nem Mária-ünnep, a bibliai jelenetkor Mária nincs is jelen. A prédikációnak ezen a pontján a scriptor mégis egy kanyarral mariológiai irányba fordul, nagy fokú Mária-tiszteletének adva ezzel tanúbizonyságát.

Nem ez az egyetlen hely kódexszövegeiben, ahol ennek jelét adja. Ilyenek még: a 38v lap bármilyen Mária-ünnepre jól használható divisiói Mária közbenjáró hatalmáról; a 199r lapon a két Mária szerepét hangsúlyozó példázat; a 293r mariológiai szövege; valamint a Planctus és az ÓMS. (A Glossator megegyezett vele a Mária-tiszteletben, a hármas osztatú divisiók kedvelésében, de ő – főleg a *de sanctis* részt bővítve – elsősorban bibliai idézetekkel támasztotta alá beszédeit.)

Az Alexandriai Szent Katalin ünnepére írt sermo (196v, 197v, 199r) is a scriptor szívügyének látszik. Ez a szent nagy becsben állt a domonkosoknál, tevékenysége, habitusa megfelelt a rend szellemének. Magyarországon négy kolostor tekintette Katalint patrónájának (köztük a veszprémi női), a Leuveni kódex négy beszédet is szentel neki (ebből kettő magyar kéztől, a másik a Glossatortól, 286r–287r). A szent legendája a későbbi magyar kódexekben is megjelenik (DebrK., ÉrtyK.), a domonkos ÉrsK.-nek pedig egyik, ha nem a legjelentősebb szövegegysége a verses Katalin-legenda. Az ÓMS. keze annak ellenére ad kidolgozott prédikációt, hogy a mintapéldány, ami az írópultján feküdt, nem lehetett ilyen. A szent legendáját nem idézi, feltételezve, hogy az a hallgatóság előtt már ismert (nem így Szent Erzsébet esetében a Glossator, 231v). A beszéd felépítése több hármas és egy ötös divisióból áll (az ötös felosztás Katalin ötféle kísértését szimbolizálja), a prédikáció nagyon sok auktoritást mozgósít (biblia, egyházatyák, azonosíthatatlan idézetek). A megadott locusok pontatlansága, illetőleg hiánya a saját szerkesztés

jele is lehet. Hogy mennyire fontos volt az ÓMS. scriptorának ez a Katalin-beszéd, azt megint csak az elhelyezése is mutatja. Darabokban talált csak neki helyet a kézirat lapjain, maradék üres helyekre több részletben írta be, a folytatásokra azonosító jelekkel utalgatva.

A prédikációknak valószínűleg minden korban és időben előnyére vált (és válik egészen máig) a színesítés, különféle példázatok, történetek beépítése. Az egyébként szigorú szerkezetű skolasztikus sermók korában ezek különösen is hasznosak lehetnek részben a teológiai mondanivaló színesítésére, élénkítésére, részben a hallgatóság érzelmi megérintésére (olykor talán felébresztésére is). Az ÓMS. keze prédikációinak illusztrációs anyagából – például az Ascensio-beszédből is – az vehető ki, hogy a sermo készítője igen kedvelte a példázatokat. A korabeli „prédikációs útmutatók”, az *Ars Praedicandik* pedig az elbeszélő betétek, példázatok általi színesítést leginkább a laikus közönség számára előadott beszédek esetében ajánlották. (Ezek bősége nyom lehet arra nézve is, milyen közönséget célzott meg, milyen környezetben tevékenykedett a scriptor.)

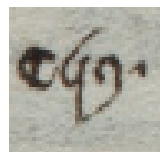
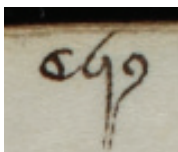
A latin és a magyar Mária-siralomban több szempont találkozik össze: a scriptor Mária-tisztelete, a mondanivaló színesítésének vágya és a célközönség – magyar nyelvű laikus hallgatóság – igényei felé való fordulás.

7. A scriptor gyakorlatiasságának értékes nyoma a tartalommutató index (254r), amely kereshető formában (lapszámmal együtt) prezentálja, hogy melyik prédikáció melyik ünnepre készült. Igaz, hogy ebből a szempontból csak a kéziratnak egy bizonyos részét (129v–163) dolgozta fel, valószínűleg azonban a többit is tervezhette, csak az valamilyen okból elmaradt. Az általa különös figyelemben részesített szövegek kapcsán – közéjük tartozik a magyar Mária-siralom is – további lehetséges nyomként VIZKELETY felveti, hogy „a mutatózott szövegek között is előfordul egymás után egy női szentről szóló beszéd, amire feltehetőleg a *dedicatio* utalás vonatkozik, és egy szent helyre (épületre) alkalmazott *divisio*. Jelentheti-e mindez azt, hogy a magyar scriptorok egy olyan dominikánus konventben működtek, amelynek Szent Katalin volt a patrónája”? (2004: 259) Ehhez lenne ugyanis kapcsolható a 199r lapon egymás mellett található Katalin-prédikáció vége, valamint ugyancsak egy *dedicatio* (egy rendház és templom építéséről megemlékező szöveg).

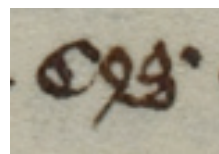
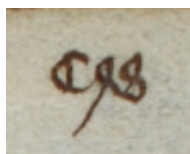
Mint már szó volt róla, a kódex eredetileg két kötetben volt. Amellett, hogy a második kötet külön (piros római) számozással is rendelkezik, a két résznek együtt, egységes számozása is van, amely 1–296-ig látható, az utolsó, a 297-es lapnak a száma – ha volt – feltehetően a bekötés áldozata lett, ma késői, ceruzás lapszám pótolja. Mivel az indexet az ÓMS. scriptora készítette, a levélszámozás is – logikusan is, de írásképileg is – tőle eredeztethető. VIZKELETY ugyan korábban az indexet másik magyar kéz művének tartotta (vö. 1986: 48), de monográfiájában már így ír: „Az index írásképe és a szöveg jellege is arra enged következtetni, hogy az egyes mutatószavakat a kéz lassan, egyenként írta le, így a gyorsabb írásra jellemző hurokképződések kicsinyek, vagy hiányoznak. Mind ezt megfontolva – bár előző tanulmányaimban még bizonytalan voltam – valószínűnek tartom, hogy az indexet is az ÓMS. scriptora állította össze.” (2004: 30). A számformák azonossága ezt csak erősítheti:

2. és 3. ábra

bal: 159 (lapszám az oldalon), jobb: 159 (lapszám az indexben)

4. és 5. ábra

bal: 148 (lapszám az oldalon), jobb: 148 (lapszám az indexben)

A lapszámozás annyiban sajátos, hogy száztól kétszázig kevert számozást használ: a százast római, a többi arab számokkal írja. Az arab számok használata – legalább is német területen – a 12. század második felében kezdődik. A számformák, főleg a 4, 5 és 7 kezdetben a maiaktól különböznek, és a helyiértékek sem korrektek olykor (SCHNEIDER 1999: 95). Mindez az ÓMS. kezénél is megfigyelhető: a 4-es és 7-es formája megfelel a korban szokásosnak, az 5-ös számjegy hajlított, magasra felnyúló kezdővonala viszont egyedi írásformának látszik – legalább is a korabeli számformákat bemutató táblázatokhoz képest. A helyiérték-zavarokra a kódex számozásában az alábbi példák vannak: [11] = 101; [201] = 2001; [202] = 2002 (így egészen [209]-ig); [210] = 20010; [211] = 2101; [212]-től végig viszont már a mai szokás szerint.

8. A scriptorra bizonyos nagyvonalúság is jellemző lehetett. Már említettük a sermóiban idézett helyek locusainak pontatlanságát, olykor elmaradását. Az indexben megadott lapszámok sem stimmelnek mindig, ahogy a kötet lapszámzásában is vannak megbicsaklások, javítások: pl. 25<8>9, 16<7>5, kimaradások (pl. 68, 135). A sietősen a lapszélékre került divisiók, apróbb bejegyzések sem hibátlanok, itt-ott nyelvtanilag nem korrektek. VIZKELETY ANDRÁS minden apróbb másolási hibát, kimaradt szót számba vesz, de mindezek fényében sem tekinthető hanyagabbnak a scriptor az átlagos pontosságú másolónál – jóllehet az ÓMS.-sel foglalkozó szakirodalom általában gondatlansággal bélyegzi meg őt. BENKŐ LORÁND például ilyen „dicsérettel” illeti szótagoló képességét: „Még az ÓMS. egyébként eléggé kezdetleges helyesírású és amellet figyelmetlen másolója is sorozatban, hiba nélkül valósít meg az elválasztáskor olyan szótagolásokat, ahol a morfémahatár más megoldást sugallt volna” (BENKŐ 1980: 63).

9. Ez viszont át is vezet a második szemponthoz: a magyar szöveg helyesírásához mint nyomhoz – ami természetesen csak a kor gyakorlatába helyezve válhat azzá. KNEZSA – mind a négy korai kis magyar szövegemlékre nézve – megállapítja,

hogy helyesírásuk ugyan a kancelláriai helyesíráson alapul, de nem a saját korukén, hanem annak egy korábbi, 12. századi változatán (1952: 88).

Milyen fonéma–graféma megfelelések mutathatnak régiségre? Ilyenek az /sz/ hang következetes *sc* jele; a /k/-nak a *c*, valamint a kivételesebb *qu* és *ch* jele; valamint (főként) a /gy/ *g* jele.

Az ÓMS. scriptorának hangjelölése több szempontból is beleillik ebbe a régies vonalba:

/sz/-re inkább az *sc*-t használja, mint a korának megfelelő *z*-t (5:3 arányban); a /gy/ hang jelölésében kivételtelen nála az archaikus *g*; – miközben más megfeleléseivel meglehetősen eltér a másik három emlék leírójának hangjelölési gyakorlatától. Ezek a „más” megfelelések a saját korába illenek, annak a gyakorlatát tükrözik. Legfeltűnőbb ez a hangérték nélküli, ún. néma *h* esetében. A másik három szövegemlékben ennek nyoma sincs, a Siralomban pedig a *t* után általános, sőt egyszer *g* után is előfordul (*Wegh*). Eléggé hasonló a helyzet a /k/ hang megjelenítésével kapcsolatban. Az ÓMS. scriptora a régies *c*-ket *k*-ra változtatja (egyetlen kivétel egy *-nac* rag, valamint két *qu* a *qui* és *nequem* szavakban, utóbbiakban nyilván a latin csábította el – de: lapszéli glosszáinak két *-nak*-ja már *k*-val áll (*virudnek*, *pituaranak*)! Ha nem is ilyen feltűnően, de azzal is kilóg, hogy az /i, j/ jelölésben is a „korszerűbbet” választja: az *i* helyett *y*-t használ (az arány: 8: 33). A palatális jelölésekről lehet még szólni. A /gy/ jelölése, láttuk, kivételtelenül archaikus, a többi palatális mássalhangzóé már inkább nem. Van egy régies, „hagyományos” megjelenítése az /ly/-re: *illen*, a másik két esetben már jelölt: *ullyetuc*, ill. *felleyn*. Az /ny/ esetében hasonló a helyzet (*kunuel*, de *aniath*, *anyath*, *kyniuhhad*).

Ami a rövidítéseit illeti: ezek kizárólag a nazális, azon belül is az *m* rövidítésekre korlátozódnak. Ha megnézzük a rövidített és nem rövidített nazálisok arányát: 3: 21 (a *felleyn*-t kihagytam) – nem vitte túlzásba. A *-nac*-ot sem rövidíti, pedig ez meglehetősen gyakorlat volt; lásd GyS., Güssingi glosszák (utóbbira TÓTH P. 2020: 323).

A régi és az új együtt jelentkezik tehát – de a kis szövegemlékek közül döntően csak nála. A hangjelölési újítások pedig nemigen származhatnak máshonnan, mint a saját gyakorlatából. Mivel ezek egyben a korabeli kancellária gyakorlatával is egybeesnek, felmerülhet esetleg, hogy a scriptort a kancelláriához is fűzték szálak. Egyházi személyek tevékenysége a korabeli jogi intézményekben általános gyakorlat volt.

10. Mit mondhatunk tehát a Leuveni kódex mint biografikus tárgy alapján az ÓMS. scriptoráról?

Hét évszázad távlatából a rendkívül töredékes, elmosódott képen egy elkötelezett prédikátor igyekezetét látni arra, hogy laikus közönségének latinul és magyarul is hatásos beszédek készítsen. Érdeklődést, nyitottságot – tudósi igyekezetet – új, korszerű prédikációs forrásanyag felkutatására, felhasználására, a szerzett anyag kreatív kezelését. Szívesen bővíti prédikációit példázatokkal, hogy hallgatósága számára a szárazabb teológiai mondanivaló az illusztráció által elevené váljék. Bibliaismerete – ami az idézetek számát és azok pontosságát illeti –

nem éri el kolostorbéli társáét, gyakran hivatkozik azonban a korban mértékadó egyházi auktoritásokra (Szent Jeromos, Ágoston, Ambrus, Nagy Szent Gergely, Szent Bernát). Feltehető, hogy egy-egy beszédet olykor maga kompilál, némelyiknek esetleg szerzője is. Mindent meghatároz Mária-tisztelete, amely – összekapcsolódva beszédélénkítő, az érzelmi átélést segíteni kívánó törekvésével – íratja be vele a kéziratba a magyar és a latin Mária-siralmat, vagy az adott ünnep hivatalos jellegétől eltérő mariológiai példázatokat. Prédikatori buzgalma gyakorlatias megoldásokra is vezet: egy (töredékesen maradt) index készítésére és ehhez a kézirat leveleinek végigszámozására. A kivitelezésekben akár a számozáskor, akár a locusok megadásakor, akár nyelvtani ügyekben nem áll távol tőle némi nagyvonalúság, hiszen prédikatori ambíciói elsőbbséget élveztek a filológiai pontossággal szemben, hibázásai azonban így sem öltenek a korban szokásosnál nagyobb méretet. A régi és új összeboronálása nemcsak a tartalmi dolgokban jellemzi, hanem a magyar szöveg helyesírásában is. Ez az a szál, aminek a nyomán fel lehet tenni, hogy esetleg a kancelláriához is köze lehetett.

Kulcsszók: Ómagyar Mária-siralom, Leuveni kódex, scriptor, prédikáció, egyházi év, glossza, kompilátor, helyesírás.

Hivatkozott irodalom

- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasatok, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara Klasszika-filológiai Tanszéke, Debrecen.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GRAGGER RÓBERT 1923. Ómagyar Máriasiralom. *Magyar Nyelv* 19: 1–13.
- HORVÁTH IVÁN 2015. *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv.* Danubia, Pécs.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MADAS EDIT szerk. 2009. „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1988. *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- MEZEY LÁSZLÓ 1971. Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. *Irodalomtörténet* 53: 356–370.
- SCHNEIDER, KARIN 1999. *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- SZABOLCSI BENCE 1959. *Vers és dallam.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TARNAI ANDOR 1984. *A magyar nyelvet írni kezdik*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH PÉTER 2020. Güssingi glosszák. In: HENDE FANNI – KISDI KLÁRA – KORONDI ÁGNES szerk., „*Mestereknek gyengyének*”. Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára. Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, Budapest. 305–327.
- TÓTH ZSOMBOR 2015. Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119: 625–650.
- VIZKELETY ANDRÁS 1986. „*Világ világa, virágnak virága...*” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2004. *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VIZKELETY ANDRÁS 2009. Leuveni kódex és Ómagyar Mária-siralom (címszavak). In: MADAS EDIT szerk. 2009: 224–227.

The scribe of the Old Hungarian Lamentations of Mary: insights from a “biographical object”

On the occasion of the centenary of the discovery of the Leuven Codex, this study endeavours to discern the characteristic traits of the scribe who transcribed the text of the Old Hungarian Lamentations of Mary, to the extent possible from a distance of seven centuries. Its findings are derived partly from the research published in the scholarly edition by András Vizkelety in 2004, and partly from an analysis of the poem’s orthography.

Keywords: Old Hungarian Lamentations of Mary, Leuven Codex, scribe, sermon, liturgical year, gloss, compiler, orthography.

HAADER LEA
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Az Ómagyar Mária-siralom és ami körülötte lehetett

Emlékezés Pais Dezső óráira*

1. Bevezetés. A főcím végén megjelenő szerkezet bizonyára sok olvasóban felidéz Pais Dezső jellegzetes fogalmazásmódját, melynek lenyomatát egyik tanulmánya is őrzi (PAIS 1953a), s mely később másokra is címadási mintául szolgált. Számomra azért vonzó most e nyelvi fordulatot felidézni és ebből kiindulni, mert több olyan kérdést kívánok megközelíteni, amelyek mind az Ómagyar Mária-siralommal és Pais Dezsővel kapcsolatosak, miközben egymással is sokféle módon összeszővődnek és eleven párbeszédbe lépnek.

Pais tanár úr személyiségét sokan megörökítették azok közül, akik közvetlen munkatársai, barátai, tanítványai voltak. Legátfogóbb módon BENKŐ LORÁND (1993) szólt róla az életpályát bemutató könyvében. Sokszínű anyagot tartalmaznak azok a kötetek és folyóiratszámok is, amelyek személyére és munkásságára emlékeznek (vö. SZATHMÁRI-ÖRDÖG szerk. 1975, Névtani Értesítő 11. (1986), Magyar Nyelv 83/3. (1987), ÖRDÖG szerk. 2012).

Az emlékezést magam is személyes feladatommak tartom, mivel a Pais-órák varázsát hajdan átéltem, s ezt az élményt öröm közvetíteni. Öröm és felelősség, hiszen Pais tanár úr már 50 éve, 1973 tavasza óta nincs közöttünk, így amit tovább tudunk adni, beszűvődik abba a képbe, amely az újabb nemzedékekben róla kialakul. Régóta készülök arra, hogy vele kapcsolatos emlékeimet írásban is megosszam; a mostani évforduló meghozta ezt a lehetőséget.

Számomra az egyetemi tanulmányok kezdetének meghatározó eseménye volt, hogy első éves korom első hetében az akkori „speciális kollégium”-ok körében megláttam a következő két tantárgyat: Pais Dezső: Nyelvtörténeti szeminárium és Bárczi Géza: A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése. Azonnal tudtam, hogy mindkét órára jární fogok; azt még nem tudtam, hogy a mestereimmel fogok találkozni. Olyasféle ráismerés volt ez, mint amiről Nemes Nagy Ágnes (1992: 9) szól a Babilon-versekkel való első találkozása kapcsán: „Ez kell nekem. Vagy: kell nekem ez.” (Zárójeles megjegyzése: „Áldott magyar szórend, ügyetlen szavaink gyámola!”)

A fenti időponttól kezdve előbb diákként, majd fiatal oktatóként, 1964-től 1973-ig hallgattam Pais Dezső szemináriumait. Ezen belül az Ómagyar Mária-siralom elemzésére 1968 ősztől került sor három tanéven át, amint erről később bővebben szólok. A helyszín maga volt az otthonosság: az akkori, Pesti Barnabás utcai épületben, a III. emelet 1.-ben voltak az órák, mindig kedden 4-től fél 6-ig. Abból, ami ezek során elhangzott, gyakran idézek majd a továbbiakban. Előbb azonban jó lesz felidézni valamit, ami ugyancsak emlékezetes.

* Előadasként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság által az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének századik évfordulója alkalmából szervezett emlékülésen, 2023. május 23-án (ELTE BTK, Budapest).

2. A Pais-órák szelleméről. Pais tanár úr tanítására visszagondolva minenekelőtt azokat az eszményeket kívánom jelezni, amelyek tanításából és személyiségéből sugároztak. Közülük is elsőként emelem ki az önzetlen tudomány-szeretetet. Ismert mondása szerint: „A tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!” Ennek egyik megnyilvánulása volt az az odaadó, végtelen gondosság, amellyel a Magyar Nyelvet szerkesztette csaknem 50 éven át, élete végéig. (Valójában már 1925-től, a neve 1928-ban jelent meg a szerkesztők között.) A folyóiratról való gondoskodása odáig ment, hogy amikor ennek finanszírozása megszűnt (úgy tudom, az 1940-es évek második felében), az előállítási költségeket ő maga fedezte, hogy biztosítsa a folyamatos megjelenést.

Filológiai szigora legendás volt. Ennek gyakorlásában maga járt elől, miközben igyekezett (több-kevesebb sikerrel) munkatársait is erre nevelni. Példa erre egy személyes történet: miután szakdolgozatomat leadtam, elkérte ennek egy példányát, s ezt úgy kaptam vissza, hogy ő elejétől végéig kikorrigálta. Bizonyára ekkor tanultam meg egy életre, hogy a szerzői neveket kétszer alá kell húzni a gépiratban, mert a nyomdász számára ez jelzi a „kapitälchen”-t. (Ha kézzel írok, ma is így teszek.) A hajdani nyomdatechnika már régen a múlté, de a példa hatott: tanítványaim munkái kapcsán a fenti eljárást magam is alkalmazni kezdtem. Valaki – ma már kolléga – meg is jegyezte: a javításokat látva értette meg, hogy ez fontos.

Újabb mozzanatok, ugyancsak az eszmények köréből: a gondolkodás szabadsága, a tények feltétlen tisztelete (egy mondása szerint: „a tények nagyon kellemetlenek”), továbbá az értelmezés minél nagyobb árnyaltsága. Nála a többféle lehetőség fölvetése magától értetődő irány volt. Ezt tükrözi a *-hat/-het* képző következetes használata: egy-egy jelenség kapcsán rendszeresen az hangzott el, hogy ilyen és ilyen előzményekre *mehet* vissza. Haragudott is a túlzottan magabiztos állításokra, még jobban a véglegesnek tekintett „kész igazságok” hirdetésére; ennél jobban csak arra, amit így nevezett: „a tudatlanságból fakadó fölény”. Ez a fordulat jól mutatja mély emberismeretét is, melyet számos más kifejezése is jelez. Számomra különösen kedves közülük ez: az illető „negatív teljesen megbízható”. S ekkor még nem szólunk Kubinyi László egyik karikatúrájának szállóigévé vált mondatáról: „Ehhez azért nem ragaszkodnám okvetlenül”.¹

Egész szellemi habitusában meghatározó elem volt egyfajta harcos antidogmatizmus, amelynek minden lehetséges alkalommal hangot is adott. Kodályról szólva kijelentette, hogy „nem a szokvány és a szabvány embere volt”. A túlzott kötöttségek miatt nem kedvelte a „módszertan” szót, helyette ezt választotta: „irányelvek” (PAIS 1950b). Gyakran idézett nyelvi példái közé tartozott, hogy a munka minden nyelvben szenvedést jelentett (PAIS 1959). Nem a fáradság, hanem az akarat korlátozása miatt – tette mindig hozzá, utalva a szüntelenül játszó gyerekekre, aki nem fárad el. Nyelvtörténeti változások kapcsán újra meg újra tollhegyre tűzte azok lezajlásának „kötelező” jellegét. Egyik megjegyzése szerint a *malina*, *palica* típusú szavak középső magánhangzója „a Horger-törvényt tisz-

¹ „A stílus maga az ember” – mondta Buffon. Pais Dezső stílusának egyedülálló voltáról ihletett tanulmány született PUSZTAI FERENC (1975) tollából. Ugyanő egy másik írásában (PUSZTAI 2012) Pais tanár úr katedrájáról szólt.

teletben tartva” kiesett. Máskor, az ÓMS. egyes felszólító módú alakjai kapcsán ezt jelezte: „Nem volt köteles ugyanúgy változni ugyanaz az alak”. S miután egy-egy összetett kérdést a fentiek szellemében megvilágított, az órák végén elégedetten nyugtázta: „Sikerült egy kis nyugtalanságot támasztanom”. Ez teljes összhangban áll a nevezetes mondatával, amelyben felfogását összegzi: „A tudománynak szerintem ugyanis nem az a feladata, hogy megnyugtató sikerekkel, illetőleg gyakran álsikerekkel díszeljen, hanem hogy nyugtalanodjék és nyugtalanítson” (PAIS 1971: 44).

A gondolkodás szabadsága tovább vezet a gondolkodás öröme felé. Egy vele készült interjú ezt a címet kapta: „Gyönyörködöm a tudományban”. Rá jellemző módon nem mulasztotta el ezt úgy értelmezni, hogy ő voltaképpen dilettáns (vö. latin *delecto* ’gyönyörködik’). Mindez áthatotta pedagógiai szemléletét is, melynek érvényességi köre igen nagy volt – tanítványai gyermekeit ugyanis pedagógiai unokáinak tekintette. Egy jeles kollégájának, a pedagógia professzorának egyszer azt mondta: „A pedagógia nem tudomány.” Az persze megrökönyödött, mire ő hozzátette: „Több annál. Művészet.”²

A múlt nagy tudósait jó minden nemzedéknek felfedeznie a maga számára. Meggyőződésem, hogy Pais Dezső emberi és szellemi öröksége olyan értékrendet képvisel, amelyre a mai tudományos és egyetemi világban igen nagy szükség van. Ahol ez eleven erővé tud válni, ott megnő a kedv, a szabadság és a kutatás öröme.

3. Az Ómagyar Mária-siralom értelmezésének szála Pais Dezső munkásságában. Az, hogy ez a szál Pais Dezső életművében meghatározó módon jelen van, akkor vált bennem kezdeti sejtelemből bizonyossággá, amikor emlékezetembe idéztem – idevágó tudományos dolgozatai mellett – a legkülönbözőbb korokból származó és igen változatos formákban megnyilvánuló nézeteit, hozzászólásait, munkálkodásának elemeit.³

Bevezető előadásomban (lásd feljebb) Bárczi Géza nyomán már kiemeltem, hogy a Leuveni Egyetem könyvtárának 1940-ben bekövetkezett teljes pusztulása után Pais volt az egyetlen, aki nem adta fel a reményt arra nézve, hogy a kódex és a Mária-siralom mégis megmenekült. Ez a kivételes életfilozófia – mely szerint amíg nem biztos, hogy elpusztult, addig remélni kell, hogy megmaradt – olyan szemléletet tükröz, amelyből tanulni lehet, sőt amelyet tanítani érdemes.

² A fentiekkel kapcsolatban hadd osszak meg egy személyes történetet általános iskolás korom végéről. Pais Dezső és Horváth János két szomszédos házban lakott a Kosztolányi Dezső tér és a Bocskai út sarkán, s Pais tanár úr minden vasárnap 11-kor meglátogatta barátját és mesterét. Ilyen alkalmakkor nemegyszer én is jelen voltam, testvéreimmel csöndben hallgattuk a beszélgetést. Egy nap szóba került a *sarkantyú* etimológiájára vonatkozó két nézet: az egyik szerint a *sarkall* igéből származik, a másik szerint a *serkent* mély hangrendű változatára megy vissza. Ekkor Pais tanár úr felém fordult, és megkérdezte: Szerinted melyik a helyes? A válasz ez volt: Nem tudom. De amit hallottam, gondolkodásra sarkallt (vagy serkentett), emlékezetemben szinte szó szerint megmaradt, később pedig találkozott azzal a felismeréssel, hogy a tudományt a kérdések viszik előre.

³ Ezek közül néhányról egy korábbi emlékkonferencián már szóltam (2012. 12. 18.). A jelen szövegbe beleszövöm azt is, ami akkor szóban elhangzott.

Az a mozzanat, amelyre most figyelmet kívánok fordítani, a versnek PAIS DEZSŐTől származó olvasata és értelmezése (PAIS 1942a), melyek széles körben ismertek, hiszen a középiskolai tankönyvek és a költészeti antológiák révén sok évtizeden át ezek közvetítették az első magyar verset az olvasók tágabb köre felé. E szövegek a Horváth János által szerkesztett Magyar VerseK Könyvében láttak napvilágot 1937-ben (második kiadás: 1942). Amikor PAIS DEZSŐ ÓMS.-értelmezésére hivatkozik a szakirodalom, ez az ősforrás. Kérdés azonban, nem lehet-e messzebbre visszamenni az időben.

Ezzel szembesültem, amikor újra elolvastam azt az írást, amely a Napkelet legelső, 1923. januári számában jelent meg Magyar vers az Árpád-kor végéről címmel (HORVÁTH 1923/2009, amint erre előző előadásomban utaltam). Híradás ez a „drága lelet”-ről, s egyben elemzése, megvilágítása e mű irodalom- és vers-történeti jelentőségének. Ez a rendkívül korai közlemény (mely még a GRAGGER-féle első szövegközlésre is jövő időben utal!) a fenti kérdéshez is kapcsolódik a következő tény révén: ha szövegközlést nem adhat is, megadja az első magyar vers egykori kiejtését és értelmét, egymás mellé állított két oszlopban mutatva be őket (HORVÁTH 1923/2009: 798–800).

Ha ezeket összevetjük a másfél évtizeddel később, a Magyar VerseK Könyvében megjelent Pais-olvasattal és értelmezéssel, nem győzünk csodálkozni, mennyi egybecsengés van a kettő között. Három kulcsjelenséget idézek az értelmezésekből: a *sepedyk* megfelelője mindkettőben *süppedék*, illetve *süppedek* (vö. ehhez PAIS 1932 is); a *Scegenul* szóalaké *szegényül* (a Magyar VerseK Könyvében második lehetőségként ez is megjelenik: [*szegényül?*]); azok a sorok pedig, amelyek körül később a „kérdő-felkiáltó fordulat?” vitája kialakult („Sydou myth thez turuentelen / fyom merth hol byuntelen”) mindkét értelmezésben az érvelő jellegű fordítást mutatják („mit téssz, törvénytelen”; vö. PAIS 1949 is). S ekkor még nem szoltunk azokról az egyezésekről, amelyek a nyelvi megformálás szintjén mutatnak tökéletes párhuzamot az értelmezés szövegében, sőt annak ritmusában is: „Ó én édes uracskám, egyetlen egy fiacskám”, „Anyát édes fiával egyetlenben öljétek” stb. Természetesen eltéréseket is lehetne idézni, de erősebb az az élmény, hogy a két szöveg összefügg egymással. Ha tudjuk, hogy Horváth János és Pais Dezső között – akik 1904 őszén az Eötvös Collegiumban találkoztak először mint fiatal tanár és tanítványa – már igen korán életre szóló barátság alakult ki (vö. KOROMPAY K. 1986, Korompay H. J. 2020), elképzelhetjük, hogy a frissen felfedezett verset hogyan próbálhatták megfejteni, gondolataikat egymással megosztva és tovább fűzve. Az egybecsengések hátterében egy ilyen eszmecsere lehet megsejteni.

Idáig jutottam el olvasóként. Hajdani, az ÓMS.-szemináriumok anyagát őrző füzeteim alapján azonban ennél többet is tudok mondani. Pais többször hivatkozott óráin a Napkeletben megjelent értelmezésre, s ilyenkor olyan megjegyzéseket is tett, amelyek pontosan rávilágítanak a két barát szakmai tanácskozására. A *hioll wyzeul* kapcsán azt jelezte (1970 áprilisában), hogy a Napkelet-cikk korrektúrája nála van, s hogy ebben Horváth János egy apró javítást is tett: az értelmezésben szereplő *vízzé* mellé ezt írta: *zel*, azaz a második szó ilyen értelmet kapott: ’vizzel’. (A megjelent változat ezt nem tükrözi.) Egy másik órán (1971 októberében)

a *bezzeg*-ről szólva ismét utalt a Napkeletre, azt fűzve hozzá, hogy kettesben beszélgettek az értelmezésről (vö. ehhez PAIS 1953b). Egy harmadik alkalommal pedig (1971 novemberében) a *ualallal* elemzése során került elő újra a fenti cikk és Horváth János neve. Jegyzetem itt ennyit rögzít, tömören: „Megbeszélték.” Figyelmet érdemel az is, hogy míg a Napkeletet mindig kidomborítja, a Magyar Versek Könyvében megjelent közlésre csak futólag utal. Számomra ez azt jelenti, hogy Pais a maga ÓMS.-értelmezésének a kialakulását döntő módon az 1923 körüli időkhöz kapcsolja. Ez az elgondolás akkor is megáll, ha később ezt tovább alakította, átalakította, emellett bizonyos kifejezésekre vonatkozó felfogását külön cikkekben is kifejtette. (Ezekről lásd később.)

E kérdéskör végére kívánczik egy 1958-ban megjelent Pais-közlemény címe: „A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből” (PAIS 1958). A fent mondottak fényében úgy látom, hogy az ÓMS. nyelvi fordulatairól ők bizonyára sokat társalkodtak, s hogy a két értelmezésben mindkettejük gondolatai benne vannak, egymással összeszővődve. A *társalkodás* mellett figyelmet érdemel egy másik, vele rokon szó is, mely a Magyar Versek Könyve 1942. évi kiadásának dedikált példányában jelenik meg: „Pais Dezső kedves barátomnak, munkatársamnak, szeretettel Horváth János”. Ennek a (kettejük szavaival pontosan jellemzett) *társalkodó* és *munkatársi* kapcsolatnak egy korai megnyilvánulása számomra a vers 1923-ban megjelent értelmezése.

4. A Mária-siralomnak szentelt órák menetéről. Az, hogy nyelvemlékeink közül Pais Dezső számára különösen kedves és fontos volt az ÓMS. (Anonymus mellett sejtésem szerint a másik legkedvesebb), abból is kiderül, hogy 1968 ősztől 1970 nyaráig, majd az 1971–1972-es tanév mindkét félévében ennek szentelte nyelvtörténeti szemináriumait. Hat féléven át ez az emlék állt az órák középpontjában, illetőleg ez jelentette a fejtegetések kiindulópontját. Az életműben csaknem fél évszázada jelen levő szál ekkor ismét a felszínre került, mégpedig hosszú időre. Az alább következő gondolatok felidézéséhez az élő emlékek és a megőrzött füzetek egyaránt hozzájárultak.

Hogyan zajlottak ezek az órák? Az ÓMS. egy-egy szava vagy kifejezése tüzetes vizsgálatban részesült etimológiai és szótörténeti szempontból, hangtörténeti és alaktani magyarázatokkal, a szakirodalom bemutatásával, melynek során SZINYEYI és MÉSZÖLY nézetei mindig hangsúlyt kaptak, továbbá a közszókhoz vagy azok elemeihez kapcsolható régi személynévek és helynevek figyelembevételével. Egy-egy főszálnak így számos elágazása volt, s ezek sokszor messzire vezettek. Egy példa erre: az *anya* szóból kiindulva eljutottunk a következőkig: *ányg*, *leány*, a prémes állatok (nyuszt, nyest) nevével összefüggő régi női nevek; az *Emese* és a totemállatok kérdésköre; az *apa*, a *papa* és a török *baba*; a latin *pater* és *mater*; az *emik* ige és a *csecsemő*; a *nyanya* és a *tyatya*; a nyelvjárási *gyángyom*, végül a *néne*. A sort a legkorábbi latin–magyar szójegyzékek adatai zárták: *mater* – *anya*. Mindez több mint másfél óra anyaga volt.

Egy-egy elem kapcsán Pais tanár úr időnként saját nyelvi tapasztalataiból is idézett. A fenti *gyángyom* kapcsán megemlítette a szülőföldjéről, Göcsejből is-

mert *gyángyimok* 'ángyunk' alakot, melynek végződése a HB. *isemucut* alakjával rokon. Máskor arra utalt, hogy Cegléden, ifjúkori tanársága színhelyén, *igen* helyett a *nyagon* volt használatos.

Az adatok elemzése során gyakran megfogalmazott fontos alapelveket. A közszók és a tulajdonnevek együttes vizsgálata határozott irányelve volt: ezáltal sokkal hitelesebb és árnyaltabb képet lehet kapni a múltbeli nyelvi történeésekről. Helytelenítette is erősen, hogy a szórványok adatai újabban mostoha kezelésben részesültek. Ugyanilyen határozottan vallotta, hogy „nem egyes szavakat kell etimologizálni, hanem a szócsoportokat meg kell szervezni szócsaládokká”. Egy újabb igazságot így fogalmazott meg: „Az etimológia nem okvetlenül csak nyelvtörténeti kérdés. Nagyon is tárgyi kérdés.”

A tulajdonnévi példák köréből felidézek néhányat a különösen emlékezetesek közül. *Kevereg* és *Zavarog*: két szakács neve az Albeus-féle összeírásból (1237–1240), egyben példa a névvonatkozásra; *Toldalag* és *Dengeleg*: két ugyancsak -g képzős helynév Erdélyből (mindezek a *világ g*-je kapcsán); *szöcske* közszo és *Szekcső* helynév: mindkettő a *szököső* alakkal függ össze, az utóbbi gázlónévként; az Árpád-kori *Hámzó* jokulátornév, mely arra utal, hogy az illető alakoskodik, azaz 'hámmal ellát' (vö. *hímez-hámoz*), miközben a *hámoz* ige közismert jelentése ezzel ellentétes: 'hámjától megfoszt'. Az *aszik* igéből kiindulva eljutottunk a régi *Keveaszó*-ig, s ebből megérthettük mind a *Kajászó* helynévi formát, mind a népetimológiás *Keveházá*-t.

Látható mindebből, hogy egy különleges pedagógiai folyamat részesei voltunk, melynek során nem az volt a szempont, hogy egy adott kérdésre mi a leggyorsabb és a legegyszerűbb válasz, hanem az, hogy milyen utakon és milyen elemek figyelembevételével lehet eljutni vagy közelíteni hozzá. Néha heteken át egyik morfológiai jelenségtől a másikig vezetett a kanyargós út, újabb és újabb adatok bevonásával, melyek kapcsán nemegyszer a hallgatóság felé is elhangzott a kérdés ezek olvasatára, illetve megfjítésére nézve. A bemutatott nyelvi anyag gazdagsága, sokszínűsége és az ezzel való folyamatos foglalkozás révén ez a szeminárium az elemzés iskolája volt.

Ide kívánczik egy etimológia: a *szeminárium* a latinban a *semen* 'mag' szóval függ össze. Eredeti jelentése 'növényiskola', 'faiskola', de az alapszó révén felidézi a tanári munka lényegét is: a magvetést.

5. Az ÓMS. egy részletének megvilágítása Pais Dezső óráin. Felmerül ezek után egy kérdés: az órákon előadottak hogyan viszonyulnak Pais Dezső nyomtatásban megjelent írásaihoz, melyeket az ÓMS. egyes szavainak, kifejezéseinek szentelt? Ilyen közleményekkel a Magyar Nyelvben többször találkozunk (PAIS 1932, 1942b, 1949, 1950a), nem is szólva idevágó etimológiai megfjítéséről (1945, 1953b), továbbá azokról a megjegyzéseiről, amelyeket különféle dolgozataiban e nyelvemlék elemeihez fűz. Mindezekből sokszorosan kiderül, hogy egyetemi óráin ő már hosszú idő óta úgy magyarázta az utóbbiakat, ahogy azokról később írásban is nyilatkozott. Elsődleges tehát a tanítás; ami nyomtatásban is megjelent, az abból táplálkozott, s annak csak egy része. A Mária-siralom így folyamatos szálként jelen van PAIS DEZSŐ munkásságában.

Ennek kapcsán találkozunk egy különösen elgondolkodtató történettel (PAIS 1945, 1946), melynek első lépése az *eped*, *epeszt* igék eredetének megfejtése az *epe* származékeként, a második pedig annak a felismerése és kimondása, hogy MÉSZÖLY már előtte ugyanerre az eredményre jutott. Az a bekezdés, amelyben ezt összegzi, példa arra, hogy mit jelent az igazság szeretete és a tudományos etika. Ráadásul elhangzik itt a következő félmondat is (PAIS 1946: 73): „hiszen a nagyszerű emléket érintő észrevételeimnek rendszeres megjelentetését jó tizenöt éven át azért halogattam, mert ezen a téren nem akartam elébe vágni MÉSZÖLYnek”. A mások iránti figyelemnek és a kollegialitásnak ez a foka alighanem egyedülálló.

A továbbiakban egyetlen kérdéskört kívánok bemutatni, melynek hasonlóan részletes kifejtését nem találtam írásaiban, s mely az órákon igazi hangsúlyt kapott. Ez pedig a vers legnevezetesebb fordulatahoz, a *világ világa, virágnak virága* kettős figura etymologicájához vezet.⁴

Az erről szóló elemzés (1970 februárjában) a kódexirodalom legkorábbi adataiból indult ki. Ezek élén az „Ego sum lux mundi” (Jn 8,12) evangéliumi mondat első magyar megfelelője állt:⁵ Münchener kódex 93va: „Én vagyok e *világnak világa*”. Ezt további két adat követte ugyanebből a forrásból: 94vb–95ra: „menyé ideiglen e világban vagyok, e *világnak* vagyok *világa*” (Jn 9,5), valamint 10vb: „Tü vattok e *világnak világi*” (Mt 5,14). – Ezek után a Jordánszky-kódex párhuzamos mondatai következtek: 141va: „Én vagyok ez *világnak világossága*”, 142va: „Míglén én ez világon vagyok, ez *világnak világa* vagyok”, 87va: „Ti vattok ez *világnak világossága*”.

A fenti adatsor alapján az ÓMS. *világ világa* szerkezetére nézve a következő megállapítás hangzott el: „Minden valószínűség szerint a magyar egyházi nyelvnek már ekkor hagyományozott fordulata volt. Bibliai előzményű, azonban mint figura etymologica, magyar alakítás.”

Hasonló figyelemben részesült a *virágnak virága*, melynek háttérében a latin *flos florum* kifejezés fedezhető fel a Planctus egy másik (nem a Leuveni kódexben szereplő) változatában. PAIS a magyar költő önállóságát emeli ki a latin előzményhez képest: a Mária-siralomban a *virágnak virága* fordulatot a bibliai eredetű *világ világa* többletként előzi meg. Ezzel összefüggésben rámutat arra is, hogy a *világ* és a *virág* közötti etimológiai kapcsolat ekkorra már megszűnt a beszélők számára. Arra a kérdésre, hogy mondhatta-e Mária önmagára is a *virág* szót (amint MÉSZÖLY gondolta: ’virágtól született virág’), PAIS így válaszol: Mária az alázatosság jelképe, tehát nem valószínű, hogy ilyet mondott volna. „Ennyi érzéke volt az ÓMS. szerzőjének” – jelzi.

Az elemzés vége kitekintést ad arról, hogy a *világ* szó hogyan jelentkezik a többi Árpád-kori szövegben, így a Halotti beszéd és a hozzá kapcsolódó könyörgés, valamint a Königsbergi töredék és szalagjai anyagában. Figyelemre méltó tanulság, hogy a HB. és a HK. adatai igen kedvezőtlen jelentésről tanúskodnak (vö. *munkás világ, hamis világ*).

⁴ Itt jelzem azt, hogy az ÓMS. nyelvi kérdéseire nézve a két fő forrás ma az Árpád-kori emlékeknek szentelt két monográfia: BENKŐ 1980 és A. MOLNÁR 2005.

⁵ A kódexrészleteket Pais betűhű formában diktálta. Ezeket mai helyesírással közlöm; a lapszámokat a MünchK. és a JordK. új kiadása szerint adom meg.

A fentiek megvilágítása közben többszörösen előtérbe került a szócsalád etimológiája, különösen MÉSZÖLY GEDEON és BENKŐ LORÁND fejtegetései nyomán. Ezek eredménye az, hogy a *világ*, a *virág* és a *virrad* családja összetartozik, s ezek ősi töve, mely a *villog*, *villan* igékben máig kitapintható, a fényvel, világossággal kapcsolatos (BENKŐ 1963). – Az, hogy a *világ* szónak kettős jelentése van (’fény’ és ’világmindenség’), s hogy a Mária-siralom költője a kettőt együtt felmutató kifejezést odailleszti egy másik elé, mely az idők mélyén eredetében vele összefügg, Kosztolányi (1933/1971: 480) meggyőződését juttathatja eszünkbe: „A költészet veleje, hogy a költő és a nyelv egyenrangú munkatárs, egyenrangú játszótárs”.

A bibliafordítási hagyomány továbbadásának módján nem lehet eleget gondolkodni. Jól tudjuk (TARNAI ANDOR munkái nyomán tudva tudjuk), hogy a latinból való fordítás szintere nálunk évszázadokon át első helyen a szóbeliség volt. A bibliai előzményű *világ világa* kifejezés minden bizonnyal élőszóban formálódott ki az ómagyar kor elején. Másfelől jól ismert tény, hogy a szláv nyelvekben is van egy hasonló nyelvcsalád, amelyben ugyanezek a jelentések találkoznak, sőt a *világ* megfelelője a fenti kettősséget is felmutatja. Vajon lehet-e szó ezek határsáról? PAIS idézi MELICH nézetét, aki az ógyházi szlávból való tükörfordításra gondolt. Jó számon tartani, hogy a *világ* szó két jelentése kapcsán a szláv hatás újabbán is szóba kerül (vö. ÚESZ.).

6. Az archaikus népi imádságok és az ÓMS. Pontosan ezekre az évekre, az 1968-as évvel kezdődő időszakra esik egy tudományos felfedezés, melynek a születésnapját is ismerjük: 1968. december 17. Ezen a napon Erdélyi Zsuzsanna a Somogy megyei Nagyberényben népzenei anyagot gyűjtött, s a nap végén a 98 éves Babos Jánosné Ruzics Rozália „tartóztatásképpen”, ezt mondta neki: „Tudok én mást is.” És belekezdett egy olyan szövegbe („péntek esti imádság”-ba), amelyet a gyűjtő még sohasem hallott. A továbbiak szempontjából a fordulópontot az jelenti, hogy az új és ismeretlen szöveg őt megállította és kutatásra ösztönözte. Ebben tért el mindazoktól, akik lehettek vagy voltak is hasonló helyzetben, de a pillanat kínálta lehetőséget elhárították. Ennek sokféle oka közül első az újjal szembeni jól ismert ellenállás. Ehhez járulhatott egy racionális érv: az adott gyűjtés másra irányult. Nem is szólván arról, ami akkor mindenki számára nyilvánvaló volt: imákat gyűjteni gyanús dolog. Erdélyi Zsuzsannát ez nem állította meg. Amikor hónapokig tartó könyvtározás során érdemleges szakirodalmi anyagot nem talált, úgy döntött, hogy terepre megy: „Ha tudja egy, tudhatja más is”. Az eredmény minden várakozását felülmultha. Hatalmas anyag állt elő, amelyet egyedül ő ismert. Hamarosan be kellett látnia, hogy más-más okokból, de mindenki ellene van: a rendszer, az egyház, a szakma. A gyűjtés során veszélyes és egyben groteszk kalandok egész sorát kellett átélnie; egy-egy helyi rendőr túlbuzgóságától néha az mentette meg, ha felmutatott egy tanácselnöktől vagy párttitkártól kapott névjegykártyát... Mindezekről (és az egész korszakról) hallatlanul beszédes képet tár elénk a műfaj fogadtatástörténetét bemutató hatalmas kötet (ERDÉLYI–VÁRHELYI 2011).

De támadtak szövetségesei is. Ezek közül első volt Pais Dezső, akinek Erdélyi Zsuzsanna a Kruzsokban beszámolt az újonnan felfedezett anyagról. „Nem

volt ölelgetős típus, de akkor majdnem megölelt” – mesélte később, amikor ezt felidézte. S eljött az ideje az első tudományos ülésnek is, amelyen ERDÉLYI ZSUSZANNA előadást tartott, s ezt PAIS DEZSŐ, MEZEY LÁSZLÓ és HOLL BÉLA hozzászólása követte. Ez az alkalom (1970. február 11.) volt a műfaj „keresztelője” – az imák ma használatos megnevezése ekkor vált hivatalossá. PAIS DEZSŐ szavaiból külön kiemelem a meleg hangú köszöntést és a záró mondatot, melyben azt a véleményét, illetőleg kívánságát nyilvánítja, „hogymint kiadás révén minél hamarabb megközelíthetővé kell tenni a gyűjtést” (PAIS 1971/2011: 111). Nagy szó tőle ez a „kell”, és nagy szó a kiadás kezdeményezése is ebben a korban. A terv megvalósítása egy bátor vidéki múzeumigazgató, KANYAR JÓZSEF nevéhez fűződik, aki 1974-ben a Somogyi Almanach sorozatban elsőként megjelentette a Hegyet hágék, lőtöt lépék című kötetet. Ezt követte a Magvetőnél a „nagy Hegyet hágék” (ERDÉLYI 1976), melynek húszezres példányszáma, majd két évvel későbbi utánnyomása világosan jelzi az áttörést: a műfaj megtalálta az utat a közönséghez. Két további, ugyancsak bővített kiadás látott napvilágot a pozsonyi Kalligram kiadónál (1999, 2013). Valamennyi élén ez az ajánlás áll: „Pais Dezső emlékének”.

Milyen gondolatok hangzottak el PAIS DEZSŐ fenti hozzászólásában? Imák egész sorából emel ki archaikus nyelvi elemeket, melyek magyarázatához különféle nyelvemlékekből, illetve nyelvjárásokból idéz rokon vagy velük összevethető formákat. Külön figyelmet szentel az Ómagyar Mária-siralommal mutatkozó párhuzamoknak, melyek közül legfeltűnőbb a 112. imában (Memorialis) a gyermekét sirató boldogságos Szűz Máriára vonatkozó részlet: „*iha megalivan / szive szomorodvan*”. Ebben az érthetlenné vált fordulatban PAIS (1971/2011: 108) az ÓMS. következő sorának visszhangját ismeri fel: „én jonhom aléletja” (vö. *jonh ~ ih* váltakozás), a fenti részlet jelentése tehát: ’szíve elalélván’. Ugyanígy kapcsolatba hozható Mária *megepedése, hét megepedései, epecsége* az ÓMS. *epedek* igéjével. – Újabb irányt jeleznek a *világ* szót tartalmazó megnevezések: „Szent *Világ* Urjézus Krisztus”, „Szent *Világ* Urjézus Isten”, „Szent *Világ* Úristen”, melyekhez a következő megjegyzést fűzi: „Megint a nagyon korai vallásos stílusmozzanatokra való visszahajlás” (1971/2011: 110). A *világ* elem elvezet az ÓMS. „választ *világomtól*” részletéhez, valamint a *világ világa* szerkezethez, melyre nézve az ÓMS. és a Münchener kódex egybevágó adatai nagy hangsúllyal szerepelnek.

Az ÓMS.-órák anyagát őrző régi füzetekben meglepődve figyeltem fel most a dátumokra: a műfaj keresztelője 1970. február 11-én volt, a *világ világa, virágnak virága* elemzésére pedig az 1970. február 17-i és 24-i órán került sor. Ezek az alkalmak tehát szervesen összefüggnek. A hozzászólásban rendkívüli tömörség érvényesült, az órákon a fenti két szerkezet kifejtése jóval nagyobb teret kapott.

Ha a jelzett párhuzamok együttesére tekintünk, ezekből arra derül fény, hogy az Árpád-kori magyar vers egyes fordulatai az imákban a 20. századig fennmaradtak. Ha a tágabb összefüggések felé fordulva azt is figyelembe vesszük, hogy az archaikus népi imádságok műfajának forrásvidéke a középkori ferences lelkiségben kereshető, akkor a magyar anyagban, sőt Európa-szerte is (vö. ERDÉLYI 2001) egy évszázadokon át bűvőpatakszerűen továbbélő hagyománnyal számolhatunk, melyet nálunk a szóbeliség őrzött meg. (Vö. ehhez: KOROMPAY K. 2023.)

7. Befejezés. A fenti szálak összekapcsolódása számomra újra meg újra ezt idézi: találkozás. Találkozás az irodalomtörténet, a nyelvtörténet és a folklór között; egy ómagyar vers és ma is élő imák között. Tudósok, barátok, tanítványok találkozási pontja, akiket közös szenvedély vezetett, s akiknek élményei és gondolatai egymás számára ihletforrást jelentettek. Találkozás a fiatalabbakkal, akik az ő köztársaságukban megtapasztalhatták a tudomány szépségét.

Végül felidézek még valamit. Amikor Márai Sándort 1943 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia tagjává fogadta, az osztályelnöki üdvözlő beszédet Pais Dezső tartotta. Az a mélyről jövő megértés, lelkesedés és elismerés, ami ebben hangot kap, egészen kivételes. A tőle idézett Márai-sorok közül most azt választom, amely elsőként hangzott el, s mely a tudásról szól (a Sirály című regényben, vö. PAIS 1944: 344): „De tudni valamit mindig egyértelmű a szenvedéllyel: mintha ez lenne elsőrendű értelme minden emberi tüneménynek, a szenvedély, amellyel egy ember a világnak felel”.

Kulcsszók: Ómagyar Mária-siralom, archaikus népi imádságok, Pais Dezső, Horváth János, Erdélyi Zsuzsanna.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1963. Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. In: PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND szerk., *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok*. Nyelvtudományi Értekezések 38. Akadémiai Kiadó, Budapest. 18–39.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1993. *Pais Dezső*. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 1976. *Hegyet hágék, lőtől lépék*. Archaikus népi imádságok. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA 2001. *Aki ezt az imádságot... Élő passiók*. Kalligram, Pozsony.
- ERDÉLYI ZSUZSANNA – VÁRHELYI ILONA 2011. „...századokon át paptalanul...”. Szent István Társulat, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS [-rv- betűjeggyel] 1923/2009. Magyar vers az Árpád-kor végéről. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái 5*. Szerk. KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY KLÁRA. Osiris Kiadó, Budapest. 794–801.
- JordK. = *Jordánszky-kódex [1516–1519]*. Hasonmás kiadás. Helikon Kiadó, Budapest, 1984.
- KOROMPAY H. JÁNOS 2020. *A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka*. Universitas Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1986. Részletek Horváth János és Pais Dezső levelezéséből. *Névtani Értesítő* 11: 95–111.
- KOROMPAY KLÁRA 2023. Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 119: 153–170. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.2.153>.
- Kosztolányi Dezső 1933/1971. A rím bölcelete. In: Uő, *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 480–482.

- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* ΑΓΑΘΑ XVII. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MünchK. = *A Münchener kódex 1466-ból.* Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerk. NYÍRI ANTAL. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Nemes Nagy Ágnes 1992. A hegyi költő. Vázlat Babits lírájáról. In: Uő, *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék II.* Magvető Kiadó, Budapest. 7–121.
- ÖRDÖG FERENC szerk. 2012. *Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján* (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 237. Magyar Nyelvtudományi Társaság – József Attila Városi Könyvtár, Budapest–Zalaegerszeg.
- PAIS DEZSŐ 1932. Syrolmol sepedyk. *Magyar Nyelv* 28: 47–51.
- PAIS DEZSŐ 1942a. Az Ómagyar Mária-siralom olvasása és értelmezése. In: HORVÁTH JÁNOS szerk., *Magyar VerseK Könyve.* Második, bővített kiadás. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 33–34.
- PAIS DEZSŐ 1942b. en iumhumnok bel bua qui fümha nym hyul. *Magyar Nyelv* 38: 296.
- PAIS DEZSŐ 1944. Pais Dezső üdvözlő beszéde Márai Sándor I. tag székfoglalója alkalmából, 1943. december 6-án. *Akadémiai Értesítő* 53: 343–351.
- PAIS DEZSŐ 1945. Eped, epezst, epekedik. *Magyar Nyelv* 41: 87–91.
- Pais Dezső 1946. Eped, epezst, epekedik. *Magyar Nyelv* 42: 73–75.
- PAIS DEZSŐ 1949. Kérdő-felkiáltó fordulat az Ó-magyar Mária-siralomban? *Magyar Nyelv* 45: 86.
- PAIS DEZSŐ 1950a. Észrevételek az Ómagyar Mária-siralom három részletéhez. *Magyar Nyelv* 46: 50–53.
- PAIS DEZSŐ 1950b. *Írányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 78. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1953a. *Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett. *Magyar Nyelv* 49: 278–293.
- PAIS DEZSŐ 1953b. Bezzeg, bizony. *Magyar Nyelv* 49: 432–435.
- PAIS DEZSŐ 1958. A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendőes együttlét emlékeiből. In: NAGY J. BÉLA, KOVALOVSKY MIKLÓS, BÓKA LÁSZLÓ, PAIS DEZSŐ, *Horváth Jánosról. Méltatások – emlékezések.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 99. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 23–29.
- PAIS DEZSŐ 1959. A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez. *Valóság* 1959/3: 41–46
- Pais Dezső 1971. Életem, emlékeim. *Valóság* 1971/6: 32–46.
- PAIS DEZSŐ 1971/2011. Hozzászólás Erdélyi Zsuzsanna előadásához. In: ERDÉLYI-VÁRHELYI 107–111. (Folyóiratban: *Ethnographia* 1971: 364–367.)
- PUSZTAI FERENC 1975. Fölszólalás a megírandó Pais-stiliztika ügyében. In: SZATHMÁRI-ÖRDÖG szerk. 141–149.
- PUSZTAI FERENC 2012. Pais Dezső katedrája. In: ÖRDÖG szerk. 29–36. (Folyóiratban: *Magyar Nyelv* 107: 478–483, 2011.)

SZATHMÁRI ISTVÁN – ÖRDÖG FERENC szerk. 1975. *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. <https://uesz.nytud.hu/index.html> (2024.01.03.)

The Lamentations of Mary and what could be behind it

Remembering the lectures of Dezső Pais

The presentation focuses on the question of what role his studying the Lamentations of Mary had on the work of Dezső Pais. To answer that question, one can start with the lectures that Professor Pais dedicated to the analysis of the first Hungarian poem. The author of the present paper attended these lectures for six semesters from 1968 on. Studying the Lamentations of Mary had been a constant theme in the teaching career of Dezső Pais, and his publications on the same topic have also been inspired by it. The presentation gives an insight into the spirit of these lectures as well: their crucial components were the freedom of thinking, the respect of facts, and the subtle revision of possibilities. Another aim of this presentation is to demonstrate the connection between the interpretations of the Lamentations of Mary done by János Horváth (1923) and by Dezső Pais (1937). This connection has a background in friendly conversations between the two scholars. A different topic is that of archaic folk prayers, which were first discovered by Zsuzsanna Erdélyi in 1968. Dezső Pais recognized that certain components of these prayers were directly related to elements of the Lamentations of Mary. The preservation of these is a result of oral tradition.

Keywords: Lamentations of Mary, archaic folk prayers, Dezső Pais, János Horváth, Zsuzsanna Erdélyi.

KOROMPAY KLÁRA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Virágnak virága

Az Ómagyar Mária-siralom mint ihletforrás a modern és a kortárs költészetben*

1. Bevezetés. „Az Ómagyar Mária-siralmat nem régóta ismerjük: 1922-ben találták meg egy kódexben, melyet a németek hadikárpótlásképpen már útnak indítottak a háborúban elpusztult löweni könyvtár felé. Nem eredeti alkotás ez sem: a latin *Planctus ante kezdetű sequentia* fordítása. De verselése, kifejezésmódja annyira önálló, hogy benne a magyar nyelv költői lehetőségei először szólalhatnak meg. Mert nem a költő teremt a nyelvet, hanem a nyelv a költőt” – írta SZERB ANTAL *Magyar Irodalomtörténet* című klasszikus művében 1934-ben (SZERB 1934: 39–40). SZERB tizenkét évvel az első ismert magyar vers felfedezése után kifejezetten modern fényben látta a költemény jelentőségét. A versben meg- és leképződő költői nyelv teremtő ereje azóta sem csökkent, s ezt most nem a teljes magyar poézisre értem, hanem egészen konkrétan az Ómagyar Mária-siralom kivételes utóéletére. Kivételes ez az utóélet abban az értelemben is, hogy az Ómagyar Mária-siralom unikális nyelvezete és poétikája máig folyamatosan inspirál költői szövegeket, de abban az értelemben is, hogy a hatása alatt létrejövő szövegbázis rendkívül regisztergazdag, azaz a hagyománytörténés nem pusztán a hódolat és tisztelet szövegeiből áll össze, hanem a legkülönfélébb szövegtípusokat (a montázsszövegtől a vizuális költeményen át a játékos parafrázisokig) is magába foglalja.

A vers vonzerejének egy másik aspektusát sejteti WEÖRES SÁNDOR, amikor alternatív irodalomtörténetében így fogalmaz: „Fémesen és zománcosan fénylő, érzékletes szépségét talán az se rontja, sőt növeli, hogy idővel megkopott: ma már nem minden mondatfűzését bírjuk követni, nem minden szavát bizonyosan érteni” (WEÖRES 2010: 58). Paradox módon a jelzett, végső soron értelmezéstani és nyelvtörténeti probléma nem hat elidegenítőleg, sőt a vers helyenkénti rejtvénytársasága új költői értelmezésekre és sajátos megfejtésekre ösztönöz. Ebbe a játékba nem egyszer kapcsolódnak be termékenyen a „hivatalos” nyelvtörténeti olvasatok.

A tanulmány az Ómagyar Mária-siralom költői utóéletének öt stratégiájával foglalkozik, melyek nem történetileg kötöttek, hanem dinamikusak. Az első a szöveg modern költői eszközökkel való újraalkotásának módozatait foglalja magába, az átiratokat, a „fordításokat”, parafrázisokat. A második a kommentár jellegű költői variációk irányából közelít tárgyahoz: ezek az utószövegek az összöveget vagy annak jelentősebb részét bekebelezik, integrálják és költői módon (újra)értelmezik. Ez a két eljárás gyakorta alig választható el egymástól a teljes utószöveg viszonylatában, ezért érdemes együtt tárgyalni őket. A harmadik alkotói stratégiát

* Előadasként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság által az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének századik évfordulója alkalmából szervezett emlékülésen, 2023. május 23-án (ELTE BTK, Budapest).

a montázsszövegek képviselik: az alkotók a verset ebben az esetben főként a kulturális emlékezet emlékműveként kezelik, és nem annyira a jelentéssége, hanem történeti-kanonikus pozíciója a fontosabb, hiszen ezek az idézetfoszlányok más, egyéni költői mondanivaló megerősítésére szolgálnak. A következő stratégia esetében a szövegek közötti párbeszéd esélyeit latolgató eljárások kerülnek előtérbe. Az allúziók, intertextusok például a halálköltészet, a vesztéséglíra és a traumapoézis viszonzyszövegeként kezelik az ősmintázatot. Az ötödik szöveghasználati mód keretei között a szöveg kilép a linearitásból, intermediális (műfajközi) jelleget kap, pl. képverseket, fonikus költeményeket ihlet, vagy a szövegek párbeszéde dramatizált színpadi produkciók keretei között valósul meg. Az utolsó stratégiát a regiszterváltó áthangolások terminussal illetem: ezek az utódszövegek gyakorta konfrontatív éllel viszonyulnak az összöveghez, nemegyszer akár a blaszfémikus hatás költői energiáit használják ki (pl. a szakrális és erotikus regiszterek egybe mosásával). Idesorolhatók azok a játékos átiratok is, melyek a vers egyes, jobbra formai mintázatait a humor effektusaival töltik fel. A szöveget kiszakítják annak eredeti kontextusából, és pusztán egyes fordulatok, verstani megfontolások vagy költői sémák kiaknázására, esetleg a mneomotechnikai játék felerősítésére használják. Ezek a stratégiák sokszor együtt, különféle kombinációkban működnek, gyakran e kivételes összjátékuk teremti meg az új költői kompozíció érvényességét. Éppen ezért a szöveggenerálási stratégiák bemutatásakor is érzékeltetnünk kell ezeknek az erőknél a különféle együttállásait.

A hatásfolyamatok feltérképezésénél fontos figyelembe venni azt is, hogy a Mária-siralom témája nemcsak az egyetemes középkori kultúra egyik alaptémája, hanem a vallásos költészet örök körforgásban lévő meg-megújuló tárgya is. Ez azért is fontos, mert a motívumrendszernek, a metaforatöltetnek vagy akár a bibliai allúziók rendjének van egy általános szintje, mely a Mária-narratíva köznyelvéhez tartozik. KOVÁCS BÉLA LÓRÁNT például a 18. számozott Kassák-költeményben szereplő Mária-motívumokat (pl. *virágok virágzata*) összeköti A ló meghal és a madarak kirepülnek címen ismert Kassák-költemény hasonló motívumaival, majd a Mária-siralommal: „Hasonló dolog figyelhető meg *A ló meghal...* »virágok virágzanak« sorában is. Ez úgy transzformálja hypotextusát, az Ómagyar Mária-siralom »virágnak virága«-ként olvasott részét, hogy azt áterotizálja környezete és autotextuális kapcsolatai révén” (KOVÁCS 1999: 163–164). Tegyük hozzá, hogy a 18. számozott költemény a Világanyám című kötetben jelent meg 1921-ben, A ló meghal a madarak kirepülnek pedig 1922-ben, vagyis az Ómagyar Mária-siralom felfedezésének évében látott napvilágot, tehát ezek az intertextusok korántsem az ősvershez, hanem a Mária-narratíva vallási köznyelvéhez tartoznak.

Örvendetes évfordulós fejlemény, hogy a Kalligram folyóirat szerkesztőjének, SZÁZ PÁLnak hat kiváló kortárs költőt is sikerült megnyernie *Syrolmol sepegyk* című szerkesztői projektjéhez, melynek nem titkolt célja az volt, hogy Csóka Zsófia, Erdős Virág, Falcsik Mari, Fekete Anna, Szabó Imola Julianna és Veres Erika a recepcióból (szinte teljesen) hiányzó női perspektívát érvényesítve gondolják újra a Mária-siralmat (SZÁZ 2022). Az összeállítást BARANYAI DÓRA dolgozata (2022) zárja a Mária-siralom néhány adaptációjáról. Ezek a friss művészi fejlemények szinte kicsiben modellálják a teljes hatásfolyamat korábbi

szöveggeneráló stratégiáit. Az Ómagyar Mária-siralom hatástörténetét DEME ZOLTÁN is összefoglalta röviden (1981). Az 1981-ben készült, alig két és fél oldalas írás mindössze Weöres Sándor Mária siralma és Rákos Sándor Sirató című művét elemzi. Ehhez viszonyítva az eltelt időben az Ómagyar Mária-siralom költői receptiójának elképesztő gazdagodására figyelhetünk fel.

2. Átiratok, „fordítások”, parafrázisok, hódolatok. Áprily Lajos Ómagyar Mária-siralom című szövegét ALFÖLDY JENŐ Áprily költői mívésségéhez illeszkedő bravúros átiratként értelmezte: „Antik és nyugat-európai és ütemhangsúlyos költeményei a techné szempontjából is poétikai alpművek, az igényes gondolatnak sosem fölé rendelve, hanem vele összhangba hozva. Csodás bravúrokra képes. Az Ómagyar Mária-siralomból gyönyörű, modern átiratot készít” (ALFÖLDY 2017: 5). A költeményt utólag integrálta az életműbe GYÖRI JÁNOS (1985: 74–75). Maga Áprily átirásnak mondja, de a verset nyelven belüli fordításként is értelmezhetjük. Ennek érzékeltetésére idézzük példának okáért az első két strófát: „Voltam sírás-tudatlan / s most sírva szenvedek. /Epesztő fájdalomtól /testem, lelkem beteg. // Fiam volt szép világom, /sugaras, mint a nap, /s én édes örömtől /zsidók megfosztanak”. Első látásra megállapítható, hogy Áprily szövege erőteljesen értelemközpontú, magyarázó jellegű átirat, mely a nyelvészeti olvasatok költői alternatívájaként mutatkozik meg. A szöveg nyilvánvalóan csonka, az Ómagyar Mária-siralomból mindössze nyolcstrófányit „fordít” modern magyarra, a négy utolsó versszak parafrázisa nem készült el. Áprily verse lényegében a megfejtés pozíciójába helyezi önmagát: nyomkövető fordítást készít, melynek alapelve kettős. Részint a redukció, részint a modern versnyelv hozadékainak beemelése jellemzi. Radikális jegy, hogy Áprily tompítja, sőt ignorálja az ősvers szekvenciajellegét: az utolsó strófát leszámítva valamennyi versszak azonos szótagszámú, félrímes négysorosokból áll (7x/6a/7x/6a), ami inkább a himnusz tömbszerkezeteit idézi. Az utolsó strófa ugyanis a Confessióban közölt szövegben szabálytalan: záró sora csupán ötszótagos. Ezt később az Áprily-kiadásokban GYÖRI maga módosította, és a „s úrnak lelkemen” sor helyébe az „és úrnak lelkemen” változat lépett, amit a költemény markáns jambikus lejtése is indokol (Áprily 1990: 374). A verstani redukció mellett az archaikus szavak teljes eliminálása jellemzi a fordítást, a megértés zökkenőmentes, a szöveg modern hatást kelt. Redukáló technikaként értelmezhető még a legendás alliterációk szokatlan redukálása („Ó, virágok virága, / fényességes világ, / kínok-gyötörte tested / vasszegekkel verik át.”), amit viszont a megszólalás modern költői természetessége ellensúlyoz. A szöveg elveszti archaikus enigmatikusságát, Áprily szinte egy modern versfordító szigorával kerüli el a stilizálás ilyen irányú lehetőségeit. Ez a technika mindennél erőteljesebben emeli ki a költemény eredendő „modernségét”, vagy más szóval kortalanságát.

Falcsik Mari Mária megjelenik Ráskai Leának című verse (SZÁZ 2022: 6–8) ugyancsak az összöveggel párhuzamosan haladva írja át a költeményt. A vers a szerzőséget és a datálás idejét is érintő fikciós teret alakít ki. Mária Ráskai Leának diktálja le a „korrigált” siralmat. Ebben az extatikus látomásban fogalmazódik újra az archaikus szöveg is, a jelenből múlt lesz, a közvetlen tragikus élményből visszatekintő beszámoló: „Sirolmol sepettem, / Búol osztam, epettém, /Mend –es

végüiglen / Ment akarto Üsten”. Ez a múlt idő megsokszorozza a szöveg régiségét, a látomás pedig kiemeli különlegességét. Falcsik Mari a stilizáltan archaikus nyelvezetre törekvő szöveget mai (költői) olvasatban is közli, s ez a gesztus mintegy az értelmező közreadó filológusi szerepét is játékba vonja. A különleges diptichon, azaz a költő kettős korrekciós fikciója a teljes szövegtestet érintő változásokat eredményez. Áprily fordításánál szorosabb interpretáció, amit itt kapunk, de bizonyos archaikus elemek átmentése (példánkban pl. a passzívumok megőrzése) miatt ez a változat kevésbé kelt modern hatást, pl.: „Fiam, világ világa, / virágomnak virága, / keserűen kínozott, / vas szegekkel veretett!” Falcsik, akárcsak Áprily, négy soros, zömmel hét- és hatszótagos sorokat használ, de nála akad négyes, ötös, de még kilences is. A szekvencia itt is feloldódik, a vers pedig tizenhat strófányivá bővül.

Rákos Sándor Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak című impozáns verskompozíciója először a Kortárs hasábjain jelent meg (Rákos 1984: 1202–1214), majd bekerült a Többedmagam című kötetbe (Rákos 1986: 9–20). A verskompozíció intermediális jelleget kap, a képi elem felértékelődik benne. A tizenkét elemű verssorozat egyes részei intarziás kereszteteket, ereklyetartókat, feszület formájú szentségtartókat formázva vesznek körül egy-egy strófát az Ómagyar Mária-siralomból, melynek szövegét Rákos Weöres Sándor Három veréb hat szemmel című antológiájából kölcsönözte (Weöres 2010: 56–57). Egy-egy strófa köré hol dekoratívabb, hol egyszerűbb vizualitásnak engedelmeskedve kommentárstrófák, variációk, „fordítások” és modern átköltések kerülnek. ANGYALOSI GERGELY rámutatott, érzékeltetve a versciklus kivételes nyelvi energiáinak dinamikáját, hogy Rákos „szövegváltozatai között ott találjuk a nyelvtörténészek szerint legvalószínűbb értelmezéseket, de a mostani nyelvérzékünk sugallta szándékolt félrehallásokat is” (ANGYALOSI 1986: 36). Íráspróbák és zenei variációk, költői nyelvérzéktesztelések sorakoznak fel egyszerre. Mintha egy költői vagy fordítói műhelybe pillantanánk be, miközben egy, a nyelv varázsától mámoros alkotó keresi a legtalálhatóbb változatot. A siralom első strófáját például tizenhat változat és variáció veszi körbe egy talpas, kereszt alakú szentségtartó formájában. Ezek között több fordításszerűen modern strófa is akad, pl.: „nem tudtam sírásról / búról sápadásról / s jaj most sírok szenvedek”. De olyan is van, amely a sírás okára fókuszálva rugaszkodik el a témától: „alítám alítatlan / hulltát gyümölcsömnek / szakadtát méhemnek”. Különleges hatást keltenek a hasonló alakú szavakkal üzött zenei játékok (*esenedem, esedezem, epedezem, vagy: jajjal, búval-bajjaj, búval-jajjal, búval*), melyek szinte leképezik a nyelv anyagát mozgó elme ficánkolását. Ennél egyszerűbbek az analógiáláncolatok, pl.: nem tudtam a sírást, nem tudtam sírásról, nem tudtam siralmat, nem tudtam siralomról, nem-tudtam-siralom, siralmat nem tudtam, sírásban tudatlan, jaj én siralom-tudatlan, tudatlan a sírást (tanulom), melyek éppen emiatt gerjesztenek finoman modulált zeneiséget. Az összehatás litániaszerű, rózsafüzérszerű, a variációs és a szinonimikus ismétlések zeneisége és a szövegekonglomerátum együttes térhatása lenyűgözően nagyszabású. A siralom talán leghíresebb *világ világa* kezdetű strófája az egyetlen, melyet Rákos nem foglal szentségtartóba. A kiemelt tipográfiával a lap fehérségét foltként „beszennyező”, középszimmetrikusan tördelt szavak közé viszont kereszteteket helyez el:

ez a kereszt nemcsak szegszerűségével tűnik ki, hanem a filológiában használt, szövegkritikai *crux philologorum*ot is megidézheti, s ez az interpretáció filológiai háttérmunkáját metaforizáló gesztus az egyetemes emberi megértés és a szöveg-hagyományozódás létmódját is játékba vonja.

3. A devóciós dráma felőli értelmezés irodalmi aspektusai. A filológiai rekonstrukcióval üzőtt költői játék kategóriájába sorolható Garai István *Siralom* vagy *innen is...* című szövege (Garai 1983: 6–7), mely azonban szélesebb műfaji kontextusokat von játékba, és elrugaszkodik a líra felségterületéről a misztikus dráma irányába. A vers alcíme egyben paratextus is: „Az Ómagyar Mária-Siralom tartalmazó, latin nyelvű (ma leuveninek nevezett) kártyakódex 135. (kitépelt) lapjának (elképzelt) szövegéből”. A költői ötlet szerint az Ómagyar Mária-siralom csonka, van egy párverse is, mégpedig Krisztus siralma a keresztfán. Az elgondolás a devóciós drámák dramaturgiáját követi, és a leginkább *Romanosz Melodosz Mária a kereszt tövében* címen ismert művével mutat rokonságot (POLGÁR szerk. 2018: 10–17), mely a nagypénteki kontakion részekét jeleníti meg a párbeszédet a megfeszített Krisztus és Mária között. Az elgondolás ötletességét sokszor finom, kidolgozott részletei ellenére Garai nem tudja kitölteni elég költői energiával.

Debreczeni Tibor *Hol vagy most, Istenúr? Szertartásjáték három tételben* (Debreczeni 1997) című műve egy polifón színháték, drámai szerkesztmény „Ády Endre, Áprily Lajos, Baka István, Bartalis János, Dzsida Jenő, József Attila, Kiss Jenő, Magyar Lajos, Molnos Lajos, Nemes Nagy Ágnes, Reményik Sándor, Rónay György, Szabó János, Szentimrei Jenő, Weöres Sándor” műveiből. Debreczeni további társszerzőkként jelöli meg az evangélistákat, Pál apostolt, a zsolnártárlót, a népi énekek ismeretlen szerzőit és az Ómagyar Mária-siralom költőjét is. Komplexitásra való törekvéseiben meglehetősen határozott intermediális szövevény a Gecsemáné, Golgota és Üres sír című egységekre bomlik. A Mária-siralom a Golgota című részben szólal meg: a narrátor hangja után lányok éneklük egy-egy strófáját (Debreczeni 1997: 136–137) meg-megszaggatva Rónay György és Weöres Sándor Mária-siralmaival és más versekkel. Magyar Lajos *Ujmagyar Mária-siralom* című parafrázisából ebben a drámai képben is felbukkan egy részlet (139), de a költemény döntő hányada már a dráma harmadik részében képez analógiát az Ómagyar Mária-siralommal (142–143). A Magyar-versekkel kialakított drámai összefüggésrendszer már a költemény első közlésekor is nyilvánvaló volt, hiszen a modern versváltozatot mintegy mottóként az ősversből származó öt részlet vezet fel (Magyar 1991: 16–18). A szerző költeménye alatt a keletkezést így adta meg: 1300–1990. Ez is arra utal, hogy a siralom úgyszólván a történelemmel párhuzamosan, folyamatosan íródik, Magyar ugyanis közösségi-politikai energiákkal telítette a nemzetföltés retorikájára alapozott költeményét. Erről BERTHA ZOLTÁN így írt az újabb erdélyi líra képviselői ágának transzcendencia-képzeteit feldolgozó tanulmányában: „a mai siralomének alanya – a közösségrepresentáló szubjektivitás – ugyanis egyszerre mutatkozik meg az Istenanyával, illetve a Fiúval való szerepazonosulásban – valamint a kereszthalált követő harmadnap előrelátásában és az örökidejű üdvbeteljesülés kívánalmában” (BERTHA 2000: 61).

4. A polifón, montázsszerű szöveggenerálás néhány esete. A vendégszövegek, intertextuális utalások használata az avantgárdal áthatott modern és a poszt-modern irodalomban egyaránt fontos jelenség. Az idegen sajátjáté tétele, művészi kisajátítása különleges intenzitással jelentkezik például Ezra Pound Cantóiban. Ez a monumentális kompozíció nemcsak befogadja a kultúrtörténet elmehordalékait, intellektuális javait, hanem sokszor több nyelvet is egymásnak ereszt. A szöveg komfortzónája, a versolvasás klasszikus metodológiája felszámolódik, a szövegalkotás az emlékezet működését és a szöveghagyományozódás materiális aspektusait is leképezi. Az emlékezet olyan, akár a palimpszesztus, a levakart pergamen, melyen még átsejlik a korábbi szövegek egy-egy eleme, szava. Ezeket a „maradványokat” a költő mintegy beépíti az aktuális szövegbe, és a felülírás, felülíródás effektusát alkotói alapelvvé teszi. Ezra Pound I. cantójának magyar fordításába (Géher István kiváló magyarítása) például így kerül az Ómagyar Mária-siralmat idéző *wernec hullothy* (vö. *te werud hullothy*) fordulat: „S jött Erebusból rá sok sárszínű lélek, / Menyasszonyok, ifjak, fáradt életű aggok: / Könnyemaszatolta kesergők, lenge leányok, /Dőlt daliák, ledöfte őket dárdaérc, /Vert harcosok, *wernec hullothy* vértjükön: / Tolongott mind elő; megrémülök, rikoltok, / Sápadtan társakat jószágért sürgetek; / Es vágtam a nyáját, ércel nyestem a torkot” (Pound 1991: 43). Természetesen ilyesmit az angol szöveg megfelelő pontján hiába keresnénk: „Souls out of Erebus, cadaverous dead, of brides /Of youths and of the old who had borne much; / Souls stained with recent tears, girls tender, /Men many, mauled with bronze lance heads, / Battle spoil, bearing yet dreory arms, /These many crowded about me; with shouting, / Pallor upon me, cried to my men for more beasts; / Slaughtered the herds, sheep slain of bronze” (Pound 1986: 3–4). A hosszabb idézet azért szükséges, hogy látszon, Pound Homérosz Odüsszeiáját és a homéroszi himnuszokat idézi meg intarziás módon. A vers egy pontján Pound fel is fedi, hogy Andreas Divus 1538-as szó szerinti fordítását fordítja a maga módján. Noha Géher István felhasználta Devecseri Gábor nevezetes fordítását, az archaikus jelleget kevésnek érezte, ezért is nyúlhatott vissza a magyar költészet korai korszakába. Szilágyi Domokos Haláltánc-szvit (1969) című kompozíciójának szövegstestén váratlanul tűnik fel egy kereszt alakú idézet a Mária-siralomból (Szilágyi 1979: 135):

ó
 é
 n
 é
 d
 äggyën ägy fiodum
 s
 u
 r
 o
 d
 u
 m

Az avantgárd montázstechnikát és a szokatlan vizuális effektusokat is ötvöző költemény eredetileg a Búcsú a trópusoktól című kötetben szerepelt. Már a kötet-cím is a klasszikus poétikával való leszámolásra utal, a szöveg kirobban a térbe, a klasszikus linearitás helyébe más olvasási stratégiák lépnek, s ezek az olvasót is szinte társszerzővé avatják. A hatalmas halálvers a Mária-siralomra nem pusztán versemlékként, archaikumként, ősi tudatlerakódásként tekint, hanem a planctus műfajából következő párbeszéd egyik résztvevőjeként integrálja. Már itt látszik, ahogy a Mária-siralom a haláldiskurzus és a traumaköltészet egyik alapszövegévé válik, noha az avantgárd többszólamúságban szinte csak jelként mutatkozhat meg. A szövegekonglomerátum ugyanis Shakespeare-idézetek mellett bibliai szövegrészeket is tartalmaz (Hamlet, II. Richárd), olykor angolul, de Werbőczy Tripartitumából is szerepelnek idézetek, még hozzá latinul, és a Példák Könyve címen ismert kódexből (1510) származó, aláhúzott részleteket is beleszötte a költő verse tarka szövetébe, de belekerül a kompozícióba egy újsághír is.

5. Vizuális parafrázisok. Eddig is láthattuk, hogy a vizuális effektusok kardinális szerepet játszanak a Mária-siralom hatástörténetében. Rákos Sándor finoman érzékeltetett szentségtartói vagy Szilágyi Domokos szinte a vers tetoválásként megjelenő keresztje azonban elsősorban a szövegszerűségük felől hatottak, illetve egy nagyobb, hangsúlyozottan verbális kompozíció részeként érvényesültek. Fekete Anna P. P. Pasolini régi magyar irodalmat oktat című verse (SZÁZ 2022: 10) viszont egyetlen kép. A szövegnek két címe is van: az egyik Pasolini Máté evangéliuma című filmjét idézi meg, a másik a vizuális effektusra utaló Szégyenszemfa. A Szégyenszemfa tulajdonképpen egy keresztfa, melynek vízszintes része a tízszer egymás után leírt *anya*, függőleges része pedig a kilencszer leírt *gyerek* szóból áll. A keresztet az anya–gyermek viszony alkotja, a Pasolini-kontextus pedig beágyazza a narratívát egy nem kanonikus elbeszélésbe. A szégyenfát a falfirkákra emlékeztető kommentárok veszik körbe. Gyűlöletbeszéd („ezt érdemelte”, „rohadról má meg”, „Megérdemelte”), káromkodás, blaszfémia („anyjapicsáját”, „kurvanyja”), szakralitás („agonia christiana”), szaknyelv („félfüggesztett”, „fájdalommentes kivégzés”) rétegződik egymásra más-más kézírással. A létrejött alkotás tehát valamiféle kollektív „mű” lesz: egy társadalmi mentalitászonda, beteges közösségi ítélethozatal. Az Ómagyar Mária-siralomból mindössze pár kiemelkedően fontos szó bukkan fel (*anya*, *szeg*, *szem*, *lélek*), illetve az első címbe emelt régi magyar irodalom terminus jelzi, hogy a szövegnek a régiséghez is köze van.

Szkárosi Endre és Galántai György Szellőző művek című kötetének transzpoézis című ciklusában szerepel egy Ómagyar Mária-siralom című kompozíció (Szkárosi–Galántai 1990: 114–121), mely végeredményben egy összművészeti projekt, egy performance dokumentációjához tartozik, ugyanakkor önálló alkotásként is értelmezhető. A ciklus kontextusa ugyancsak gazdag értelmezési ajánlatokat kínál: a tíz kompozícióból álló ciklus ugyanis többek között olyan emblematikus verseket és szövegeket dolgoz fel, mint Az eltévedt lovas, a Halotti Beszéd, a Nemzeti dal vagy A Walesi bárdok. A Mária-siralom egy vékony falpra szögelt gépelt versszövegből áll, melyet bizonyos dramaturgia szerint

ellepnek a falapba bevert szögek. A verset tartalmazó két fehér papírlap egy fekete keresztre, illetve annak elferdülő szárára van felszögelve, azaz a performance során lényegében a szöveg keresztre feszítése zajlott le. A szögek előbb egyes domináns hangok jelölői és helyettesítői lesznek, majd fokozatosan kisajátítják a szöveget, végül a letépett szöveg eltűnése után annak helyébe lépnek. Ez a maga korában versobjektnek vagy térversnek nevezett forma (ENDRÓDI SZABÓ 1991: 155) magába foglalja a szögelés hang- és látványeffektusait, a versértelmezés egy szélsőséges módját, mely az ötödik strófa zárósorának konkrét értelmezését véve alapul a költő által teremtett szövegtestet gyötri halálra és semmisíti meg. „A Vas szegekkel veretel dramatikus retorziója a későbbiekben egyre csak fokozódik, s az utolsó sorokban tetőzik. Egy-egy betű egy-egy szöggel átütött hang. Optikai-tárgyszerű mivoltában, szoborszerűségében is eredeti, megpecsételő, önmagán túlmutató alkotás” – jellemezte a munkát SZOMBATHY BÁLINT (1991: 159). Az avantgárd versobjektte transzponált ősvers egyszerre válik vizuális és hangköltéménnyé, melyet a performatív gesztusok összjátéka kísér. „Képek, nyomdai és kézzel írt betűalakzataik váltakoznak a hangköltészet kottázására szolgáló szavakkal, versekkel. Találóg megnevezéssel, elmekottázás is ez a művelet” – ragadta meg FRÁTER ZOLTÁN az alkotás multimediális aspektusait (1990: 10). Ez a különleges alkotás alighanem a Mária-siralom egyben legmetapoétikusabb és egyik legszuggesztívebb modernista feldolgozása, hiszen a szöveg testét és a szövegben megjelentett testet hozza közös nevezőre, a test pusztulását és a szöveg pusztulását vonja párhuzamba.

6. Viszonypontosítás. Egyes, a Mária-siralom ihletésében fogant versek az összveget csak háttérmintázatként használják, egy nyelvi tudatarcheológia metaforikus rácozataként tekintenek rá. Weöres Sándor Mária siralma című költeménye eredetileg a Nyugatban jelent meg 1936-ban, majd a Második szimfónia negyedik tételévé vált. Szinte teljes dramaturgiai és retorikai leképezésről beszélhetünk, de Weöres saját költői szótárral dolgozik. A viszonypontként kezelt szöveg egyszerre marad a háttérben, és egyszerre újul meg, azaz válik paradox módon „archaikussá”. GÁBOR CSILLA ezt a komplexitásjelenséget rendkívül plasztikusan fogalmazta meg: „Weöres Sándor Mária siralma című verse például csak az Ómagyar Mária-siralommal együtt bontakozhat ki előttünk a maga gazdagságában: ebben az összefüggésben tudjuk igazán értékelni a verselés könnyed zeneiségének és az anyai-emberi fájdalom mélységének egyidejűségét, azt az, egyidejűséget, amely egyébként a középkori ihlető forrást is átjárja” (GÁBOR 1995: 16).

Weöres Mária-verse Jeney Zoltán Halotti szertartás című remekművében is felbukkan: a zeneszerző a zenei allúziójátékot ragyogóan fejleszti tovább részint a népzene irányába (FARKAS 2011: 80–81), részint pedig „Caccini és Monteverdi nuove musichéjének lassú harmóniai változásokra és hol dallamos, hol röviden díszített énekstílusára épülő világát elevenítik fel”, de „leszármaztathatók a gregorián neumatikus-melodikus stílusrétegéből” is (DALOS 2006: 905). FARKAS ZOLTÁN a megzenésített Weöres-vers zenepoétikai elemzését is elvégezte: az általa leírt fokozótechnika, illetve a *jaj* szót megjelenítő alsó terc (Asz, F, D) támasztóhangok rendszere, illetve a gyermekkori emlékképek és a brutális jelen

kontrasztjainak zenedramaturgiai analízise a szöveg jobb megértéséhez is termékenyen járul hozzá (FARKAS 2011: 78).

Hasonló viszonystratégiákat követ Juhász Ferenc is, például a vak, haldokló Embersárcánygyik és a gramofonról szóló gyermekdalok bizarr kétpólusúságára épített Gyermekdalokban (1968). Juhásznál a világmegértés gyakorta a színesztézia logikája szerint történik: nem egyszer az érzékerületek közötti szürreális átjárás hozza mozgásba a hagyományt is. BELOHORSZKY PÁL szerint az anyavíziót, a Mária-arcot, a Mária-hangot a „mitikus anyahiány” és a „szülőanya-nostalgia” hívja elő (1977: 629). Ez az asszociatív előhívásos technika kelti életre a mű végén felbukkanó szürrealista módon szétretorizált, archaizáló, litániaszerűvé dagasztott Ómagyar Mária-siralom-parafrázist.

7. A planctus műfajisága. Az anya- és a fiúsiratók, illetve általában véve a planctus műfajához sorolható szövegek architektuális értelemben eleve párbeszédbe kerülnek egymással. Ez a műfaji architektualitás az Ómagyar Mária-siralom szövegvilágát meglehetősen gyakran vonta játékba. Ezek a siratók valóságos hagyományláncolatot alkotnak, és a szövegmegvalósulások közötti viszonyok is érzékeny intertextuális elemzést igényelnének. Weöres vagy Juhász Ferenc „planctusai” sok tekintetben szolgáltak modellként mások számára is, vagyis poétikai invenciozításuk, a szövegsűrűséggel és történeti rétegezettséggel kialakított termékeny párbeszédviszonyuk számos, kisebb-nagyobb tehetségű követőre talált. Külön érdekesség, hogy Mind Weöres, mind Juhász Ferenc a planctus mindkét alpnarrációját újragondolta és újratemtette: nálunk mind a fiúsiratás, mind az anyasiratás bensőségessé tett narratív szerepként jelenik meg. A Hetedik szimfónia anyasiratóját, anyaképét és intertextuális vonatkozásait Weöresnél például POLGÁR ANIKÓ elemezte ebben a viszonylatban (2020: 199–214).

Kulcsár Ferenc Halottaim piros virága című szövege látomásos halálvers klasszikus montázstechnikával, vendégszövegekkel, melyen erőteljes Juhász Ferenc- és Szilágyi Domokos-hatás érződik. Már a vers felütése is egy mottózuhatag Lenintől Kosztolányiig. A szövegszövés számtalan iránya közül az egyik az Ómagyar Mária-siralom nyolc sorának megidézése révén az archaikumba vezet, és felerősíti a széttartó költemény anyasirató alapszólamát (Kulcsár 1984: 411). Koncsol László Planctus című anyasiratójának már a mottója is az Ómagyar Mária-siralomból származó idézet (Koncsol 1991). Maga a költemény is a csecsemő- és a gyerekkor képeire applikálja rá az ősverset, nyilván Weöres versének nyomán, de kevesebb intenzitással: „Nem tudtam én a sírást, / csak a csecsemőrvást, / vásott kölyökszívítást, / a fájdalomsikítást” (Koncsol 1991: 816). Az anyasiratóvá alakuló költemény eljátszik a fiúi és az anyai pozíció narratív lehetőségeivel is.

A traumaköltészet egyik kiemelkedő darabja Schein Gábor Baleset című szonettje, mely az Elhangolás című kötet nyitóverse (Schein 1996: 7). Schein egy gépjárműkarambol alulstilizált leírását és az Ómagyar Mária-siralom szövegrészeit kopírozza egymásra, vagyis zárójelezve beékeli a versbe a siralom egy-egy jellegzetes fordulatát. Például: „Az autó hiába fékez, tested kitömött rongyoszsák, / arcod mosolygós alma (mondják: keserűen / kínzatul). A kéz, hol a kéz? (Mondják: sirou / anyát teküntséd)”. Ez a historikus-transzcendens ellenpont a kulturális

emlékezet terapeutikus mozgósításaként hat. A szekvencia középkori morzsáit bekebelezi a modernebb szonett, mely ugyanakkor csak vizualitásában, strófatagolásában, tipográfiai megoldásaiban emlékeztet a szonetre, hiszen a szöveg rímtelen, és még csak nem is jambikus lejtésű szabadvers. A két szólam látszatra független marad egymástól az értelmi vonatkozások érzelmi-kulturális kontextusában, de a historikus betétszólam végül imaként kezd el működni. A kezdeti távolság egyre vészjóslóbb közelséget sugall mind érzelmi, mind a kontextusfelfejtés szintjén. A test szétszakad, a balesetben önazonosságát veszti, ugyanakkor a baleset egyben érzéketlen fennakadás is, hiszen sietni kell elszállítani a hullákat, hogy „újra indulhasson a forgalom”. JÁSZ ATTILA a nagyszerű szöveg metapoétikus olvasatára is kísérletet tett, amikor Derrida költészetfelfogását olvassa bele a szövegbe, mondván, hogy a költemény szükségszerűen balesetből keletkezik és nyitott sebként tátong (JÁSZ 1997: 795).

8. Kontextusvesztéses megidézés. A hatástörténet egyik különös csoportját képezik azok a költői szövegek, melyek ugyan intertextuális utalásokban megidézik a választott, felidézésre szánt ősművet, ám ezek az idézetek, allúziók az eredeti kontextustól radikálisan elütő szöveghelyzetbe kerülnek. Schein Baleset című költeményében ez a rekontextualizálás ugyan megtörténik, de az integritásukat megőrző szövegek végül képesek közös tónust kialakítani. Szilágyi Domokos utalásos archaizmusai között TÓTH PÉTER viszont arra a jelenségre is felvonultat számos példát, amikor a kontextusvesztés totális érvényűvé válik (1993). Teljesen új kontextusba ágyazott, nyelvi protézisként, esetleg komikus áthallásokként ható archaizmusokról van szó, például a Kocsmái öregek című versben: „viráguk virága: /nyüzsgő lányok, fiúk, /világuk világa, /fényes szembogarak.” (TÓTH 1993: 181) Mind a virágmétafora, mind a világosságképzet az általános értelemben vett szépségre vonatkozik, miközben a szakrális kontextusról leválasztódik. A Héj-jafalva felé című versben Petőfi halála viszonylatában kerül elő a Mária-siralom egyik jellegzetes fordulata: „. . . elátkozád, />fogva, husztuzva<, és ööld. Itt Fejéregyháza fölött” (TÓTH 1993: 181).

Ladik Katalin többször is felhasználta az Ómagyar Mária-siralom fordulatait. Jegyesség (1994) című kötetében Erdély Miklóst többek között a Mária-siralomból vett intertextusokkal siratta el (HEGEDŰS 1995: 58). Korábban 1984-es A parázna söprű / Bludna metla című, kétnyelvű kötetében élt a siralomból származó elemekkel. Ez a szöveg kiragadja a Mária-siralmat a szakralitás kontextusából, és egy radikálisan erotikus szövegbe integrálja. Az alábbi részlet remekül jelzi, hogy a szüzesség elvesztésének kéjben oldódó traumájában kiteljesedő testiség miként kerekedik felül az eredeti kontextus szakrális testfelfogásán: „Csitt! Hozom a létrát. / Véres lepedőn szárad a testünk. / Forró délután vírüd hioll vizéül / markomba se férne oly habos / a gyönyörtül míg mártogatom / nyelvemet sebedben ézes mézüül / szörömet szöröddel egyembelü üllýétük. / Tüüled válnam / ézes ürümentül? / Inkább csontomtül döglegyektül / cifra nyoszolyámtül / én bünös vágyam én halálom / én junhumnak bel bua / ki sumha nim hiül”. A költemény és szerb változatának viszonyát ORCSIK ROLAND elemezte, miközben hangsúlyozta, hogy „pimaszul és szabadon bánik a sérthetetlennek vélt Ómagyar Mária-siralommal:

a metafizika és az erotika bataille-i összekapcsolása határozza meg a vers provokatív gesztusrendszerét” (2020: 78).

Imre Flóra Mária-siralom című versét (Imre 2014: 161) BARANYAI DÓRA a keresztfáról levett Krisztus ringatását leíró, ismétléssalakatokra épülő „távoli” parafrázisként értelmezi (2022: 21–22), ám a szöveg tobzódó kétértelműségei egy erotikus vers potenciális nyomvonalait is kirajzolják, s ezt a központosítás hiánya csak felerősíti: „áttetsző bőrű tested / csókolnám pirosabbra / testemmel melegíttem / ringatlak két karomban / ringatlak combjaim közt / vázizmaimnak görcse / simaizmaimnak láza”. Amennyiben a szöveget így értelmezzük, egy ürügyes, kódolt költeményt kapunk. Imre Flóra költészetére jellemző a polifunkcionális, összetett beszédmód, mely a költői formakultúrával is erőteljesen összefügg. POLGÁR ANIKÓ ezt így fogalmazta meg: „Egyes versformák Imre Flóránál többfunkciós ruhadarabokként működnek: használhatók blúzként, sálként, stólaként vagy tunikaként, s fontos helyük van a hagyományból praktikusán öltözködő, az esztétikumra sokat adó költőné szekrényében” (2017: 92).

Király László Amikor című verse az 1988-ban kiadott A Föld körüli pálya című kötetében szerepel. Ez a szöveg a Mária-siralom egyik legkedveltebb részét rekontextualizálja: „Virág világa / Allok az ablak előtt és / elgondolom milyen is / lenne ha valóban / hazajönne virág” (KEDVES 1989: 390). A költeményben a szerelmes vershagyomány szókincsének terheléspróbája (a virágénekek hagyománya) és a szakrális metaforarendszer egyik legősibb hagyománytoposzájának átértelmezése zajlik le. A *virág* szó a köznévi és a tulajdonnévi jelentés, a konkrét és a metaforikus, a harmonikus és a diszharmonikus közötti értelmezői térben mozog.

Erdős Virág Ó, magyar című verse (Száz 2022: 14–15) a modern anya–gyermek viszony köznapiabb kontextusába transzformálja át a Mária-siralom narratíváját. A magazinszólamok, a sztereotípiás elvárások és a társadalmi normativitás viszonylatában megjelenő anya–gyermek viszony dermesztő tragikomikuma egy védőbeszéd keretein belül érvényesül. A szöveget általában tagadó, védekező narratív jellemzi, a „mintaanya” mint védőügyvéd jelenik meg, miközben saját szerepzavarába és önámításába zavarodva maga alá temeti őt a „hibalehetőségek”, a harmóniatörések narratív sokkja: „Az én gyerekemmel nincs baj. / Az én gyerekem nem koraszülött. / Az én gyerekem nem Down-szindrómás.” A trivialitások komikuma olykor kiütközik a szöveg testén: „Az én lányom lány. / Az én fiam fiú”. A tagadásokból kirajzolódik egy sorstörténet lehetősége is, mely végül a szinte önmegtágadó és öncsaló távolságtartásban kumulálódik: „Az én gyerekem nem szenved. / Az én gyerekem nem szórakozik. / Az én gyerekem nem politizál. / Az én gyerekem él”. Erdős verse analóg sorokból, izokólonszerű halmozásból áll, litániára emlékeztető monológga terebélyesedik. A vers mottója („eggedum illen”) utal mindössze a Mária-siralom konkrét szövegére. Az eszményi anya bármire képes az eszményi gyermek érdekében, csakhogy ezek a modellek üres retorikai frázisok, kombinatorikus variációi egy megfelelési kényszerhez igazodó, közhelyeket szajkózó nyelvezetnek. Erdős Virág költeménye elveszti ugyan a siralom eredeti kontextusát, ugyanakkor egy mai tónust megteremtve izgalmas párbeszédre is lép vele, jelentősége leginkább Schein Gábor fentebb elemzett verséhez mérhető.

Az anya–fiú kapcsolat modern aspektusai felől közelített a költeményhez Csóka Zsófia is drága fi című versében (SZÁZ 2022: 9). Egy csonka sorvégekből álló, szaggatott anyai levél narratívája bomlik ki előttünk, illetve egy család belső élete, ahol az apa munkanélküli, halászni jár, de eredménytelenül, a fiú pedig távol van és hanyagolja őket. A nyelvi regiszterek lazán keverednek, pl. a verses levél zárlatában: „kiváncsi rád simeon is / pilátus üdvöz(öl) légy / mária”. A levelet egy automatikusan elmormolt ima zárja, mely az Üdvözlégyről fokozatosan vált át egy, a Mária-siralom motívumait is integráló szövegre, mely a nyelv és az emlékezet viszonyát is felvillantja, és a pusztulás, a felörlődés mozzanatát egy szójátékkal érzékelteti: „világvasszögekkel vénájában / virágozik a vére / kinkeserv / világvégszó r ványemlék”.

Zavarba ejtő átváltozást figyelhetünk meg például Lackfi János Nyelv híján való siralom című átiratában (Lackfi–Vörös 2007: 5–6), mely alapvetően csak a Mária-siralom szekvenciaformáját, illetve egyes fordulatait aktiválja újra, ám szövege tartalmi tekintetben elszakad az ősverstől. Az első magyar vers irodalomtörténeti jelentőségét a magyar költészet megszólalásának örömeként ünnepli meg: „Valék nyelvem tudatlan, / szótalan, születlen, / méh–mélyi tengerben”. A vers mintázatait és közismert fordulatait, szóképeit és retorikai alakzatait a nyelv szépségeinek demonstrálására használja fel, pl.: „Világ–árva lárva, / villámlásnyi lámpa / nyelvem hegyén ízlelek / szószedetet, vos zeget” (Lackfi–Vörös 2007: 5). A szószedet metaforikus jelentőségűvé válik, és egyre elragadtatottabb, virtuózabb mutatóványokra készíti a testként, matériaként elgondolt magyar nyelvet, pl. „Csócsálni világom, / csemcsegni, csencselni, / szürcsölni vágyom / csenedet, mely tejnyi!” (Lackfi–Vörös 2007: 6). Ebben a strófában nemcsak az alliterációáradat és a hangszimbolika erőteljes, hanem az alapmetafora is, mely az anyanyelv perszónifikációját hajtja végre: az anyatej és a szószedet metaforikus jelentése e ponton találkozik. Lackfi műve egy kéthangú (Vörös Istvánnal közös) költői verstörténet részeként készült: a költemény az alternatív, versátköltésekben, újraírásokban elmesélt költészettörténet izgalmas nyitányaként értelmeződik. Vörös István Újmagyar Ági–vigalom című költeménye ugyancsak él a formai intertextualitással, az ősvers „felismerhető”, ám a kontextus, a téma, a hagyományviszony egészen átalakul (Lackfi–Vörös 2007: 6). A vers műfaja is megváltozik, siralomból vigalom lesz, Márai helyét egy Ági nevű kislány veszi át, a családi boldogság, a gyermeki lét játékos kedélye veszi át a planctus helyét: „Leszek mosoly megtudó, / nevetéstől remegek, / vígan hízok teveled // kacagástól, jókedvtől.” Egy bizarr Családi kört kapunk, melyet a gyerek a Mária-siralom ismerete nélkül is élvezni tud, a felnőtt viszont automatikusan elmosolyodik a parodisztikus részekben, pl.: „Ó én ézes asszonyom, / boldog férjed tekintsed, / álomporral meghintsed, / legyen ez az én napom”. Ez a hagyománytörés egyben a hagyomány vitalitásának egyik legfőbb bizonyítéka is.

9. Összegzés. Az Ómagyar Mária-siralom modern magyar hatástörténete rendkívüli gazdagságot mutat mind az összöveghez való viszony, mind a tematikus vagy formai áthangolás terén. A skála a nyelven belüli szoros fordítástól kezdődően az empatikus újraírás vagy a kultúrtörténeti megidézés, intarziás be-

építés vagy a montázsolás számos alakzatán keresztül egészen a paródiáig terjed. A szövegviszony természetét figyelembe véve az egyes alkotók gyakorta többféle technikát is alkalmaznak, s ezek a szövegalkotó stratégiák a legtöbbször együttes erővel hozzák létre az új, életképes szöveget. Az első ismert magyar vers nem múzeumi tárgyként ható nyelvi relikvia, nem is kikezdzhetetlen fétistárgy, hanem eleven, inspiráló szöveg, mely lankadatlan költői vitalitásának köszönhetően máig képes kiterjeszteni nem mindennapi erejét.

Kulcsszók: Ómagyar Mária-siralom, hatástörténet, intertextualitás, modern és kortárs magyar irodalom.

Hivatkozott irodalom

- ALFÖLDY JENŐ 2017. A létezés pásztora. Áprily Lajos kettős évfordulóján. *Lyukasóra* 26/7: 4–5.
- ANGYALOSI GERGELY 1986. Rákos Sándor: Többedmagam. *Kritika* 15/9: 36.
- ÁPRILY LAJOS 1990. *Összes versei és drámái*. Madách, Bratislava.
- BARANYAI DÓRA 2022. Variációk az Ómagyar Mária-siralomra: adaptációk és parafrázisok. *Kalligram* 31/10: 16–23.
- BELOHORSZKY PÁL 1977. A léthiány dalmítoszai. Juhász Ferenc: Gyermekdalok. *Kortárs* 21: 620–628.
- BERTHA ZOLTÁN 2000. Vallásélmények és transzcendenciaképzetek az újabb erdélyi lírában. *Bárka* 7/4: 58–64.
- DALOS ANNA 2006. Hagyomány és eszkatológia Jeney Zoltán „Halotti szertartás”-ában. *Holmi* 18: 903–912.
- Debreczeni Tibor 1997. „Hol vagy most Istenúr?”. Szertartásjáték három tételben. *Nyelvünk és Kultúránk* 100: 122–144.
- DEME ZOLTÁN 1981. Az Ómagyar Mária-siralom és a Halotti Beszéd modern adaptációi. *Vigilia* 46: 799–801.
- ENDRÖDI SZABÓ ERNŐ 1991. Szkárosi Endre – Galántai György: Szellőző művek. *Kortárs* 35/5: 153–156.
- FARKAS ZOLTÁN 2011. Népzenei hatások Jeney Zoltán Halotti szertartás című művében. *Magyar Zene* 49: 68–88.
- FRÁTER ZOLTÁN 1990. A léghajó kosara. *Élet és Irodalom* 34/35: 10.
- Garai István 1983. Sirolm vagyon bennem is... *Nyelvünk és Kultúránk* 51: 6–7.
- GÁBOR CSILLA 1995. Felvételi-előkészítő 4. *Helikon* 6: 16.
- Győri János 1985. Áprily Lajos ismeretlen verseiből. *Confessio* 9/1: 73–75.
- HEGEDŰS MÁRIA 1995. Útban délnek maszkot cserélünk. *Magyar Műhely* 34/96: 58–59.
- Imre Flóra 2014. *Még tart a könnyűség*. Tipp Cult Kft., Budapest.
- JÁSZ ATTILA 1997. Lélekeztetőgyakorlatok. Néhány értelmezési aspektus Schein Gábor Elhangolás című verseskötetéhez. *Jelenkor* 40: 792–796.
- KEDVES CSABA 1989. Faustus hazatér. *Korunk* 48: 390–391.
- Koncsol László 1991. Planctus. *Irodalmi Szemle* 33: 816–818.
- KOVÁCS BÉLA LÓRÁNT 1999. A tipográfia disszeminatív teljesítménye. Kassák Lajos: 18. számozott költemény. *Literatura* 25: 158–170.

- Kulcsár Ferenc 1984. Halottaim piros virága. *Irodalmi Szemle* 27: 404–412.
- Lackfi János – Vörös István 2017. *Szilágyi Örszébet e-mailjét megírta*. Helikon, Budapest.
- Magyari Lajos 1991. Újmagyar Mária-siralom. *Új Horizont* 19: 16–18.
- ORCSIK ROLAND 2020. A nyelv erotikája. Ladik Katalin önfordításairól. *Híd* 86/3: 78–93.
- POLGÁR ANIKÓ 2017. Görögföld fái, erős lábszarak. *Kalligram* 26/2: 90–92.
- POLGÁR ANIKÓ 2020. *Poszeidón gyöngyszakállá. Görög–latin intertextusok nyomában Janus Pannoniustól Weöres Sándorig*. Kalligram, Dunaszerdahely.
- Polgár Anikó szerk. 2018. *A föld, a tenger és az ég. A bizánci költészet gyöngyszemei*. Kalligram, Pozsony.
- Pound, Ezra 1986. *The Cantos*. Faber and Faber, London.
- Pound, Ezra 1991. *Ezra Pound versei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Rákos Sándor 1984. Hódolat az Ómagyar Mária-siralomnak. *Kortárs* 28: 1202–1215.
- Rákos Sándor 1986. *Többedmagam*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Schein Gábor 1996. *Elhangolás*. József Attila Kör – Balassi Kiadó, Pécs – Budapest.
- SZÁZ PÁL szerk. 2022. Syrolmol sepegyk. *Kalligram* 31/10: 3–15.
- SZERB ANTAL 1934. *Magyar irodalomtörténet I.* Erdélyi Szépművészeti Céh, Cluj–Kolozsvár.
- Szilágyi Domokos 1979. *Válogatott versek és műfordítások*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szkárosi Endre – Galántai György 1990. *Szellőző művek*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- SZOMBATHY BÁLINT 1991. Szkárosi Endre – Galántai György: *Szellőző művek*. *Kortárs* 35/5: 156–160.
- TÓTH PÉTER 1993. Archaikus irodalmi emlékek Szilágyi Domokos lírájában. *Magyar Nyelvőr* 117: 180–188.
- Weöres Sándor 2010. *Három veréb hat szemmel: antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. 1. kötet*. Helikon, Budapest.

Flowers of flowers

The Old Hungarian Lamentations of Mary as a source of inspiration in modern and contemporary poetry

This paper deals with five strategies for the poetic afterlife of the poem Old Hungarian Lamentations of Mary. These strategies are not historically fixed but dynamic. The first strategy involves the blind re-creation of the text by modern poetic means: transcriptions, “translations”, paraphrases. The second approaches its subject from the direction of poetic variations in the form of commentary: these imitative texts incorporate, integrate and poetically (re)interpret the original text or a significant part of it. The third creative strategy is represented by montage texts: in this case, the authors treat the poem mainly as a monument of cultural memory, and its historical-canonical position is rather more important than its meaning, and usually these fragments of quotation serve to reinforce other, individual poetic messages. In the following strategy, the focus is on procedures that explore the possibilities of dialogue between texts. Allusions and intertexts, for example, treat the archetype as a relational text between death poetry, loss poetry and trauma poetry. Within the framework of the fifth mode of text use, the text leaves linearity, acquires an intermediate (inter-genre) character, e.g., it inspires picture poems, phonic poems, or the dialogue of texts is realized within the frame-

work of dramatized stage productions. The last strategy I would call register-shifting transpositions: these successor texts often have a confrontational edge in relation to the original text, often even exploiting the poetic energies of a blasphemous effect (e.g. by blending sacral and erotic registers). This also includes playful transcriptions which infuse certain, mainly formal, patterns of the poem with effects of humour, and use the text out of its original context merely to transform syntactic, stylistic or schematic patterns or to intensify the play of the mnemotechnic. These strategies often work together, in various combinations, and it is often their exceptional interplay that creates the validity of the new poetic composition. The study analyses the poems of Sándor Weöres, Sándor Rákos, Lajos Áprily, Endre Szkárosi and György Galántai, Katalin Ladik, Gábor Schein and Virág Erdős, among others.

Keywords: The Old Hungarian Lamentations of Mary, history of effect, intertextuality, modern and contemporary Hungarian literature.

CSEHY ZOLTÁN
Comenius Egyetem, Pozsony

Megjegyzések a hvárezmiek neveihez a középkori Euráziában*

A magyar *káliz* szó és ami körülötte van

1. rész

1. Bevezetés. LIGETI LAJOS 1976-os tanulmányában megjegyzi, hogy „A *káliz* végső soron iráni eredetű, pontosan megfelel – nyelvjárási alapon – a *hvárezm*, *horezm* alaknak, de van benne – legalább most úgy látszik – egy iráni és egy török hangtani jellegzetesség” (LIGETI 1976: 27). A *káliz* szóalak – úgy tűnik – manapság a magyar nyelv- és történettudományi szakirodalomban általános elfogadásra talált. Elég hivatkozni néhány nagyobb szótárra és lexikonra, amelyekben a *káliz* címszó is szerepel. A *káliz* szóalak azonban viszonylag új keletűnek mondható, hiszen – ahogy látni fogjuk – a 19. században még a hvárezmiek itteni létezése sem volt közismert, így ezekben az időkben eleve nem használhatták a kérdéses szót etnonimaként a magyar nyelvben. Észrevehető az is, hogy az írásmód nem vert gyökeret teljes mértékben, és néha-néha ingadozik.

LIGETI 1986-as monográfiájában következőképpen nyilatkozott: „Nem kétséges, hogy a XII–XIII. századi kálizok – mohamedán vallású török népelem – jelentős szerepet játszottak az ország gazdasági és pénzügyeiben. Nem lehetetlen, hogy a magyarok még a honfoglalás előtt kapcsolatba kerültek az ilyen nevű népelemmel”. És megjegyzi, hogy „a szókezdő *k*- csak a XI. század óta hiteles, és török nyelvi közvetítésre utal” (LIGETI 1986: 270; hasonlóan WOT. 482). Vitatható, hogy a kálizok török népelem volt-e a mondott századokban a Kárpát-medencében, de az bizonyos, hogy muszlimok voltak. A TESz. (2: 326) szerint a magyar *káliz* közvetlen forrása nem határozható meg. Az EWUng. (670) szerint a magyarba a török vagy az iráni nyelv közvetítésével került, esetleg még a honfoglalás előtt. HARMATTA JÁNOS (1999a: 43; vö. Uő 1977: 182, 1997: 79) úgy véli, hogy a kései ősmagyar nyelv átvett olyan szavakat a Don-vidéki és krími alánok nyelvéből, mint „*asszony* (eredeti jelentése: ’úrnő’), *gazdag*, *hid*, *verem*, *káliz* [sic!] (’xvārizmi’)”. Az elmondottakból kitűnik, hogy szónk ugyan jövevény, de az átadó nyelv kérdése még nincs tisztázva. Az alábbiakban ezt a kérdést veszem szemügyre a magam szerény eszközeivel, figyelembe véve a Kárpát-medencétől keletre, egészen a Kínáig terjedő területeken előforduló rá vonatkozó adatokat (POLGÁR SZABOLCS [2016] írása hasznos áttekintést ad a hvárezmiek szerepéről Kelet- és Közép-Európában, bár nem bonyolódik bele az idevágó különböző névalakok kérdésébe).

2. A *caliz* szó kalandozása. Előbb röviden a kérdéses szóra fókuszálva historiográfiai áttekintést szeretnék nyújtani anélkül, hogy az ennek kapcsán hangot kapott különböző vélemények tüzetesebb taglalásába bocsátkoznék, és a kutatók által

* Itt mondok köszönetet a lektoroknak, akik segítettek abban, hogy az írásomban előforduló hibáimat kiküszöbölhessem.

használt különféle névformákat és átírásukat megváltoztatnám. Közülük néhány fontos elnevezésre és a rájuk vonatkozó forrásadatokra majd a későbbiekben térek rá. Az Árpád-korban a magyar nyelvben meghonosodott szó a hvárezmiek jelölésére – úgy tűnik – egyebek mellett a *caliz* íráskép volt, ami ezután hosszú évszázadokig feledésbe merült, míg a 19. században a tudósok rá nem bukkantak erre a névalakra, majd életre keltették a *káliz* névalakot, vélhetőleg a *caliz* írásforma alapján.

FEJÉR GYÖRGY hatalmas forrásgyűjteményének 1837-ben megjelent kötetében közli Kálmán király 1111. évi oklevelét, amelyben megerősíti a zabori apátság számára a nyitrai vámok harmadának ügyével kapcsolatban korábban kiállított oklevelet. Itt a kérdéses szó nem *caliz*, hanem (kérdőjellel) *calu* alakban fordult elő (F. 7/4: 58). Az általa közölt szöveget – amely a 17. századi bécsi kézíraton alapszik – kuszáltnak tartva 1892-ben FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1892: 42) az oklevél szövegét eredetijéből kiadta, amelyben már a *caliz* forma szerepel („Institores autem regii fiscii, quos hungarice caliz vocant”; újabb kiadás: DHA. 383). És a passzust úgy értelmezvén, hogy „A királyi haszonvételek tisztjei, a *kalizok*”, FEJÉRPATAKY lábjegyzetben érdekes megjegyzést fűzött a *caliz* szóhoz (1892: 44–45., 2. jegyz.). Szerinte JERNEY JÁNOS már ismerhette az oklevél eredetijét, hiszen az 1854-es könyvében helyesen idézte a *caliz* szólalakat. JERNEY (1854: 63) ugyanis a mondott könyvében – amelyben szótárszerűen felsorol szavakat az Árpád-kori magyar nyelvkinccsekből – a „Kálész” címszót szerepelteti. És szócikkében írja, hogy „A’ Bulyár földről, Volga mellől Zoltán fejedelem alatt beköltözött mohamed vallásu magyar népfelkezet neve, kik törvényeinkben izmaelitáknak hivatnak”. Hivatkozás történik még az 1111. évi forrásadatra is és még Ióannés Kinnamos bizánci történetíró művere is. JERNEY az utóbbit latin fordításából idézte (hibás évszámokat feltüntetve), amelyben a *Chalis* népnév bukkan fel. Az 1135. évi oklevélre is hivatkozva a tudós a *Kalez* nemzetségi névről is említést tesz (*generatio Kalcz*, F. 7/5: 98; JERNEY a *Kalcz* nevet *Kalez*-ra javítja), amely „él a’ Kalaz nevű faluban Budán fölül” (JERNEY 1854: 63). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy FEJÉRPATAKY – bár csak futólagosan szolt a *caliz* kérdéshez valamiféle következtetés levonása nélkül – nemcsak a Kinnamos-féle *Χαλίσιοι*-ra, hanem az óorosz (órusz) forrásadatra is felhívta a figyelmet, amelyben a Kaszpi-tengert *Chvalis*-tengernek nevezik. Ezzel kapcsolatban azonban FEJÉRPATAKY-nak – aki nem idézett semmilyen idevágó szakirodalmat – inkább JERNEY 1844-es témánkba vágó úttörő tanulmányára kellett volna hivatkoznia. E négyrészes írás harmadik részében már idézve volt a kérdéses latin passzus, sőt a bizánci és a szláv híradásokra is történik hivatkozás (JERNEY 1844: 240–242).¹ Érdemes itt szószerint idézni JERNEY (1844: 242) következő sorait: „Sz. László főnebb kiirt törvényeiben áll: »De negotiatoribus, quos appellat Ismahelitas.« Egybevétvén a’ törvény szavával Kálmán királynak a zabori monostor’ részére 1111-ik évben költ oklevele’ ime szavait: »Institores autem Regii Fiscii, quos Hungarice Caliz vocant.«: kiviláglik az izmaelita és kaliz név’ nem csak azon- egy népfelkezetre tartozása, hanem ez utóbbi magyarázatnál fogva »institor« jelentése, melly a’ negotiator-ral ugyanegy, ’s nyelvünkben kalmár szóval tétetik ki. Honunkbeli számos helyek mint Kál, Kaláz, Káló, Kálocz, Kálóz, Kálózd, ugy

¹ CZEGLÉDY KÁROLY (JERNEY 1844/1971), amikor közreadta JERNEY 1844-es tanulmányát, ennek csak egy részét tette közzé, teljesen kihagyva a harmadik részt.

szinte Káld és Kálos föntartották a 'Kalizok' nevét" (a ritkítások JERNEYtől). JERNEY az 1111-es oklevél kérdéses szövegét nem az eredetiből idézte, hanem a Tudományos Gyűjtemény 1828-as kötetére utalt (12. kötet, 118. lap) – furcsa módon – az adott írás címének és szerzőjének neve meg nem említésével. Itt HORVÁT ISTVÁN írásával van dolgunk, aki akkoriban az Széchényi Országos Könyvtár őrzője volt, és akinek idevágó munkásságát az utókor is inkább negatívan ítéli meg. Az is megjegyzendő egyúttal, hogy HORVÁT közleményében nemcsak az 1111. évi oklevélre (Diplomatarium MS. Istvánfyanum. Bibl. Széch. Regn. pag. 53.), hanem az említett bizánci (*Chalisiusok*), orosz (órusz) (*Chvalimskoje more*) és egyéb forrásadatokra is utalt együttesen (HORVÁT 1828: 118–119), amelyekre majd JERNEY is hivatkozott a mondott tanulmányában. HORVÁT szerint „az Agarenius név [...] Magyart, a' Sarracenus Palóztot, az Ismaelita Jászt, a' Chalisius Kálmárt, vagy is Kereskedőt jelent a' Napkeleti íróknál" (HORVÁT 1828: 126). JERNEY nem követi HORVÁTnak az akkoriban is dilettánsnak minősülő szemléletét, amely azonban ellenkezőleg, talán ösztönzően hathatott rá az 1844-es tanulmánya megírásakor. KERÉKGYARTÓ ÁRPÁD 1865-ben megjelent könyvében, amely Magyarország korai történetéről szól, a HORVÁT cikkében említett 1111-es latin passzusra utalva azt írja, hogy „a királyi ügyész (kincstár) kalmárai, kik magyarul kaliz-nak neveztetnek”, és ez utóbbiak bolgárok voltak. Továbbá azt is, hogy „bolgár rokonaink akár izmaelita, akár kaliz (= kalmár, Horvát Ist. és Jerney értelmezéseként) néven fordulnak elő emlékeinkben, mindig a kereskedés (negotiator, institor) tulajdonítatik nekik foglalkozásul" (KERÉKGYARTÓ 1865: 138–139; a ritkítások: tőle). PAULER GYULA (1888: 511., 1. jegyz.) ezzel szemben, aki ugyan utalt JERNEY 1854-es könyvére is, a *calit* olvasatnak adva hitelt a kérdéses szót nem hozta kapcsolatba Kinnamos adatával, sőt a máig alapvető és nélkülözhetetlen 1899-es könyvében (PAULER 1899. 1: 166, 310) sem figyelt fel a *caliz* névalakra, amelyet 1892-ben FEJÉRPATAKY is napvilágra hozott. KUUN GÉZA 1892-es könyvében megjegyzi, hogy a ruszok a kazárokat *Khwalissi*-nak nevezték, és a PAULER-féle *calit* olvasatra hivatkozva ezt nem kapcsolhatta össze a Kinnamos említette *Χαλίσιοι*-val. És úgy látta, hogy a bizánci író helyesen nevezte *Chalis*-nak a kabarokat (KUUN 1892–1895. 1: 128).

Már a 19. század elején AUGUST LUDWIG SCHLÖZER (1802–1805. 2: 91–92) – aki a középkori orosz történelem szorgos kutatója volt, és akinek munkájára HORVÁT (1828: 119) hivatkozott – nemcsak a *Chvaliiskoe* (*Chvalimskoe*, *Chvalinskoje*) tengert azonosította a Kaszpi-tengerrel, hanem ezzel kapcsolatban felhozta a Kinnamos említette *Χαλίσιοι*-t is. NYIKOLAJ KARAMZIN „Az orosz állam története” címet viselő nevezetes könyvében –, amely az 1810-es években látott napvilágot több kötetben – Oroszország (*Россия*) korai kiterjedésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a Kaszpi-tenger felé laktak a *chvalis*-ok (*Хвалисы*), ezért akkoriban a tengert *Хвалынское* vagy *Хвалицкое море*-nak hívták. Jegyzetében azt is megemlíti, hogy az oroszok *chvalis*-oknak, a görögök pedig *choalit*-oknak hívták a *kangli*'-okat (*Кангли*-t), akik még a 13. században is éltek a Kaszpi-tenger északi partjain. És ugyanakkor a Kinnamos említette *chalis*-okról is szólt, akik Magyarországon laktak a 12. század közepén. KARAMZIN ezeket az adatokat nem kötötte össze a hvárezmiekkal, hiszen róluk *Хоразы* néven tesz említést, mint a Hiva régi lakóiról (KARAMZIN 1989. 1: 163, 183, 301).

Tudománytörténeti érdekesség, hogy 1855-ben ARIST KUNIK (1855: 737–738) a besenyőkre és a polovecekre vonatkozó magyar forrásadatokról szóló orosz nyelvű értekezésében megemlíti a *caliz* szót. Ez annak tudható be, hogy – amint KUNIK ezen írásában köszönetét fejezi ki REGULY ANTALnak – REGULY közbenjárására KUNIK számára hozzáférhetővé vált JERNEY magyar nyelvű tanulmányának javarésze. KUNIK ugyanis REGULY 1855. február 18-án hozzá intézett leveléből értesült a magyar adatokról, amelyben REGULY közli németül, kivonatoltan JERNEY 1844-es tanulmányát. A kérdéses latin passzust kissé módosított formában közli KUNIKkal, aki ezt szószerint idézi: „Institores (negotiatores) autem regii fisci, quos hungarice *Caliz* appellant” (KUNIK 1855: 737; REGULY /1990: 58., vö. 125; a levél idevonatkozó szövegrészének magyar fordítása nem megfelelő). Ezekben az időkben – a 19. század közepén – a kutatók még nem gondolhattak arra, hogy ezek az adatok a hvárezmiekkel hozhatók kapcsolatba. Egyúttal jelezném, hogy külföldön több figyelmet kapott JERNEY JÁNOS tanulmánya KUNIK mondott írásán keresztül. Például 1877-ben V. G. VASIL’JEVSKIJ (1930: 58., 2. jegyz.) orosz bizantinológus a 12. századi bizánci hadi események kapcsán hivatkozva KUNIK tanulmányára említést tesz a *caliz* elnevezésről, amelyet Kinnamos *Χαλισιοι*-jával azonosít. FRIEDRICH WESTBERG (1908: 396–397) 1908-as orosz nyelvű tanulmányában megjegyzi, hogy a Magyarországról Prágába érkezett muszlim kereskedők – akikről Ibrāhīm ibn Ya‘qūb tudósít – azonosak lehetnek a magyar krónikáirók említette *caliz*-okkal és izmaelitákkal, anélkül, hogy utalt volna a rávonatkozó forráshelyekre. 1927-ben ALEXANDER VASIL’JEV (1927: 213; angol változata: VASILIEV 1936: 99–100) KUNIK írására hivatkozva és JERNEY nevét is megemlítve az utóbbi nézetét megismerteti egy bizánci püspökégi jegyzékben (Notitiae Episcopatum) említett *Χουάλης* névvel kapcsolatban, bár a *caliz* név hvárezmi vonatkozásairól nem szólt.

Még korábban, 1873-ban PETER LERCH (1873: 24–25) – aki nem hivatkozik KUNIK tanulmányára – úgy vélekedett, hogy „Unter Choalitoi bei Menander hat man aber Choarezmier sich zu denken. [...] Die Choalitoi sind die Chwalissi der russischen Kroniken.” Ezek után már – attól függetlenül, hogy a *Choalitoi* kapcsolatba hozhatók-e a hvárezmiekkel – azoknál a kutatóknál, akik JERNEY, KUNIK ÉS LERCH véleményét együttesen vehették volna figyelembe, felmerülhetett volna a *caliz*-ok és a hvárezmiek kapcsolatának gondolata a 19. század harmadik negyedében, és így ettől kezdve igen kiszélesedhetett volna a kérdéskör horizontja, mégpedig a Kárpát-medencétől keletre a Fekete-tenger északi partjain át nemcsak a Kaszpi-tengerig, hanem egészen Hvárezmig.

NAGY GÉZA a magyar nemzetségekről szóló 1910-es tanulmányában – amelyben a *caliz* szóra is történik hivatkozás – a Kinnamos által említett *Χαλισιοι*-ról *kaliz*, *khaliz* vagy *khalisz* alakban szólva úgy vélekedett, hogy a kalizok zsidó hitűek és a kabarok egyik nemzetsége (NAGY 1910: 55, 58–60; vö. uő 1912: 220–221).² És olyan helyneveket sorol fel, amelyekben szerinte a kalizok neve maradt fenn, és amelyeknek nagy részét az alábbiakban majd szemügyre veszem.

² E nézet kisebb-nagyobb változatban a későbbi szakirodalomban is tovább él, például GYÓNI 1938: 164–166; SCHÖNEBAUM 1957: 145; GYÖRFFY 1959: 51; GÖCKENJAN 1972: 44–45, 48; KRISTÓ 2003: 41, 46; RÁCZ 2016: 49; JUHÁSZ 2021: 65–66. Vö. TÓTH 2015: 302–306.

NAGY GÉZA még arról is szólt, hogy „A kabarok másik nemzetségének tarthatjuk a *kalizokat*, kiket Nestor *khvalisz* néven a bolgárokkal együtt említ [...] a kozárokkal való közelebbi viszonyukra utal a Kaspi vagy egykor Kozár-tenger «*more khvaliszijzskoje*» = «kaliz-tenger» neve”. Tehát nem kötötte össze a kálizokat a hvárezmiekkal, ahogy JERNEY JÁNOS sem.

Közbevetőleg megemlítendő, hogy VASILIJ BARTOL’D az Iszlám Enciklopédiája 1913-ban megjelent első kötetében a *Baħr al Khazar* című szócikket írta, amely szerint így (arabul Kazár-tengernek) nevezte a Kaszpi-tengert az arab geográfusok többsége. És az óorosz (órusz) évkönyvekben említett *Хвалицькое (Хвалимское, Хвалынское) море* (a Kaszpi-tenger) elnevezés a Hvárezm országnévéből ered, az arabok és a perzsák pedig csak az Aral-tót hívták Hvárezm-tónak vagy tengernek (BARTHOLD 1913: 604; l. még KALININA 1988: 88–89).

2.1. A kálizok és Hvárezm. Az eddig röviden felvázolt előzmények után említést érdemel KARÁCSONYI JÁNOS 1913-es tanulmánya a magyarországi mohamedánokról s származásukról. KARÁCSONYI – JERNEY munkájára nem utalván, ahogy NAGY GÉZA sem – a FEJÉRPATAKY által kiadott 1111. évi oklevélben szerepelt *caliz* szót *káliz* névalakkal írja át. Szerinte „a magyarországi kálizok török fajta népek voltak”, akik dél felől, a Balkán felől vándoroltak be Magyarországra. Avégett, hogy alátámassza ezt a hipotézist, felhoz egy latin szöveghelet, amely egy szentföldi utazónak 1101-re datált elbeszéléséből való. És ebből idézi a híradást egy csapat bajor-német zarándokról: „[...] a görög birodalmat (Romaniam) félrehagyta a sereg és északi irányban a törökök hazája, a Chorziföld felé (terram Chorizanam, quae Turcorum est patria) fordult.” A kutató úgy vélekedett, hogy „a törökök őshazájában, Turkesztánban az Araltótól délre eső országot, a mai khivai kánságot századokon át Kárizem-nek (perzsául Quarizem, arabul Chwarizm, Charizm) hívták, úgy hogy az Araltó neve a görög forrásokból merítő orosz krónikás szerint Kálizi tenger vala.” Szerinte a mohamedán törökök, azaz a kálizok Hvárezmből a bizánci birodalom keleti határszélére, majd nyugati részeire és végül dél felől a Kárpát-medencébe érkeztek (KARÁCSONYI 1913: 7, 9–10; vö. SCHÜNEMANN 1924: 109; KATONA-KISS 2010: 169–170; MAREK 2006: 234; MÁTYÁS 2014: 323–324). A szöveghelet, amelyre KARÁCSONYI hivatkozott, az *Annalista Saxo*-ban (MGH. SS. 6: 727, 735) fordul elő.³ Hasonló passzus Ekkehardus Uraugiensis (Ekkehard von Aura, †1126), az Aura-kolostor apátjának krónikájában is megtalálható. E német krónikás – aki az 1101-es hadjárat résztvevője volt – az 1099. évnél azt írja, hogy a törökök (*Thurci*) az északi vidék felől, a Horaszán-földről („ab aquilonali plaga de terra Gorrizana”) jelentek meg, az 1101-es évnél pedig Horaszánról, mint a törökök hazájáról tesz említést („contra terram Chorizanam, quae Thurcorum est patria”, MGH. SS. 6: 212, 221).⁴ Bár a *terra Chorziana* nem Hvárezmmel, hanem Horaszánnal azonosítandó (SCHÜNEMANN 1924: 109, 2. jegyz.; BEIHAMMER 2017: 318, 349, 60. jegyz.),

³ Az újabb, 2006-os szövegkiadása jegyzetében (MGH. SS. 37: 484, 14. jegyz., 505, 669) a kérdéses szó (*de terra Gorrizana, contra terram Chorizanam*) Hvárezmmel van azonosítva.

⁴ Névtelen Krónikás *Gesta Francorum* című művében is előfordul a helynév: *Corosanum, Corrozanum, Corrozana* (GF. 128–129. és 122., 59. jegyz.); VESZPRÉMY LÁSZLÓ magyar fordításában nem *Horaszán*, hanem *Hvárezm* szerepel (VESZPRÉMY ford. 1999: 17–18).

és Horászán-földnek értendő, a *káliz* szónak a Hvárezm elnevezéssel való egybekapcsolása viszont magában véve nem járt tévúton. KARÁCSONYI (1913. 15–16) szerint „... a hazánkba került izmaelita-böszörmények nemzeti neve eredetileg kváriz volt s ebből lett könnyebb kiejtés kedvéért káriz, utóbb a görögök ajkán káliz”, és ez alakban került a magyar nyelvbe is. És megmagyarázza *Káloz* helynév formájának keletkezését is arra való utalással, hogy a mélyhangok után következő *i* hang az illeszkedés következtében már a 13. században *o*-ra változott a magyarban. Ez viszont érdekes megfigyelés, bár a *káliz* elnevezéssel kapcsolatba hozható hely- és személynevek többféle alakban fordulnak elő a forrásokban, ahogy látni fogjuk. Mindenesetre úgy látszik, hogy KARÁCSONYI volt az első, aki a kálizokat a hvárezmiekkel hozta kapcsolatba, bár ehhez a véleményhez a fentebb említett latin szöveghely félreértésén keresztül jutott. Ezután még két dolgozatról, KOSSÁNYI BÉLA 1937-es, valamint GYÓNI MÁTYÁS 1938-as tanulmányáról érdemes szólni, amelyekről majd a *Χαλιζιοι*-ról szóló részben többet írok. Most annyit jegyzek meg, hogy KOSSÁNYI JERNEY JÁNOST 1844-es tanulmányára utalva SCHLÖZER követőjeként mutatja (KOSSÁNYI 1937: 358., 18. jegyz.). A kálizok eredetét illetően, melynek kérdésével KOSSÁNYI aligha foglalkozott, GYÓNI (1938: 166) szűkszavúan írja, hogy „Sejtjük a kalizoknak az Araltótól délre eső Khwárizm tartománnyal való kapcsolatát”.

Az eddig előadottakban a 20. század közepéig megjelent tanulmányok rövid bemutatására szorítkoztam a teljesség igénye nélkül és főleg a *caliz* szó kalandos sorsát helyeztem előtérbe. A kálizok eredetkérdése és az Árpádok alatti tevékenységeik iránt való érdeklődés a 20. század közepén vett új fordulatot és megélenkült, amikor éppen egy új kútfő, nevezetesen a granadai születésű Abū Ḥāmid al-Ġarnaṭī arab utazó olyan munkája került napvilágra, amely megkérdőjelezhetetlenné tette azt a vélekedést, miszerint az Árpád-kori Magyar Királyságban hvárezmiek éltek, ahol gazdasági és hadászati szempontból fontos szerepet játszottak (Az arab utazó híradásának magyar vonatkozásait elsőként IVAN HRBEK [1955: 215; 1. még LEWICKI 1957: 100–101] elemezte körültekintően, bár néhány véleménye azóta revízióra szorult (Az 1955 után megjelent idevágó tanulmányok néhányára az alábbiak során itt-ott hivatkozom).

2.2. A *caliz* szó jelentései. Amint láttuk, a kutatók nagy része a *caliz* szót népnévként kezeli különös részletezés nélkül. A WOT. (512) szerint a *káliz* szó jelentése: ’an ethnic group of Muslim faith in Medieval Hungary’. Ezzel kapcsolatban most vissza kell térnünk a fent említett latin passzusra (,Institores autem regii fiscii, quos hungarice caliz vocant’ DHA. 1: 383; vö. 384; CDES. 1: 63). A szövegrészt egyértelműen a következőképpen lehet fordítani: „A királyi kincstár intézőit, akiket magyarul káliznak neveznek” (BORONKAI IVÁNNÉ BELLUS IBOLYA fordítása [LK. 39] alapján; VESZPRÉMY LÁSZLÓNak is van egy fordítása: ÁrpOkI. 126). Ebből nem világlik ki az, hogy egy etnonimával van-e dolgunk, és inkább arra gondolhatnánk, hogy a királyi kincstár kezelőinek magyar elnevezése *caliz* volt. LIGETI (1986: 270) ezt az 1111. évi *caliz*-t a káliz népnév köznévi adatának tartja. A TESz. (2: 326) szerint a *káliz* szó első jelentése ’egy fajta, eredetileg iráni nyelvű, mohamedán vallású néphez tartozó személy, izmaelita’; második jelentése ’királyi adószedő’. Az EWUng. (1: 670.) szerint az első jelentése ’königlicher Steuereinnehmer’, a másodiké pedig ’Angehöriger einer islamischen Völkerschaft’.

Ilyen körülmények között talán nem haszontalan röviden sort keríteni a szó jelentésének a kérdésére. Az 1111-es adat egyedül nem elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk, hogy egy *caliz* nevet viselő népcsoport létezett. Amennyiben a *caliz* szóalak Ióannés Kinnamos *Χαλίσιοι*-féle adatával hozható kapcsolatba – ahogy erre már HORVÁT ISTVÁN is JERNEY JÁNOS is gondolt – több mint valószínű, hogy a *caliz* szó etnikumjelölő lexéma volt. Erre nézve tanulságosak lehetnek az 1111. évi adathoz hasonló szerkezetű latin frázisok. Például a III. Béla király 1181. évi oklevelében előforduló passzus, amely a *tölgy* szó első adataként van számontartva: „usque ad arborem que uocatur hungarice *tulg*” (FEJÉRPATAKY 1900: 345; magyar fordítása: MTSzgy. 393; vö. RegArp. 1: 130. sz.; TESz. 3: 959). Az *arbor* (’fa, élőfa’) jelentéskörét leszűkíti a magyar *tulg* (*tölgy*) szó. I. (Szent) László II. törvényének 17. cikkelyében is felbukkan egy hasonló frázis: „Custodes [...] confiniorum, qui vulgo *ewrii* vocantur” („A határvidékek őrei, akiket közönségesen *őrök*-nek mondanak”, DRMH. 15; magyar fordítása ZSOLDOS ATTILÁTÓL [2016: 52]; vö. MTSzgy. 242).⁵ Itt viszont a magyar szó (*őr*) jelentéskörét szűkíti a latin *custodes confiniorum* frázis. Talán érdekesebb a király 1092-ben kiadott I. törvényének 9. cikkelye. A határozat szerint „De negociatoribus, quos appellant *ysmahelitas*” („A kereskedőket, akiket *izmaeliták*-nak neveznek, [ha kiderül róluuk, hogy megkeresztelkedésük után visszatértek a körülmetélésen alapuló régi törvényükhöz, lakhelyeikről elkülönítve, más falvakba telepítsék át]”, DRMH. 55, 62; magyar fordítása: MTSzgy. 244.). A magyar *izmaelita* szó első előfordulása a 16. század végéről való (EWUng. 634; vö. TESz. 2: 253), ráadásul az Árpád-kori hely- és személynévokban nem adatolt, így arra gondolhatunk, hogy a szó ekkor még nem volt használatban a magyarban. Amennyiben a latinban az *ismahelitae* szónak aligha tulajdonítható a ’kereskedők’ köznévi jelentés, és etnonima se lehet, az idézett frázis azt jelenti, hogy a kereskedők muszlimok voltak, vagyis olyan kereskedőkről van szó, akik muszlim hitűek voltak. A kérdéses passzust a következőképpen is át lehetne alakítani a *hungarice* vagy *vulgo* szó beszúrásával: **De negociatoribus, quos appellant hungarice bezermen. A negociatores* valószínűleg zömmel a kálizokból tevődhetek össze. Nincs kizárva, hogy az 1111. évi *caliz* elnevezés eredetileg etnikumjelölő lexéma volt, és majd jelentésbővülés következtében a királyi kincstár intézője jelöléséül is szolgált, anélkül, hogy elveszítette volna a népnévi jelentéstartalmat (vö. GÖCKENJAN 1972: 66–67). Mindazonáltal az utolsó példa alapján a frázis inkább úgy értelmezendő, hogy olyan királyi kincstár intézőiről van szó, akik kálizok voltak, ami nem jelentheti feltétlenül azt, hogy a királyi kincstár intézői kizárólagosan a kálizokból tevődtek össze Kálmán király idejében. Úgy tűnik azonban, hogy „a királyi kamara pénzbeszedői ekkor főként a keleti eredetű kálizok voltak” (SZÓCS 2014: 39). És vélhetően szónk foglalkozásnévként nem volt használatban (másképpen KRISTÓ 1983: 200).

Kevésbé valószínű, hogy a magyar nyelvben a szónkat vallási hovatartozás jelölőjeként is alkalmazták volna (Vö. TESz. 2: 326; EWUng. 670; ZSOLDOS

⁵ A TESz. ezt az adatot az *őr* szó első előfordulásaként említi, a névalakra vonatkozólag pedig a következő megjegyzéssel: „latin többes szám alanyeseti végződéssel.” (TESz. 3: 31; EWUng. 1084). A *vulgo* adverbium értelme itt „az adott helyen közönségesen beszélt nyelven” (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 78).

2022a: 165. „The sources of Hungary also used the word Khalizyan (Hung. *káliz*) to denote Muslims”; vö. Uő 2022b: 279), arra való tekintettel, hogy a magyarban már a kereszténység felvétele előtt is muszlim hitűek jelölésére külön terminus volt, mégpedig a *bezermen* (> *beszermény* > *böszörmény*) névformában, és az utóbbi nem volt etnikumjelölő lexéma (SENGA 2018–2019). Más lehet a helyzete a *zsidó* szónak, amely vallás- és egyben etnikumjelölő is volt, és amely helynevekben és személynévnevekben is használatban volt (RÁCZ 2016: 100). A magyarországi latinságban a *saracenus* és az *ismaelita* szinonimákká váltak. A magyarban pedig a *szerecsen* szóalak az Árpád-korban honosodott meg, mégpedig olasz közvetítéssel (TESz 3: 733–734; EWUng. 1424), a *szaracén* szó pedig latin eredetű, és 1387-ből van első adat rá (TESz. 3: 678; EWUng. 1395).

3. A kálizok nyomai a magyar hely- és személynévnevekben. Csak egyet lehet érteni azon véleménnyel, miszerint a kálizok leggyakrabban nem ezen a néven szerepelnek a magyarországi latinságban, hanem többnyire a ’muszlim’ jelentésű *ismaelita* és *saracenus* elnevezés alatt értendők. E kérdéskör taglalása jelen dolgozat keretein kívül esik. A továbbiakban a *caliz* szóval kapcsolatba hozható személynév- és helynevekről szólnék, azzal a szándékkal, hogy a szó legkorábbi alakjára deríthessünk fényt, bár bajos dolog ezeket mindig a káliz etnikumra vonatkoztatni. Az alábbiakban felsorolok mindenekelőtt olyan hely- és személynévneket, amelyek zömmel már az Árpád-korból is adatolva vannak, és legelőször olyan írásképet tüntetek fel, amely vélhetőleg a legkorábbi, beleértve a feltételezetteket is, majd néhány adathoz megjegyzést fűzök.⁶

3.1. Helynevek. A hvárezmiekkel kapcsolatba hozható régi magyar településnevek egésze ma már könnyen áttekinthető RÁCZ ANITA (2011: 47–48; 1. még Adatok: 17) munkájának köszönhetően. Erre támaszkodva közlöm mindenekelőtt az Árpád-kori adatokat kissé átszerkesztve, néha bővítve.

3.1.1. Kaluz ’település Pilis vm. keleti határánál, Óbudától északra’ (FNESz. 1: 260–261: *Budakalász*). 1135/1262/1566: *Kaloz* (CDES. 1: 72; vö. F. 7/5: 103; RegArp. 1: 59. sz.; Gy. 4: 641, 658); 1276/1641: Dominus Alexander de genere *Calsi* (MREV. 1: 378; Gy. 4: 641); 1299/1467: *Kalwz* (BÉKEFI 1891: 418; Gy. 4: 641); 1313>1340: *Kaluz* (AOKl. 3: 237; Gy. 4: 641); 1326: *Kalaz* (AOKl. 10: 138; Gy. 4: 641).

Az 1135. évi oklevél Fejér-féle kiadásában a *Kalcz* névalak szerepel. JERNEY ezt *Kalez*-nek javította és a *Kalaz* falura (a mai Budakalászra) vonatkoztatta. GYÖRFFY is *Kalez*-nek olvasta (1959: 53, 1990: 53; vö. GÖCKENJAN 1972: 58), később pedig *Kaloz*-nak (Gy. 4: 641; ÁSzt. 444). RICHARD MARSINA újabb szövegkiadásában már a *Kaloz* alakot szerepelteti (CDES. 1: 72). Az oklevélben *Bory* nevű (Hont vármegyei) helynév is szerepel, amelyre vonatkozóan *Bori/Bory* és *Buri/Bury* írásmódok fordulnak elő a 13–14. századi forrásokban (Gy. 3: 181). Feltételezhető, hogy a *Kaloz*-nak is *Kaluz* írásmódja, illetve alakváltozata volt ezekben az időkben. BÁRCZI GÉZA (1958a: 42–43) szerint az *u* > *o* hangváltás nagyobb mennyiségben csak a 12. század végétől és főképp a 13. században

⁶ Jelek: + évszám előtt = hamis oklevél; / évszámok között = a jel után a közölt évből való másolatban fennmaradt oklevél; // évszámok között = többszörös másolatban fennmaradt oklevél; > évszámok között = tartalmi átírással keletkezett oklevél.

jelentkezik, és a 13–14. században az *u* betű már sokszorosán *o*-t jelöl, így valószínű, hogy *Kaluz u*-ja is néha már *o* hangértékkel bírt. Nem vehető biztosra azonban, hogy 1135-ben is a *Kaloz* írásmód volt használatban. A későbbi másolók feltehetően a saját korabeli írásszokásnak megfelelően változtatták a *Kaluz*-t *Kaloz*-ra, amelyet majd FEJÉR GYÖRGY tévesen *Kalcz*-nak írt el.

BÁRCZI (1958a: 42) azt is megjegyzi, hogy ritka az az eset, hogy a hangszúlytalan szótag *u*-ja kettős nyiltabbá váláson ($u > o > a$) megy keresztül, és ez a változás nem hangfejlődési tendencia eredményének köszönhető. KISS LAJOS (FNESz. 1: 260) *Budakalász* szócikkében írja, hogy a *Kalász* helynévben „a *káliz* ’izmaelita’ népnév rejlik; alakilag hatott rá a m. *kalász* ’gabonafő’”. (Az ’izmaelita’ nem lehet népnév, így zavaros megfogalmazásnak látszik.) A *Kalaz* írásmódban valószínűleg *kalász* hangalak tükröződik (vö. 1245: *Halaz* [Halász], NÉMETH 1997: 89; l. alább is). A CsnSz.-ban KÁZMÉR MIKLÓS a *Kalász* (mai helyesírással) címszót szerepelteti, és a családnév első előfordulásaként a következőt említi: 1409: *Iacobum Kalaz*. Szerinte a *káliz* népnév – hangtani akadályok miatt – alig lehet az előzménye a *Kalász* családnévnek (CsnSz. 533). A *Calsi*-ről alább lesz szó.

3.1.2. *Kaliz* ’település Nyitra (szlk. Nitra) vm. keleti határánál, Nyitrától kelet–délkeletre’ (FNESz. 1: 671. ’Kalász’ [szlk. *Klasov*]). 1156: *Qualiz* (CDES. 1: 79; Gy. 4: 402); 1232. (CDES. 1: 280), 1274. (HO. 8: 163), 1327. (AOKl. 11: 176; vö. Gy. 4: 641); *Kaluz* (Gy. 4: 402); 1290: *Caluz* (Gy. 4: 402), 1318/1318: *Kaloz* (AOKl. 5: 28; Gy. 4: 402); 1298: *Kaluzd* (-*d* képzővel; HO. 8: 383; Gy. 4: 402); 1398: *Nag Kalaz* (FNESz. 1: 671).

Különös a *Qualiz* írásképe, amely Martyrius esztergomi érsek 1156. évi oklevelében szerepel. Az oklevélben a *sc* jel több névben szerepel, például éppen a *Qualiz* előtt álló *Scelemsan* (< *Sležany*; KНИЕZSA 1939a: 182) névben is. SZABÓ DÉNES (1937: 108) az 1138-as dömösi prépostság adománylevelének helyesírása kapcsán francia hatást valló jelenségként megemlíti, hogy a *sc* *s*, a *qu* pedig *k* hangot jelöl. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar nyelv régebbi latin jövevényszavai latin *qu*-jának a magyarban *k* felel meg, és a *k*-s olvasás a 12. század elején terjed el, egybeesve a francia hatás megindulásával. KНИЕZSA ISTVÁN (1952: 24) éppen a *Qualiz* írásmódra hivatkozik, amikor megjegyzi, hogy a *k* hang jelölésére *qu* jel is szolgált. Tehát valószínű, hogy a *Qualiz* megközelítőleg egyenértékű a *Kaliz* írásképpel. Amennyiben megvolt a veláris *j* az ősmagyar korban és az ómagyar kor elején, $j > u$ változásról beszélhetünk (BÁRCZI 1958a: 53–54), nem meglepő, hogy a *Kaliz* írásmód *Kaluz*-ra változott. Feltehető, hogy a magyar helynév a szláv eredetű *kalász* déli szláv vagy szlovák eredetű (vö. TESz. 2: 321; EWUng. 668; SzlJsz. 243–244) szóval összekeveredett, és ennek a szlovák megfelelőjéből, a *klas*-ból keltették életbe a szlovák *Klasov* helynevet az -*ov* birtokos képzővel (vö. FNESz. 1: 671).⁷ GYÖRFFY GYÖRGY a zabori apátság 1111-évi oklevelében említett *caliz* szót is idetartozónak véli (Gy. 4: 402), és az oklevél elemzése alapján arra a következtetésre jutott, miszerint a zabori

⁷ Összehasonlításkeppen megemlítek két szlovák helynevet: *Bardejov* és *Prešov*, magyar megfelelőjük pedig *Bártfa* és *Eperjes*. A FNESz. (1: 173, 420) szerint a szlovák nevek a magyarból valók, a LSMS. (79, 331) szerint a *Barděj* (< *Bartolomej*), illetve a *Preš* személynévekből származnak, amelyekből a magyar helynevek is erednek.

apát egész Nyitra megyére kiterjedő vámjoga a kálizok érdekeit sértette, „és pedig nem úgy, mint királyi tisztviselőként, hanem a megye régi és részben tényleges birtokosaiét.” És Nyitra megyében kálizok laktak, kiknek emlékét a megye szélén fekvő *Kalász* falunév őrzi (GYÖRFFY 1959: 52, 1990: 52).

3.1.3. Kaluz ’település Fejér vm. északkeleti részén, Váltól délkeletre’ (FNESz. 1: 676. ’Káloz’). 1212: *Kualuz* (HO. 6: 9; RegArp. 1: 276. sz.; Gy. 2: 390); 1377: *Kaloz* (Cs. 3: 334).

Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírásáról értekezve GÁCSER IMRE (1941: 9) írja, hogy a „*qu* jel palatalis hangok előtt áll, a legtöbb esetben *k*-val váltakozva, veralis előtt csak egyszer: *Kochou* ~ fg. [= az oklevél fogalmazványában] *Quodcou* szn. [...] Néha a *k* jele *ku*. *Sikuis* ~ fg. *Sikis* szn.” KNEZSA (1952: 30) ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy a *ku* egy-két esetben palatálisok előtt található. A II. András 1212. évi oklevelében említett *Kualuz* (völgy) *ku*-ja ugyan nem áll palatális előtt, de nem ebből a szemszögből megközelítve a kérdést úgy vélem, hogy az *ua* betűcsoport az *a* hang jelölésére is szolgálhatott, amelyre KNEZSA (1952: 192) csak az *a*, *ao* és *oa* jeleket tüntette fel. Tekintettel az olyan személynevek írásmódjára, mint például *Gualterius* ~ *Galterius*, *Guanda* ~ *Ganda*, *Guarinus* ~ *Garinus*, *Kuaterius* ~ *Kartherius* (ÁSznt. 324, 325, 351, 469), okunk van feltenni, hogy a *Kualuz* írásmód a *Kaluz* betűkép alakváltozata.

3.1.4. Kaluz ’település Heves vm. nyugati határánál, Fancsal délkeleti határosa’ 1267>1424: *Kaloz* (BLvt. 30. sz.; Gy. 3: 106).

Az oklevél az 1424. évi átiratban maradt ránk, így nincs kizárva, hogy az 1424. évi írnok a korabeli írásszokásnak megfelelően változtatott névalakokat. A mondott oklevélben *Opoz* névalak szerepel Heves vármegye egy településneveként. Ezzel kapcsolatba hozható névformák a következők. 1208: *Opuz*, 1246/1383: *Opuch*, 1261/1271: *Apuch*, 1264/1426: *Opuz*, 1278: *Opuz*, 1283: *Opuz*, 1291: *Opz*, 1297: *Opch*, 1300/XV.: *Opuz*, 1308/1426: *Opuz*, 1322: *Opuz*, 1323: *Opuz*, 1326/1326: *Apuz*, 1331/1331: *Opoz* (Gy. 3: 67; l. még a Bodrog vármegyei *Apos*, Gy. 1: 705). Ezen adatsor alapján valószínűnek látszik, hogy *Opoz* helyett *Opuz* szerepelt (Az *u>o* hangváltozásról BÁRCZI 1958a: 41–43) az 1267. évi oklevélben, amelyben hasonlóképpen nem a *Kaloz*, hanem a *Kaluz* alak fordulhatott elő.

3.1.5. Kaluz- (A népnév *-di/-d* képzővel.) ’település Veszprém vm. keleti részén, Peremartontól északra fekkent’ +1082: *Kaluzdi* (DHA. 237; RegArp. 1: 21. sz.); 1171: *Kaluzd* (F. 9/7: 632; RegArp. 1: 116. sz.); 1237 k.: *Kaluzt* (PRT. 1: 781; ÁÚO. 2: 17; RegArp. 1: 635. sz.; Cs. 3: 236). Az 1082. évi hamis oklevélben említett *Kaluzdi* névforma – ha ez hitelt érdemelne – az 1111-es *caliz* alakot megelőzve meglehetősen korai.

Ezenkívül még a hvárezmiekkel összekapcsolható helységnevek is vannak, amelyek a RÁCZ készítette településnevek összeállításába nincsenek felvéve.

3.1.6. Kaluz- +1015>+158//1403: *Kaluzwt* (DHA. 78; RegArp. 1: 6. sz.; Gy. 1: 708); 1208/395: *Caluzutu* (Gy. 1: 714). Vö. KMHSz. 142. *Káliz út*.

GYÖRFFY GYÖRGY 1959-es tanulmányában a következőképpen ír: „Bodrog megyében a Szeged irányából Bátmonostor felé vivő út neve a XII. században Káliz-út (1158//1403: *Kaluzwt*, 1208/1395: *viam que vocatur Caluzutu*),” azzal a megjegyzéssel, hogy ez a szegedi országos sóközponttal függhet össze (GYÖRFFY

1959: 53, 1990: 53; GÖCKENJAN 1972: 59). Természetesen későbbi monumentális munkájába is felvette az idevágó adatokat, amely szerint a Káliz-úton „a XI–XII. században a pénzváltást és sókereskedelmet kezükben tartó mohamedán kálizok közlekedtek” (Gy. 1: 703).

3.1.7. Kaluz- 1252. Még egy helynévről, a *Kaluzer*-ről is kell említést tenni, amelyről JERNEY JÁNOS (1854: 63) mondott könyvében szólt a „Káloz-ér” címszó alatt jelezve, hogy ez határvölgy Zemplénben, és idézte a vonatkozó szöveghelyet: *Kaluzer* 1252. „In vallem, que *Kaluzer* nuncupatur”. Úgy tűnik, hogy JERNEY ezt nem kapcsolta össze az általa muszlim vallású magyar népfelekezetnek tartott és fentebb említett *Kálész*-szel. (A szöveghelyet tartalmazó oklevél: HO. 6: 69; RegArp. 1: 979. sz.; Adatok 17. Az utóbbi kiadvány megemlíti ezt a szót a kálizokra vonatkozó adatok között, anélkül, hogy megadta volna értelmezését, és korábban NAGY GÉZA [1912: 220] is hasonlóképpen járt el. Vö. *Chalizenquelle*, GÖCKENJAN 1972: 85). Az ’ér’ szó vízrajzi szóként is használatos, és összetett helynevekben is előfordul, például *Omsó-ér*, *Hamus-ér* stb. (KMHSz. 92. *ÉR*; RMH. 414–419), így itt is *Kaluz-(ér)* névformáról van szó.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

Kettős tagadás a nagybörzsönyi német nyelvjárásban*

1. Bevezetés. Jelen tanulmány Nagyborzsöny (Deutschpilsen) magyarországi német település német nyelvjárásában a kettős tagadás jelenségét veszi górcső alá. Nagyborzsönybe már az Árpád-korban érkeztek német bányásztelepések, majd a 15. és a 17. században újabb német betelepülő hullámok célpontja volt a település. A település nyelvjárása olyan egyedi magyarországi német nyelvjárás, mely a török kor előtti időkből származik. A helyi német nyelvjárás egy keveréknyelvjárás, mely két fő német nyelvjárasi területről mutatja a legtöbb elemet: a délbajor nyelvjárásokból és a keleti közép-német nyelvjárásokból. Ezekről a területekről, Stájerországból, Tirolból és az Érchegeységből érkezhettek a középkorban a bányászok a településre. A település egyediségét hangsúlyozza, hogy lakói – ellentétben a magyarországi németek többségével – nem sváboknak tartják magukat, hanem szászoknak nevezik magukat (MANHERZ–WILD 2002). 2023-ban a településnek 647 regisztrált lakosa van, míg 2007-ben még 800 lakosa volt.¹ A 2022-es népszámlálási adatok alapján 47 fő vallotta magát a német nemzetiséghez tartozónak (KSH,² lásd az 1. táblázatban).

1. táblázat

Nagyborzsöny népszámlálási adatai a német nemzetiségi hovatartozásra vonatkozóan

Népszámlálás éve	Német nemzetiséghez tartozó	Német nemzetiségű	Német anyanyelvű	Németül beszél családi, baráti közösségben
2022	47	45	...	6
2011	77	69	13	24
2001	69	37	10	23

Jelenleg a nyelvjárást már csak az 1945 előtt született idősök beszélik családi és baráti körben, informális szituációkban, főleg idősebb beszédpartnerekkel (KNIPF-KOMLÓSI-MÜLLER 2020: 65–78), ami ennek következtében néhány éven belül el fog tűnni az élő nyelvjárások sorából. A vizsgálat korpuszát a MÁRKUS ÉVA által készített nyelvjárasi hangfelvételek képezik, melyek terepmunka keretében készültek 2009 és 2011 között Nagyborzsönyben, 9 anyanyelvi adatközlő megszólításával, akik közül egy fő bizonyult elég kitartónak ahhoz, hogy a teljes kérdőívet ki lehetett kérdezni tőle. Az adatgyűjtés a kérdőíves lekérdezés módszerével történt, célja a nyelvi adatgyűjtés volt. Magyar nyelven kértük mondatok lefordítását, a válaszadásra pedig a nagybörzsönyi nyelvjárásban került sor. A magyar

* A jelen tanulmány alapjául szolgáló előadás a Manherz Károly professzor 80. születésnapja alkalmából rendezett ülésen hangzott el 2022. november 22-én.

¹ <https://stat.dbhir.com/telepules/Nagyb%C3%B6rzs%C3%B6ny> (2023. 12. 18.)

² <https://tinyurl.com/3yct3wun> (2023. 12. 18.)

nyelvű kérdezős biztosította azt, hogy a német köznyelv ne befolyásolja az adatközlők nyelvhasználatát. A korpusz mondatai célzottan kérdeztek rá a tagadás nyelvi jelenségére is. Mivel a település lakosai kétnyelvűek, magyarul ugyanolyan jól beszélnek, mint németül, ez a lekérdezős módszer nem jelentett problémát. A nyelvjárás leírásának, a szintaktikai elemzésnek a német köznyelv a mátrixnyelve.

Emellett az Osztrák Tudományos Akadémia nyelvjárás kutatással foglalkozó intézete is rendelkezésre bocsátotta az 1980-as években készült több órányi nyelvjárás hangfelvételt, melyeket HORNUNG MÁRIA vezetésével kérdeztek le Nagybörzsönyben.

2. A nagybörzsönyi nyelvjárás főbb jellemzői. „A mai Magyarország németiségének csak egészen kis hányada az, amely még az Árpád-kori telepítések során honosodott meg, mégpedig a nyugat-magyarországi németiség, illetve a Börzsöny hegység egykori bányavárosának, Nagybörzsönynek német lakossága, amely tulajdonképpen a közép-szlovákiai Hauland déli csoportjának maradéka.” (MANHERZ szerk. 1998: 4.) A középkori eredetű nyelvjárás sok archaikus elemet őrzött meg az ófelnémet és a középfelnémet korszakból. Nagyon jellegzetes bizonyos hangok ejtése: pl. a *v* hang helyett *b* hangot ejtenek (*bålt* = *Wald*, 'erdő'), az *f* hang helyett *v* hangot (*vuks* = *Fuchs*, 'róka') és a *b* hang helyett *p* hangot (*pādn* = *baden*, 'fürdeni'). Hasonló fonetikai jellemzők más középkori bajor nyelvi szigeteken is megőrződtek, például Dél-Tirolban (vö. GEYER 2018: 327). A kfn. *pf* hang vagy *p* hangként (*krāpm* = *Krapfen*, 'fánk') vagy *kf*-ként (*kfaf* = *Pfaffe*, 'pap') realizálódik, hasonló *kf* ejtéssel a nyugat-stájeri német nyelvjárásokban találkozunk (HUTTERER 1987: 33). Előbbiekhez hasonlóan szintén markáns jegye a nyelvjárásnak, hogy megőrizte a birtokos esetet (Genitiv), amit a legtöbb német nyelvjárás már elveszített. A birtokos eset képzésében pedig érdekes, hogy az *-s* rag nem csak a hím- és semleges nemű (mint a német köznyelvben), hanem a nőnemű főnevek végén is megjelenik. Példa: (*i)də toxtəs vātə* ('der Tochtters Vater, az apa lánya'). További érdekessége a nyelvjárásnak, hogy a *son/som* hasonlítószót használja melléknévfokozáskor, illetve összehasonlításnál (*als*, illetve *wie* helyett).

Szintén különleges, hogy a nyelvjárás nem ismeri az *aus* ('-ból, -ből') előjárószót, helyette a *von-t* ('-tól, -től') használja (*fo bēuln* 'von Wolle, gyapjúból'). Úgyszintén ismeretlen az *an* ('-on, -en, -ön', függőleges felületen) előjárószó, amit az *auf* ('-on, -en, -ön', vízszintes felületen) helyettesít (*i də štubn of tə bānt* 'auf der Wand des Zimmers, a szoba falán'). Hiányoznak még az *ab* ('-tól, -től', időben) és a *gegen* ('ellen') előjárószók, valamint a *wegen* előjárószó, ami a köznyelvben részes vagy birtokos esettel áll, jelen nyelvjárásban tárgyesetet vonz. A jövő időt is a német köznyelvtől eltérő módon képzi a vizsgált nyelvjárás: nem a *werden* segédigével, hanem a *wollen*-nal ('akarni') – hasonlóan például az angol nyelvhez. Ennek nyelvtörténeti okai vannak. Példa: *morgn bil i öfzuəχn meə švīgə* ('Morgen will ich aufsuchen meine Schwiegermutter, Holnap meglátogatom a sógornőmet').

A különböző német nyelvjárások keveredéséből adódó nyelvi kapcsolatok nyelvi keveredést is okoznak a nagybörzsönyi nyelvjárásban. Például a *k^cəp* ('Kopf, fej') szóban egy rövid szóféstesen belül keverednek a délbajor fonetikai jellemzők (szóeleji hehezetes *k*), a keleti-középnémet jellemzők (*pf* helyett *p* a szó

végén) és a szepességi/haulandi *eu* – a szóközépi *o* helyett (WEINELT 1938: 67). Egy másik példa a német nyelven kívüli nyelvi kontaktusok meglétére világít rá: a 'palacsinta' szót magyar fül számára szokatlan *ts* hanggal ejtik. A *Palatschinke* szó *tš*-vel az osztrák nyelvújrásokban is előfordul. A nagybörzsönyi *ts* hangzóval való átvétel szlovák nyelvi kapcsolatokra utal; a település a szlovák határ közelében fekszik. A magyar nyelvvel való kapcsolatok is lecsapódtak a nyelvújrás szókincsében, szép számmal találhatók magyar jövevényszók a nyelvújrásban: például *farkə* ('farok'), *oldalgomboš bakl* ('oldalgombos cipő'), *in doərf mitn rint vėgig di pā:x* ('A falu közepén folyik végig a patak'), *ua buašt hob i no in hü:tō:* ('Van még egy hurka a hütőben'), *dəho(dj)nit* ('dehogynem').

A legtöbb vizsgált szó a korpuszban bajor-osztrák eredetű (kb. 56%), de alemann (kb. 12%), keleti- és nyugati-középnémet (kb. 25%), illetve elvétve északnémet eredetűek (kb. 6%) is megtalálhatók. Ez azzal magyarázható, hogy a középkori német keleti irányú kitelepülésben az első telepések frankok voltak; de a sváb-alemann részvétel is valószínű. (HUTTERER 1987: 10.) Nem mindig állapítható meg biztonsággal egy szó eredete. Például a *pĩ* ('Bühne, padlás') szó sváb-alemann nyelvújrási szó (EICHHOFF 1977: 24. térkép), de a Szepességben is használják a *bīna* szót (ŠPES 2005: 91). Bizonytalan tehát, hogy közvetlenül a sváb nyelvújrásból vagy a Szepességből vették át ezt a szót, a Szepességhez ugyanis kapcsolatok fűzték a települést (TÖRÖK 1964: 16). Arra is találunk példát, hogy egy fogalom megnevezésére különböző területekről származó nyelvújrási szavakat is használ a nyelvújrás: például a 'kaszát kalapálni' megnevezésére az *ōsklęupn* szó közép-frank, a Rajna mentén használják (SCHWARZ 1957: 218), tehát tipikusan középnémet szó. A másik megnevezése ennek a fogalomnak a délnémet területekről származik: *tainglə* (MITZKA-SCHMITT 1958: *die Sense mit dem Hammer schärfen* c. térkép). Másik példaként a 'rétes' elnevezései említhetők: használják a *štrüdl*-t, ami egy felnémet szó (WILD 2003: 70), és a magyar *rétes*-t *rāituš* formában. Ez az eltérő szóhasználat felekezeti nyelvhasználati különbségekre is rámutat: a korábban települt evangélikusok használják a német *štrüdl* szót, és a később települt katolikus németek a magyar jövevényszót, a *rāituš*-t.

3. A kettős tagadás definíciója. Kettős tagadás alatt azt a tagadási formát értjük, amikor két (vagy több) tagadószó fordul elő a német mondatban, amik nem oltják ki egymást, hanem szemantikailag egyszeri tagadást jelentenek (MOSER 2021: 15). A kettős tagadás két formáját különböztetjük meg: *negative doubling* (azaz negatív kettőzés; tagadó határozatlan névmás és tagadószó együttes jelenléte) és *negative spread* (azaz negatív terjedés; legalább két tagadó határozatlan névmás együttes jelenléte, tagadószó nélkül). A vizsgált nyelvújrásban mindkét forma megtalálható.

A német dialektológiai szakirodalom vagy a *Negationskongruenz* kifejezést használja a kettős tagadásra (mint a *negative doubling* és *negative spread* összefoglaló elnevezése) (vö. MOSER 2021: 16), vagy a *Negationsharmonie* szót (WEISS 2016: 450). A kettős tagadás a korábbi német nyelvállapotokban minden nyelvújrásban megtalálható volt (vö. JÄGER 2008, idézi WEISS 2016: 451 és DONHAUSER 1996) valamelyik fent említett formájában (SAMAMBA 2010, idézi

WEISS 2016: 451). MOSER (2021: 89) a kettős tagadásról írt monográfiájában a német nyelvjárásokat vizsgálva megállapítja, hogy a kettős tagadás a bajor nyelvjárásban a leggyakoribb, és kimutat egy a kettős tagadás használatára vonatkozó észak-déli irányú aszimmetriát is a német nyelvterületen.

A vizsgált nyelvjárás a nyelvtani tagadás során több szintaktikai stratégiát is használ, ezeket mutatjuk be a cikkünkben. Először az egyszerű, majd a kettős tagadás formáit vázoljuk, ezután térünk rá a tagadó szerkezetek szintaktikai elemzésére. Kitérünk a magyar nyelv tagadó szerkezetével való összehasonlításra is.

4. Az egyszerű tagadás a nagybörzsönyi német nyelvjárásban. Mondatszóként válaszban a *nâ/nai* (= *nein*, 'nem') használatos. Példa: *host geaðn dās voæstig vlāš?* ('Hast gern das feiste Fleisch? Szereted a zsíros húst?') – *nâ* ('Nein. Nem'). A *nicht* tagadószó a német nyelvben a klasszikus formája az egyes szavak, mondatrészek tagadásának (WEISS 2016: 449). A vizsgált nyelvjárásban a következő alakokban fordul elő: *ni*, *nid/nit*, *net*, *nixt*; tagadhatjuk vele az egész mondatot, az állítmányt és egyéb mondatrészeket is. Példa: *i gâi nid špâtsiærn* ('Ich gehe nicht spazieren. Nem megyek sétálni'); *ovæ špâherd tot kœuxn di zupn, obæ bis mitâg bit's net fertig zæð* ('Auf dem Sparherd tut kochen die Suppe, aber bis Mittag wird's nicht fertig sein. A tűzhelyen fő az ebéd, de nem lesz készen délre').

Felszólító módban a tagadószó rövid *ni* alakban a mondat első helyén áll, közvetlenül az ige előtt. A német nyelvben – így van ez a nagybörzsönyi nyelvjárásban is – az ige (segédige vagy főige) kijelentő mondatban kötelezően mindig a második helyen áll. Felszólító mondatban viszont a legelső helyen. Szokatlan az a szórend, amit a vizsgált nyelvjárásban adatoltunk, hogy a tagadószó egyedül áll az első helyen, megelőzve az igét. Példa: *ni gæ hintæs hōz* ('Nicht geh hinters Haus! Ne menj a ház mögé!'); *nid iz vil!* ('Nicht iß viel! Ne egyél sokat!'); *ni kœon i æšlovn* ('Nicht kann ich einschlafen. Nem tudok elaludni'). Hasonló szórendet adatolt ŠPES a Szepességben: *ne frōg en Votto* ('Frag nicht den Vater! Ne kérdezd az apát!') (ŠPES 2005: 59), LESSIAK Zarzban és a szlovéniai Gottscheeben: *et toæ!* ('tu nicht! Ne tedd!') (LESSIAK 1959: 185), valamint BOTTESCH a romániai Großpoldban: *nit pläp æzo loŋ* ('Nicht bleibe so lange! Ne maradj olyan sokáig') (BOTTESCH 1992: 335). Ez a szórend nagyon régi, az ófelnémetre vezethető vissza.

Kijelentő módban is állhat a nagybörzsönyi nyelvjárásban a tagadószó egyedül az első helyen, ami a német nyelvben inkorrekt lenne. Példa: *ni kœumts mæ mir in zī* ('Nicht kommt-es mir in den Sinn. Nem emlékszem rá'). A tagadószó első pozíciója kijelentő mondatokban opcionális, a tagadószó az ige után is állhat. A két verzió között jelentésbeli különbség nincs. Példa: *ni kœon i štrikn / i kœon nit štrikn* ('Nicht kann ich stricken / Ich kann nicht stricken. Nem tudok kötni').

Bizonyos mondatrészeket is a *nid/nit* tagadószó használatával tagadhatunk a nyelvjárásban. Ha ezek a frázisok fókuszként jelennek meg, akkor mondatleji pozíciót foglalnak el. Példa: *[nid ī] hob gækœuxt daz mitâ:gmol* ('Nicht ich habe gekocht das Mittagmahl. Nem én főztem az ebédet'); *[nid min kraŋkn hund] bolt i špīlæ* ('Nicht mit dem kranken Hund wollte ich spielen. Nem a beteg kutyával akarok játszani').

Mondatrészként tagadhatók állapot- és módhatározók, valamint maga az igei szerkezet. Példa: *dęəts̥ k^oon i [nit zo zōbər] raidn* ('Deutsch kann ich nicht so sauber reden. Németül nem tudok olyan jól beszélni'); *dəs voəstig vlāš is [ni gsund]* ('Das feiste Fleisch ist nicht gesund. A zsíros hús nem egészséges'); *[nid pinə] moz mə, hānəm hōə moz mə* ('Nicht binden muss man, sondern hauen muss man. Nem kötni, hanem kapálni kell').

A *nid/nit* tagadószó a *kein* tagadó határozatlan névelőt is kiválthatja. Példa: *das ist nid ə dęndl* ('Das ist nicht ein Mädchen. Ő nem lány'); *nid mirən mā:* ('nicht mit-einem Mann, nem férfival'); *tsvai/ tsbai bilstə nit bęə triŋkə?* ('Warum willst-denn nicht Wein trinken? Miért nem akarsz bort inni?'); *bān i nit tşęw't hot khā:t, hob i līber nit gepāxn* ('Wenn ich nicht Zeit habe gehabt habe ich lieber nicht gebacken. Ha nem volt időm, akkor inkább nem sütöttem'); *das raidn, basbe totn raidn, se iz nit deətsch* ('Die Sprache was-wir tun reden, es ist nicht deutsch. Az a nyelv, amit beszélünk, az nem német').

MOSER (2021) szerint a tagadás lehet morfológiai és szintaktikai: *kein + fő-név* vagy *nicht ein + főnév*. A tagadószó + határozatlan névelő (*nicht ein + főnév*) az inkább jelöletlen forma, míg a negatív határozatlan névelővel képzett alak (*kein + főnév*) a jelölt forma (MOSER 2021: 127).

A nyelvújrásban adatolt negatív határozatlan névmások a következők: *senki, semmi, soha, sehol* és a *kein* negatív határozatlan névelő. A *senki* nagybörzsönyi nyelvjárási megfelelője a *k^oomaintš* ('kein Mensch'), ami nem hasonlít a német köznyelvi *niemand* szóra. Hasonló alakkal találkozunk a tübingi nyelvújrásban: SPERSCHNEIDER (1959: 26) adatozza a *kęəs* vagy *kę męnš* szavakat, ami megfeleltethető a nagybörzsönyi nyelvi adatnak. Példa: *k^o o maintš k^o mir hęlfn* ('Kein Mensch kann mir helfen. Senki nem tud nekem segíteni').

A *semmi* (német *nichts*) szó megfelelője a nyelvjárási *niks*. Példa: *niks vist vinə* ('Nichts wirst finden. Semmit nem fogsz találni'). A *soha* negatív határozószó nyelvjárási alakja a *k^oomol* (a német *keinmal*-nak felel meg, de a sztenderd német alak a *nie(mals)*). Példa: *k^oomol hot s ni geədn khāt iərn mā:* ('Keinmal hat sie nicht gern gehabt ihren Mann. Soha nem szerette a férjét'). A *sehol* negatív határozószó nyelvjárási megfelelője a *nęndęts* (a köznyelvi *nirgendwo, nirgends, kfn. niergen/niendert*).

A *kein* negatív határozatlan névelő nyelvjárási alakja a *k^o*. Ragozását az alábbi táblázat mutatja:

2. táblázat

A negatív határozatlan névelő ragozása

	E. sz.			T. sz.
	Hímnem	Nőnem	Semlegesnem	
Alanyeset	<i>k^o</i>	<i>k^o</i>	<i>k^o</i>	<i>k^ooni</i>
Tárgyeset	<i>k^oon</i>	<i>k^o</i>	<i>k^o</i>	<i>k^ooni</i>
Részes eset	<i>k^oon</i>	<i>k^oonə</i>	<i>k^oon</i>	<i>k^oon</i>

Példák: *i hop k^o tsəuət* ('Ich habe keine Zeit. Nincs időm'); *i hob k^on lüst* ('Ich habe keine Lust. Nincs kedvem').

5. A kettős tagadás típusai a nagybörzsönyi német nyelvjárásban. Kettős tagadásról (*Negationskongruenz* vagy *negative concord*) akkor beszélünk, ha egynél több tagadószó szerepel a német nyelvjárási mondatban, és szemantikailag egyszerű tagadást fejezünk ki velük, tehát nem oltják ki egymás jelentését (WEISS 2016). Egyes nyelvjárásokban kimutatható kisebb pragmatikai különbség az egyszeres tagadással szemben, például pozitív megerősítés előfeltételezése az 5.1.-ben bemutatandó típus esetében a bajor nyelvjárásokban (MOSER 2021: 140). Jelen fejezetben a kettős tagadás három különböző formáját mutatjuk be a nagybörzsönyi német nyelvjárásban.

5.1. Tagadószó + (egy vagy több) negatív határozatlan névmás. MOSER (2021: 158) szerint ez a leggyakrabban előforduló kettős tagadás forma a német nyelvjárásokban. Kivételt képez az alemann nyelvjárás, ahol inkább az 5.3. alatt bemutatandó jelenség a jellemző. A 5.1. alpontban tárgyalt alak felépítése a *nem* tagadószó szemantikai jegyeiből adódik: a legtöbb nyelvben a tagdószó szemantikailag nem eredendően negatív, hanem csak olyan jegyekkel rendelkezik, melyek kombinálhatók negatív szerkezetekkel. Nagybörzsönyi példáinkban a *kein*, *niemand* ('senki') és a *keinmal* ('soha') negatív határozatlan névmások fordulnak elő. A tagadószó *ni* vagy *nit* (német *nicht*) alakban kíséri őket, mindig követve őket, közvetlenül utánuk állva. Példák:

(1) *i hob kon leu ni gəkriəkt*
 én segédige neg. névmás fizetés nem kaptam
 'Nem kaptam fizetést.'

(2) *zi rait k^a boərt nit*
 ő_{nőnem} beszél neg. névmás szó nem
 'Egy szót sem szol.'

A *kein* negatív határozatlan névelő nyelvtörténetileg a *dehein* ('irgendein/kein, valamely') határozatlan névmásból fejlődött ki (MOSER 2021: 93). MOSER szerint a *kein* negatív határozatlan névelő két szegmensből látszik állni: egy negatív és egy határozatlan alkotóelemből (MOSER 2021: 113). Ilyen módon szemantikailag nem számítana tagadásnak, ami indoka lehet a további tagadószók használatának – vele egy szerkezetben.

A *nem* tagadószó egyébként nem kíséri kötelező elemként a negatív határozatlan névmást a mondatban, vagyis a kettős tagadás opcionális a vizsgált nyelvjárásban. Példa arra, amikor egyedül áll a negatív határozatlan névelő: *unər unz is k^o mēntš i de štubm* ('Ohne uns ist kein Mensch in der Stube. Rajtunk kívül senki nincs a szobában'). Abban az esetben tűnik inkább kötelezőnek a kettős tagadás, amikor a negatív határozatlan névmás a mondat első helyén áll (és nem

a középmezőben³) (vö. MOSER 2021: 94). Példa arra, amikor egyedül áll a negatív határozatlan névelő a mondatban (nem kíséri a *nem* tagadószó): *k^on zū hob i khå:t* (’Keinen Sohn habe ich gehabt. Nem volt fiam’).

A negatív határozatlan névmás topikként elfoglalhatja az első pozíciót a mondatban, ilyenkor kettős tagadás esetén a *nem* tagadószó a ragozott ige utáni középmezőben tűnik fel, vagyis nem kell szorosán egymás mellett állniuk, más mondatrészek is közéjük ékelődhetnek a vizsgált nyelvújrásban. Sorrendjük (amely hasonlít a magyar nyelvre) viszont nem cserélődhet fel. Példa: *k^omaintš tā: ma nit pufn* (’Kein Mensch darf man nicht puffen. Senkit nem szabad megverni’); *k^omol hot s ni geādn khåt iārn mā:* (’Keinmal hat sie nicht gern gehabt ihren Mann. Soha nem szerette a férjét’).

5.2. Tagadószó + tagadószó. A korpuszban egy példamondat képviseli ezt a csoportot: *biār tavn nit in zuntēgān net hōā* (’Wir dürfen nicht in Sonntagen nicht hauen. Vasárnaponként nem szabad kapálni’). Valószínűleg a mondat hosszával függ össze ennek a típusnak a használata: ugyanis ha hosszabb a mondat, akkor kitéhető egy másik *nem* tagadószó is, megismételve, újra felidézve a tagadás tényét. A mondat értelme egyszerű tagadás. Nem oltja ki egymás jelentését a két tagadószó.

5.3. Két vagy több negatív határozatlan névmás (*nem* tagadószó nélkül). Példáinkban a *senki* és *semmi* határozószók szerepelnek; a *komaintš* (’senki’) megelőzi a *niks*-et (’semmi’); a *komaintš* a mondat első helyén áll, a ragozott ige előtt. MOSER (2019: 182) megállapítja, hogy ennek a kettős tagadás típusnak az elemei „kevés kivételtől eltekintve csak szomszédos pozícióban tűnnek fel”. A nagybörzsönyi példamondatok ezzel szemben mást mutatnak: a két elem közé más mondatrészek is beékelődhetnek. Sőt: az egyik névmás állhat a második helyen álló ragozott ige előtt, míg a másik névmás az ige mögötti ún. középmezőben. A szerkezetet a következő példa (3) szemlélteti.

(3) *komaintš hot niks ksēχō*
 senki segédige semmi látott
 ’Senki nem látott semmit.’

Érdekes jelenség, mikor a *k^o* negatív határozatlan névelő kétszer fordul elő egy mondatban. Ezt a konstrukciót MOSER az alemann nyelvújrásban (Elzász) adatolja (MOSER 2021: 38). Példa: *i k^onā k^uxl hob i k^o pait* (’In keiner Küche habe ich kein Bett. A konyhában nincs ágy’). Magyarázatként MOSER (2021: 134) azt írja, hogy a tagadószót nyíltan kell realizálni, ha a negatív határozatlan névelő topik helyzetben a mondat első helyét foglalja el. Köznyelvi példa erre: *Kein Buch liest sie nicht* (’Nem olvas könyvet’). A mi nyelvújrási

³ A német mondatot az igei szerkezet tagjai három mezőre osztják: elő-, közép- és utómezőre. Meghatározó a német mondat szórendje szempontjából, hogy a ragozott ige – kijelentő főmondatban – mindig a második helyen áll a mondatban, a lineárisan előtte levő pozíció az előmező, az utána következő pedig a középmező. (Mellékmondatban az igei tagok az utolsó helyen állnak.) Ha van még egy igei tagja a szerkezetnek a főmondatban, akkor a második tag mögötti mezőt nevezük utómezőnek. (ENGEL 2009.)

példánkban nem a *nicht* tagadószó jelenik meg, hanem a *k^co* negatív határozatlan névelőt ismétli meg a beszélő.

Habár a kettős tagadás a magyar nyelvhez nagyon hasonló szerkezet, mégsem gondoljuk, hogy magyar nyelvi hatásról lenne szó a vizsgált nyelvjárás esetében. MOSER kimutatja, hogy ez a szerkezet más német nyelvjárásokban is előfordul. Az észak-olasz cimber nyelvjárásokban is adatolja SCHWEIZER (2008: 897). A magyarországi német nyelvjárásokban például Garán dokumentálta RUOFF–WILD a kettős tagadás jelenségét (RUOFF–WILD 2018: 60–61).

6. A tagadó szerkezetek szintaktikai elemzése. A következőkben a tárgyalt nagybörzsönyi német nyelvjárás tagadó szerkezeteinek mondattani elemzését vizsgáljuk. Az elemzés célja egyrészt a szórendi szabályosságok és a tagadás értelmezésének megragadása, másrészt a nyelvjárás tipológiai besorolása a tagadás szerkezte szerint, továbbá különleges esetek vizsgálata, mint a tagadott felszólító mondatok (6.2.) és a mondateleji tagadás kijelentő mondatokban (6.3.). Az elemzés elméleti keretként a generatív grammatika, ezen belül a minimalista program szolgál.

6.1. Tipológiai besorolás. A kettős tagadást vagy tagadó egyeztetést mutató nyelvekben több tagadó kifejezés is előfordulhat egy mondaton belül, anélkül, hogy többszörös tagadásként értelmeznénk. Formális jegyek szintjén egy mondatot akkor értelmezhetünk egyszeres tagadással, ha legfeljebb egy interpretálható negatív jegy [iNeg] található benne, és bármennyi nem-interpretálható tagadó jegy, mert ezek a deriváció során törlődnek és nem vesznek részt az értelmezésben. ZEIJLSTRA (2013) minimalista elemzése szerint a tagadó egyeztetésnek szigorú (strict) és rugalmas (non-strict) formáját különböztethetjük meg.

A szigorú tagadó egyeztetést mutató nyelvekben a negatív névmások minden esetben tagadószó kíséretében fordulnak elő, mint például a cseh és a magyar nyelvben: *Semmit *(nem) evett Péter.* Feltehető, hogy minden tagadó kifejezés nem interpretálható tagadó jeggyel rendelkezik, amelyeket egy absztrakt tagadó operátor ellenőriz le a deriváció során.

Rugalmas tagadó egyeztetést alkalmazó nyelvekben csak posztverbális tagadó kifejezések esetén kell tagadószónak megjelennie egy magasabb pozícióban. A preverbális tagadó kifejezéseket nem követheti tagadószó, különben többszörös tagadásként kellene értelmezni a mondatot, ahogy ezt a spanyol példa is mutatja (4), *no* tagadószóval és *nunca* ('sosem') negatív névmással. Ezekben a nyelvekben feltehetően nem interpretálható tagadó jegyek [uNeg] találhatóak a tagadó névmásokon és interpretálható jegy [iNeg] a tagadószón. Mivel csak az utóbbi vesz részt a mondat értelmezésében, a mondatot szintén egyszeres tagadásként értelmezzük.

- (4) a) *Cristina no ha visto nunca un ovni.*
 b) *Cristina nunca (*no) ha visto un ovni.*
 'Cristina sosem látott ufót.'

A vizsgált nyelvjárás látszólag a rugalmas tagadó egyeztetésű nyelvekhez tartozik, mivel több olyan példával is találkozunk, amelyben a tagadó névmást nem követi tagadószó, lásd az (5) példában.

- (5) *niks vist vinə*
 semmi fogsz találni
 'Semmit nem fogsz találni.'

Azonban a preverbális tagadó névmás is állhat tagadószóval, ezek az esetek (6) a szigorú tagadó egyeztetéssel rendelkező nyelvekre jellemzőek. Az értelmezést tekintve ilyen esetekben is egyszerűs tagadásként interpretálható a mondat.

- (6) *k^homaintš tā: ma nit pufn*
 senki szabad általános alany nem verni
 'Senkit nem szabad megverni.'

A nyelvi adatokból azt a következtetést vonjuk le, hogy a fenti tipológiát árnyalni kell, mert a vizsgált nyelvjárás egyik típusba sem sorolható be egyértelműen. Léteznek benne olyan egyszerűs mondattagadásként értelmezendő szerkezetek, amelyekben egy vagy több tagadónévmás tagadószó nélkül jelenik meg, illetve olyanok is, amelyekben a tagadónévmást egy szerkezetileg alacsonyabb pozícióban álló tagadószó (*nit/nid/ned*) követi. A tagadószó jelenléte opcionális.

A többszörös tagadás mellett egy a fentiekől eltérő szerkezet is adatolt a nyelvjárásban, amelyben a tagadószó a mondat legelső helyén áll, és közvetlenül követi őt az igéi szerkezet ragozott része. Két mondatípusban fordul elő: felszólító mondatokban (4), amelyekben ez az egyetlen lehetséges szórend, illetve (leginkább módális segédigék tartalmazó) kijelentő mondatokban (7) is opcionálisan. Megfogalmazódik az a felvetés, hogy az adatok kétfajta tagadószó jelenlétére utalnak a nyelvjárásban. A fonológiai hosszabb *nit/nid/net* tagadószó posztverbálisan jelenik meg; emellett megfigyelhető a rövid *ni* variáns, amely mondateleji pozícióban áll, és közvetlenül követi a ragozott ige.

- (7) *ni gę hintəs hōz*
 nem menj mögé ház
 'Ne menj a ház mögé!'

- (8) *ni k^hon i štrikn*
 nem tudok én kötni
 'Nem tudok kötni.'

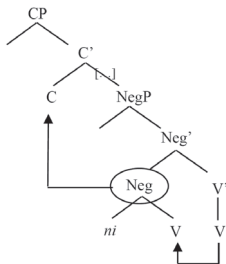
6.2. Tagadó felszólító mondatok. Mint az előző részben említettük, mondattagadást kifejező felszólító mondatokban a szerkezet elején, klitikumszerűen jelenik meg együtt az igével a rövid *ni* forma. A fenti szórend úgy jöhet létre, hogy a mozgó finit ige összekapcsolódik a tagadófrázis (Negation Phrase, röviden NegP) fejpozíciójában található tagadószóval, és együtt mozognak tovább a további jegyek ellenőrzése miatt (ZEIJLSTRA 2013: 21). Ez a tagadószó a negatív operátor lexicizált formája, interpretálható [iNeg] jeggyel, amely miatt előre kell mozognia.

Az általános generatív elemzés szerint a tagadó mondatok vagy a tagadófrázis specifikátor pozíciójában [Spec, NegP], vagy a tagadófrázis fejpozíciójában

tartalmazhatnak tagadószavakat. A jelen nyelvjárásban a Neg-fejben a *ni* variáns lehet, interpretálható tagadó jeggyel [iNeg], mint alább ábrázoltuk. Ebben az esetben a finit ige a NegP fejpozícióba mozog, komplex elemet képezve a tagadószóval, és együtt mozognak tovább (pl. a francia és lengyel tagadómondatok mintájára). Ezáltal a negatív operátor hatóköri pozícióba kerül, azaz a mondat elejére.

1. ábra

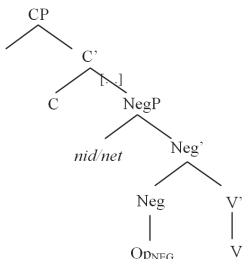
Tagadó szerkezet felszólító mondatokban a nagybörzsönyi nyelvjárásban

6.3. Kijelentő mondatok és mondat eleji tagadószavak. A mondatban alsóbb pozícióban álló tagadósók esetén (pl. *i gâi nid špâtsiørn*, 'Nem megyek sétálni') azt feltételezzük, hogy a NegP fejpozíciója egy absztrakt tagadó operátort tartalmaz (Op_{Neg} , l. a 2. ábrán). A specifikátorpozícióban áll a tagadószó hosszabb variánsa, azaz *nid/nit/nixt/net*, amely egy nem interpretálható [uNeg] jeggyel bír, hasonlóan a tagadó névmásokhoz; emiatt megelőzhetik más tagadó kifejezések ezt a tagadószót. Ha azt feltételeznénk, hogy ő maga a tagadó operátor vagy [iNeg], akkor helytelenek lennének azok a szerkezetek, ahol tagadó névmások megelőzik, viszont számos ilyen esettel találkozunk a nyelvjárásban. Az egyszeres tagadás interpretációja megvalósul: a tagadósók és -névmások [uNeg] jegyei törődnek ellenőrzés után, csak a tagadó operátor interpretálható [iNeg] jegye vesz részt az értelmezésben.

2. ábra

Mondatszerkezet a *nid*, *nixt*, *net* tagadószókkal

A fenti szerkezetből következik, hogy ezekben az esetekben a tagadószó frazális státuszú, azaz egy [uNeg] jegyű negatív határozatlan névmáshoz hasonlít (l. ZEIJLSTRA 2013: 18 a sztenderd német *nicht* frazális státuszáról), mivel a specifikátor pozíciót foglalja el.

Említést kell még tennünk arról a szórendi variációról kijelentő mondatokban, ahol a tagadószó a mondat legelső helyén áll, hasonlóan a tagadó felszólításokhoz (l. (9–11)). A szerkezet előfordul invertált segédigékkel, de ragozott főigével is (l. 4. rész), mindegyik változat követi a szigorú V2-szórendet. A módbeli segédigés mondatok esetében mindkét szórendi variáns adatolt ezt mutatja a (6)-os példa.

(9) a) *ni k^on i ne(j)ə*

nem tudok én varrni

b) *i k^on nit nējə*

én tudok nem varrni

’Nem tudok varrni.’

(10) *nit hob i geədn di nus*

nem birtoklom én szívesen a dió

’Nem szeretem a diót.’

(11) *nid ist schai gwezt*

nem segédige szép volt

’Nem volt szép.’

Az *in situ* tagadósavas fentebbi mondat (b) arra enged következtetni, hogy a tagadószó egy alsóbb pozícióból mozgott fel a [Spec,CP] pozícióba. A mozgató kiváltó oka lehet például egy inherens fókuszjegy, amely nem minden esetben vált ki mozgatót. A negatív operátor a Neg fejpozícióban marad, így teljesül az általános szabály, hogy a tagadás nem előzheti meg a c-fejet.

A vizsgált nyelvújrásban egy fentihez hasonló szerkezettel is találkozunk, amelyben egy olyan elem áll az ige előtt, ami nem minden német nyelvváltozatban számít elfogadhatónak. Ahogyan a (12)-es példa mutatja, az elváló igekötők önállóan elfoglalhatják az előmezőt, közvetlenül a segédige követi őket perfekt múlt időben vagy passzív szerkezet esetén. Ez az eltérés alátámaszthatja a tagadósók esetén tett megállapítást, miszerint a tagadószó lehet frazális, hasonlóan az igekötők eltérő státuszához.

(12) *ā ist gepriət ti əprai* (’Die Einbrenne ist angebrannt’)

igekötő égett a rántás

’Odaégett a rántás.’

A szigorú V2 szórendet minden kijelentő mondat betartja, ellentétben például az észak-olaszországi német dialektusokkal, ahol az olasz nyelv hatására jelentősen lazult a V2-kritérium. Emiatt is logikus feltételezni, hogy a tagadószó foglalja el az első pozíciót (specifikátor) a *ni/nit/nid*-kezdetű kijelentő mondatokban.

6.4. Egy nyelvtörténeti érv az elemzés mellett. A 3. táblázat a negáció nyelvtörténeti alakulását mutatja be sematikusán az ófelnémet kortól az újfelnémetig (DONHAUSER 1996: 202). A nyelvtörténeti fejlődés során megfigyelhető a preverbális tagadószó hosszantartó jelenléte, részben együtt a mai német nyelvben

fennmaradt posztverbális variánsal. Mivel a nagybörzsönyi nyelvjárás a szintaxis más területein is mutat archaikus vonásokat (például részes esettel és birtokos esettel álló birtokviszonyt kifejező szerkezetek egyidejű megléte), így nem lenne váratlan, ha a tagadás esetében is megőrzött volna ilyeneket.

3. táblázat

A tagadás fejlődése a német nyelvben (DONHAUSER 1996: 202 nyomán)

1. fázis	<i>ni</i>	+ V _{fin}	
2. fázis	<i>ni</i>	+V _{fin}	+ (<i>niwiht</i>)
3. fázis	<i>en/ni</i>	+V _{fin}	+ <i>niht</i>
4. fázis	<i>(ne)</i>	+V _{fin}	+ <i>nicht</i>
5. fázis		V _{fin}	+ <i>nicht</i>

7. Tagadás a magyarban mint kontaktusnyelvben. Utolsóként szükséges említést tenni a magyar mint kontaktusnyelv idevágó szintaktikai jellemzőiről, hogy teljes képet kaphassunk a nyelvjárást befolyásoló tényezőkről. E tömör jellemzésnek nem célja a magyar tagadó mondatok részletes leírása, csupán a nagybörzsönyi dialektussal kapcsolatos szerkezeti és értelmezésbeli hasonlóságok, illetve eltérések bemutatása.

7.1. Tagadás kijelentő mondatokban. ZEILJSTRA (2013) tipológiája szerint a magyar a szigorú tagadó egyeztetéses nyelvekhez tartozik: a tagadó névmások és frázisok mellett mindig kötelezően megjelenik a *nem* tagadószó a szerkezetben: *Nem ment el senki moziba/Senki nem ment el moziba*. A tagadószó közvetlenül az ige előtt áll, az igekötőt is posztverbális pozícióba kényszeríti. A tagadó névmások pre- és posztverbálisan is elhelyezkedhetnek. A tagadószót és egy vagy több negatív névmást tartalmazó mondatokat egyszeres tagadásként értelmezzük.

- (8) a) *Senki sehova nem ment el.*
 b) *Senki nem ment el sehova.*
 c) *Nem ment el senki sehova.*

Egy esetben, két tagadószó jelenlétekor értelmezhetjük csak többszörös tagadásként az adott szerkezetet, például *Nem Péter nem ment el kirándulni*.

7.2. Tagadás felszólító mondatokban. A magyar felszólító mondatokban a tagadószó *ne* variánsa használatos (l. a (9) a) alatt); megjegyzendő, hogy szubjunktív módban (l. a (9) b) alatt) álló mondatokban szintén ez a forma fordul elő, mivel ugyanaz az igemód, mint felszólító mondatok esetén.

- (9) a) *Ne edd meg az egészet!*
 b) *Azt akarom, hogy ne edd meg az egészet.*

Feltételezhető, hogy a magyar felszólító mondatok felszíni szerkezete hozzájárult ahhoz, hogy a nyelvjárás felszólító mondatainak archaikus szerkezete fenn-

maradjon, de nem valószínű, hogy a magyar szerkezetek hatottak volna a nyelvújrásra, mert a 7.1. részben bemutattuk, hogy különböző tagadási stratégiákat tartalmaznak a felszíni hasonlóság ellenére.

8. Összefoglalás. A tanulmány célja a nagybörzsönyi német nyelvújrás mondattagadással kapcsolatos jelenségeinek szisztematikus leírása, továbbá ezek mondatnyi elemzése volt. A tagadó egyeztetés vagy kettős tagadás a legfeltűnőbb, sok más német nyelvújrásban megtalálható jelenség. A MOSER (2021: 158) által megkülönböztetett típusok mindegyike adatolt a nyelvújrásban: 1. tagadószó+negatív határozatlan névmás; és 2. két vagy több negatív határozatlan névmás, amelyekre gyakran a *negative doubling* (1.) és a *negative spread* (2.) kifejezésekkel utalnak (ZEIJLSTRA 2004: 63). MOSER (2021: 97) világos területi megoszlást állapít meg a két fő típus között: a többszörös negatív névmások tagadószó nélküli előfordulása az alemann nyelvújrási területre jellemző, míg a negatív névmások és tagadószó kombinációja bajor sajátosság. Ennek ellenére Nagybörzsönyben mindkét formát megtaláljuk, habár a település középkori bajor telepítés. MOSER szerint a nyelvi szigetek további információkat szolgáltathatnak a kettős tagadás régebbi változatairól, és segíthetnek tisztázni a bajor és alemann közötti kapcsolatot. „Fersental és Lusern délbajor nyelvi szigeteiben ROWLEY (2001: 167) szerint mindkét változat létezik, ezen kívül a kettős tagadás opcionális” (MOSER 2021: 159). Ugyanezt jelenthetjük ki Nagybörzsönyről, amely délbajor és keleti középnyelvi keveréknyelvújrás, több hullámban telepítve a 11–13. században, ahol szintén mindkét típus egyszerre jelen van. A kettős tagadás szintén opcionális.

A fent említett déltiroli nyelvújrássok esetében három lehetséges magyarázat merül fel a két különböző típusú kettős tagadás egyidejű meglétére (MOSER 2021: 107). Elsőként az olasz nyelvi kontaktus hatása jöhet szóba, amelynek során a több negatív névmás tagadószó nélkül szerkezet egyfajta innovációként került a nyelvújrásba. A nagybörzsönyi dialektus esetében hasonló feltételezés nem állja meg a helyét, mert bár a magyarban mint kontaktusnyelvből létezik a negatív egyeztetés, a negatív névmások mellett kötelezően megjelenik a tagadószó (szigorú tagadó egyeztetés típusa). Így a csak negatív névmásokat tartalmazó többszörös tagadásos szerkezet nem kerülhetett a magyarból a nyelvújrásba. A második magyarázat szerint lehetséges, hogy „a délbajor nyelvújrás másképp viselkedik, mint az észak- és középbajor”. Harmadrészt feltehető, hogy „a délbajor megtartotta a konzervatívabb tagadási módot (az alemann nyelvújrással együtt)”. Utóbbi két magyarázat lehet érvényes jelen esetben is, mert a nagybörzsönyi dialektus több délbajor jellemzőt mutat, és sok archaikus nyelvi jelenséget őrzött meg.

Szintaktikailag úgy látszik, hogy a nyelvújrásban egyszerre van jelen kétféle tagadó szerkezet, azaz egy archaikus *ni* tagadószó és a sztenderd némethez jobban hasonlító *nid/nit* forma, amelyek különböző szerkezeti pozíciót foglalnak el, és szintaktikai jegyeik is eltérnek, jelentésbeli és funkcionális különbséget azonban nem mutatnak. Bemutattuk továbbá, hogy a több negatív kifejezést tartalmazó szerkezetek egyszeres tagadásként való értelmezése levezethető a más nyelvek leírásánál is használatos [iNeg] és [uNeg] jegyek eloszlásából.

A fonetikus jelek magyarázata

ō, ū, ē, ȳ, ī, ā, ȁ: hosszú magánhangzók

ȳ: nyílt e hang

ā, ē, ī, ū, ō, ȳ, ȁ: nazalizált magánhangzók

ȁ: a magyar a hanghoz nagyon hasonló magánhangzó

ə: e-hez hasonló schwa-hang

ɑ: a-hoz hasonló schwa-hang

ŋ: palatoveláris n

k^c: hehezetes k

v: labiodentális zöngés frikatíva

z: alveoláris zöngés frikatíva

s: alveoláris zöngétlen frikatíva

χ: palatális zöngétlen frikatíva, ún. ich-hang

x: veláris zöngétlen frikatíva, ún. ach-hang

š: posztalveoláris zöngétlen frikatíva

ž: posztalveoláris zöngés frikatíva

Kulcsszók: német nyelvjárás, szintaxis, tagadószó, kettős tagadás, nyelvjárási sziget.

Hivatkozott irodalom

- BOTTESCH, JOHANNA – BOTTESCH, MARTIN 1992. *Die bairisch-österreichische Mundart der Landler von Großpold (Apoldu de Sus) in Siebenbürgen (Rumänien)*. Beiträge zur Sprachinselforschung 10/1–2. VWGÖ, Wien.
- DONHAUSER, KARIN 1996. Negationssyntax in der deutschen Sprachgeschichte: Grammatikalisierung oder Degrammatikalisierung? In: LANG, EWALD – ZIFONUN, GISELA Hrsg., *Deutsch – typologisch*. Jahrbuch des Instituts für deutsche Sprache 1995. De Gruyter, Berlin. 201–217. <https://doi.org/10.1515/9783110622522-010>
- EICHHOFF, JÜRGEN 1977. *Wortatlas der deutschen Umgangssprachen* 1. Francke, Bern–München.
- ENGEL, ULRICH 2009. *Deutsche Grammatik*. Iudicium, München.
- GEYER, INGBORG 2018. Wortschatzentwicklung im historischen Friaul. In: RABANUS, STEFAN Hrsg., *Deutsch als Minderheitensprache in Italien. Theorie und Empirie kontaktinduzierten Sprachwandels*. Germanistische Linguistik 239–240. Georg Olms Verlag, Hildesheim – Zürich – New York. 325–343.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN – KAINZ, WALTER – WALCHER, EDUARD 1987. *Weststeirisches Wörterbuch. Grammatik und Wortschatz nach Sachgruppen*. Schriften zur deutschen Sprache in Österreich 13–14. Kiadja PETER WIESINGER. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Graz.
- JÄGER, AGNES 2008. *History of German Negation*. Linguistik Aktuell 118. Benjamins, Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/la.118>
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH – MÜLLER, MÁRTA 2020. Current Questions of the Research on the German Minority in Hungary. *Linguistica* 60/2: 65–78. <https://doi.org/10.4312/linguistica.60.2.65-78>

- KSH = Központi Statisztikai Hivatal. <https://ksh.hu>
- LESSIAK, PRIMUS 1959. *Die deutsche Mundart von Zarz in Oberkrain*. Deutsche Dialektgeographie 50. Elwert, Marburg.
- MANHERZ, KARL – WILD, KATHARINA 2002. *Zur Sprache und Volkskultur der Ungarndeutschen. Lehrbuch zur Minderheitenkunde*. Ungarndeutsches Archiv 3. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- MANHERZ, KÁROLY szerk. 1998. *A magyarországi németek*. Változó világ 23. Útmutató Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS, ÉVA 2014. *Die deutsche Mundart von Deutschpilsen/Nagybörzsöny*. Beiträge zur Sprachinselforschung 22. Praesens, Wien.
- MITZKA, WALTHER – SCHMITT, LUDWIG ERICH 1957–80. *Deutscher Wortatlas* 6–22. Wilhelm Schmitz, Gießen.
- MOSER, ANN-MARIE 2019. Form und Funktion der doppelten Negation in deutschen Dialekten, mit einem Schwerpunkt im Oberdeutschen. *Linguistik online* 98/5: 179–195. <https://doi.org/10.13092/lo.98.5935>
- MOSER, ANN-MARIE 2021. *Negationskongruenz in den deutschen Dialekten*. ZDL Beiheft 185. Franz Steiner, Stuttgart. <http://doi.org/10.25162/9783515129862>
- RUOFF, ARNO – WILD, KATHARINA 2018. *Dokumentation donauschwäbischer Mundarten*. Ungarndeutsches Archiv 15. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- ROWLEY, ANTHONY 2001. *Deskriptive Grammatik des Deutsch-Fersentalerischen (Möcheno)*. Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg, Frankfurt am Main.
- SAMAMBA, FATIMA 2010. Negation in den deutschen Dialekten. MA szakdolgozat. Frankfurt.
- SCHWARZ, ERNST 1957. *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen. Die Siebenbürger und Zipser Sachsen, Ostmitteldeutsche, Rheinländer im Spiegel der Mundarten*. Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, München.
- SCHWEIZER, BRUNO 2008. *Zimbrische Gesamtgrammatik. Vergleichende Darstellung der zimbrischen Dialekte*. ZDL-Beiheft 132. Franz Steiner, Stuttgart.
- SPERSCHNEIDER, HEINZ 1959. *Studien zur Syntax der Mundarten im östlichen Thüringer Wald*. Deutsche Dialektgeographie 54. Elwert, Marburg.
- ŠPES, ANDREJ 2005. *Meine Muttersprache. Die zipserdeutsche hobgärtnerische Mundart*. Acta Carpatho-Germanica 14. Slovenské národné múzeum, Bratislava.
- TÖRÖK, GÁBOR 1964. *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*. Nyelvtudományi Értekezések 45. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WILD, KATHARINA 2003. *Zur komplexen Analyse der ‚Fuldaer‘ deutschen Mundarten Südungarns*. Ungarndeutsches Archiv 6. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- ZEIJLSTRA, HEDDE 2013. Not in the first place. *Natural Language & Linguistic Theory* 31: 865–900. <https://doi.org/10.1007/s11049-013-9199-3>
- WEINLT, HERBERT 1938. *Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei*. Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern 4. Rudolf M. Rohrer, Brünn–Leipzig.
- WEISS, HELMUT 2016. Doppelte Negation. In: SyHD-atlas. <https://www.syhd.info/apps/atlas/#doppelte-negation> (2022. 02. 13.)

Double negation in the German dialect of Deutschpilsen/Nagybörzsöny

This study investigates the linguistic expressions of negation in the German dialect of Deutschpilsen/Nagybörzsöny. First, we analyse the forms of simple negation, and then the dialectal manifestations of negative doubling and negative spread. The latter notions refer to contexts in which several negative expressions occur within a sentence, but they do not cancel each other out, but rather reinforce each other. Such constructions are well attested in German dialects, and in earlier stages of the German language. Negative spread is characteristic of the contact language Hungarian, too; thus, it could be concluded that it was introduced into the Nagybörzsöny dialect by Hungarian influence, but since no other grammatical or syntactic influence from the Hungarian language can be detected – only a few lexical items were transferred into the dialect as loanwords –, we do not think that this is the case. In the second half of the study, we sketch a syntactic analysis of sentential negation in the dialect, with special focus on the single negation interpretation of clauses containing two or more negative expressions. It is also important to mention the variable positions of the negative marker and to seek its origin in language history. To complete our analysis, we briefly present the syntactic structure of Hungarian sentential negation, to gain a better understanding of possible contact phenomena or their absence between the two languages.

Keywords: German dialect, syntax, negation, negative concord, language island.

MÁRKUS ÉVA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

BALOGHNÉ NAGY GIZELLA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szólásmagyarázatok a *kemence* tájékáról

1. KRESZNERICS FERENC kéziratos szólás- és közmondásgyűjteménye kritikai szövegkiadásának előkészítése során a gyűjteményben a következő – általam korábban nem ismert – kifejezésre akadtam (1791: 72): *Meg esküdött a' kementze a' Suttonnal*. Mivel KRESZNERICS nem közli a kifejezés jelentését, igyekeztem más gyűjteményekben is rákeresni erre a szólásra, így föllapoztam O. NAGY adattárát is. A gyűjtemény szerkesztési elvei szerint ennek a szólásnak a *kemence* címszóban kellene lennie, de ott nem szerepel. Van viszont a szótárban egy külön *kemencesuttony* címszó, s ebben egy a fentihez meglehetősen hasonló kifejezésre találtam (1976: 346): k619. *Megesküdt a kemencesuttonnyal* = örökké otthon ül, otthon lebzsel. (rég) Vö. k610! O. NAGY a címszó után közli annak értelmét is, eszerint a *kemencesuttony* nem más, mint 'a kemence párkánya, padka'. A gyűjteményben a szólás után álló rövidítés arra utal, hogy *régi nyelvi* kifejezésről van szó, azaz csak száz évnél régebbi adatunk van rá. A szólás után szereplő utalás pedig a következő – az előbbivel csaknem azonos jelentésű – kifejezésre vonatkozik: k610. *A kemencét támasztja* [rég. *Kemencét őriz*] = otthon lopja a napot. (táj) Vö. k609!, k615, k619.

A két idézett kifejezés képi háttere világos: ha valaki a kemencét őrizi vagy támasztja, mondhatni „házasságra lépett” vele, az valóban jól adja vissza, hogy az illető szinte ki sem mozdul otthonról, csak ott lebzsel és lopja a napot. De vajon ugyanezt jelent-e a fentebb KRESZNERICStől idézett adat? Véleményem szerint nem. A *megesküdt a kemencesuttonnyal* szólás ugyanis arra utal, hogy a kifejezés alanyaként szereplő személy maga kötött házasságot az O. NAGY által a *kemecepadka*-val azonosított *suttonnyal*, a KRESZNERICSnél olvasható adatban azonban a *kemence* köt házasságot vele.

De mi ez a *suttony*? Ha elfogadjuk O. NAGY jelentésdefinícióját, akkor ez a 'kemence párkánya, padkája'. Csakhogy ebben O. NAGY valamelyest téved. Valójában a *suttony* vagy eredetibb formájában *sutton* nem a kemence párkánya, hanem a 'kemence és a fal közötti szűk hely', melynek számos neve van nyelvjárásainkban, például *kemencezug*, *zugoly*, *szuglya*.

Sutton szavunk első előfordulása a TESz. szerint (3: 623) 1577–80-ból származik: „Midőn más jámborok processiót járnak, ők a *suttonba* pillagnak (Tel: Evang. 217: NySz.)”. A lexéma – mint az idézett példában is – gyakran fordult elő a *-ba(n)* raggal, emiatt a szöveg *-n m*-mé hasonult, ezért – mint a TESz. (3: 624) is rámutat – számos későbbi szótáríró (pl. Tzs., CZF., MTsz.) gyakran ezt a *suttom* változatot tekintette már alapformának. Így jár el a NySz. is (2: 1616), ahol a *suttom*, *suttony*, illetve a *suttomban* címszavakban találjuk az ide vonatkozó adatokat. Ezek közül több is kitűnően mutatja, hogy a *suttom* ~ *suttony* valóban nem a kemence párkánya, hanem a 'kemence és a fal közötti zug', ami kitűnő rejtkehely is lehetett, vö. pl. *Suttomba* reitezuen (Tel: Fel. 201);

Nem mene valami *suttomban* es reytokban (Pécsi: Szüz-K. 86); Az anyaszentegyhazban kell lenni az igaz hitnec, nem valami *suttomba* auagy szegletben (Mon: Apol 9).

Ugyanezt a jelentést találjuk egyébiránt a *suttony* címszóban CZF.-nál is (5: 934): „Rejtekhely, kuczko, szurdok, szuglya, hová valaki odahúzza magát, hogy lappangjon, elrejtőzzék, elbújják, vagy különösen, hogy valakivel titkosan értekezzen”. (Ehhez a jelentéshez kapcsolódóan alakult ki a lexéma *-ban* ragos alakjának határozószóvá szilárdulásával mai *suttyomban* szavunk is, vö. TESz. 3: 625.)

Mivel a kemence párkánya, illetve padkája nem eldugott helyen van, hanem a kemence elülső részén, illetve oldalán, ennek megnevezésére nem szolgálhatott a ’búvóhely, rejtekhely’ értelmű *sutton* ~ *suttony*. A *kemencesuttony* jelentését illetően tehát O. NAGY tévedett. Ettől viszont még a *megesküdött a kemencesuttonnyal* szólás alkalmas lehetne a ’mindig otthon ül, lebzsel’ jelentés kifejezésére, mert ha a kemencezugban annak viszonylag szűk volta miatt nem is lehet olyan hosszasan lustálkodni, mint mondjuk a kemencepadkán, arra utalhatna a kifejezés, hogy valaki mindig a kemence körül, a *kemencezug* közelében lopja a napot.

Kérdés azonban, hogy létezett-e egyáltalán nyelvünkben a *kemencesuttony* összetétel? Az ÚMTsz. számos *kemence*- előtaggal alakult szóösszetételt mutat be, melyek a *sut* vagy a *szuglya*, *szurdék* ~ *szurgyik* főnevek szinonimáiként használatosak ’a kemence és a fal közötti szűk hely’ jelentésben. A következő lexémákat találjuk a szótárban: *kemencemelléke*, *kemencemöge*, *kemencesut*, *kemenceszege*, *kemenceszurdék* és *kemencezug* (3:182–184). A *kemencesuttony* összetétel azonban nem szerepel közöttük. Ugyanígy nem találjuk ezt a kifejezést a Magyar Nyelvtalaszban sem, noha annak 239. térképlapja kifejezetteen a *sut* megnevezéseire kérdez rá a gyűjtőpontokon.

Hiába kerestem a kifejezést különböző elektronikus adatbázisokban is, sehol nem bukkantam rá. Nem fordul elő az Arcanum Adatbázis Kft. által feldolgozott négy nagy 19. századi szólásgyűjteményünkben (DUGONICS 1820, ERDÉLYI 1851, SIRISAKA 1890 és MARGALITS 1896), de nem ismeri a Magyar Néprajzi Lexikon (NéprLex.) és a Magyar néprajz című nagy összefoglalás sem, akárcsak az MNSzt. vagy az MTSz. sem. Egyedül az Arcanum Digitális Tudománytárban akadtam egyetlen előfordulásra. Eszerint BALLAGI Teljes szótárában (1867: 2: 534) a *suttony* címszóban ezt találjuk:

Suttony, fn. a. m. sutton. (szój.) *megesküdni a kemencesuttonnyal; á. é. mindig a kályha mellett ülni.*

Látható, hogy BALLAGI lexikográfiai szempontból nem jár el egészen helyesen, mert a *suttony* címszóban közli az adatot, miközben a közölt szólásban a *kemencesuttony* összetétel található, azaz ez lenne a helyes címszó. Tekintettel arra, hogy BALLAGI szótára az egyetlen, ahol megtaláltam ezt a fordulatot, jó eséllyel tőle vehette át O. NAGY is, hiszen a jelentésdefiniója is nagyjából megfeleltethető a BALLAGINál olvashatónak. Igaz, mint fentebb jeleztem, O. NAGY a *rég* rövidítést a 100 évnél régebb munkákból adatolt szókapcsolatokra használja, ami itt kicsit hibádzik, mert BALLAGI szótára 1867-ből, míg O. NAGY gyűjteményének első kiadása 1966-ból való, de ez csak egy évnnyi különbség, jó eséllyel tehát származhatott az adat BALLAGITól, mint ahogy A magyar nyelv teljes szótárát O. NAGY fel is sorolja a felhasznált források jegyzékében (1976: 26).

Mivel azonban másutt nem akadtam a kifejezés nyomára, könnyen lehet, hogy BALLAGI nem egy valóságosan is létező szólást közölt ebben az esetben, hanem egy olyat, amiről csak ő gondolta, hogy ebben a formában használatos. O. NAGY pedig elfogadta, hogy létezik a BALLAGInál olvasható fordulat, s felvette a saját szótárába, de legalább önálló szócikket hozott létre a számára.

Mire alapozom ezt? Arra, hogy a vizsgált szólás ebben a formában csak ebben a két szótárban fordul elő, ám a fentebb elsőként bemutatott *megesküdött a kemence a suttonnyal* fordulatot több régi gyűjteményünk is ismeri, igaz, van, ahol a *suttony* komponens helyett a vele azonos jelentésű *sut* főnév szerepel a szókapcsolatban. A KRESZNERICS kéziratgyűjteményében szereplő adatot már fentebb bemutattam, de megvan a kifejezés KRESZNERICS szótárában is, csak nem a *sutton*, hanem a *suttony* címszóban: *Meg esküdött a' kemence a' suttonnyal* (1831: 2: 188).

Lássunk néhány további példát: ERDÉLYI 1851: 428: *Megesküdt a sut a kemencével*; MARGALITS 1896: 653: *Megesküdt a sut a kemencével*. B.; CzF. 5: 934: *Megesküdött a kemence a suttonnyal*. A MARGALITS által közölt adat után közölt B. rövidítés ugyanakkor BALLAGIra utal, de nem a szótárára, hanem BALLAGI 1850-ben megjelentetett frazeológiai gyűjteményére (vö. MARGALITS 1896: VII). Úgy tűnik azonban, hogy MARGALITS pontatlanul adatozza BALLAGItól az idézett szólást, ebben az ERDÉLYInél is olvasható formában ugyanis nem akadtam a kötetben a kifejezésre, ugyanakkor megvan benne a KRESZNERICS által közölt változatban: *Megesküdött a kemence a suttonnyal* (1850: 232). Szólásgyűjteményében tehát még BALLAGI is ebben a két főnévi komponenset tartalmazó formában tünteti fel ezt a fordulatot, lehetséges tehát, hogy csak véletlenül lett ebből a Teljes szótárban *kemencesuttony*. De vajon miért? Mi lehet a forrása a *kemencesuttony* kifejezésnek?

Elképzelhető, hogy szótárának szerkesztésekor BALLAGI valahogy – talán figyelmetlenségéből – elhagyta a *kemence* és a *suttony* komponensek közti névelőt, majd a nyomtatás során még a szóköz is elmaradt a két szó közül. Esetleg az is lehet a tévedés forrása, hogy szótárának szerkesztésekor KOVÁCS PÁL frazeológiai gyűjteményét is használhatta. Ott ugyanis ez áll (1794: 213): *Meg-esküdt a' kementze suttonnal*. Mint látható, itt a *suttony* előtt nincs névelő, s ha esetleg BALLAGI ezt a gyűjteményt használta forrásának, elképzelhető, hogy ezen túlmenően egybeírta a két főnévi komponenset, ezzel egy olyan „lexémát” hozva létre, amely valójában nem is létezett. Ennek a lehetőségnek azonban némiképp ellene szól, hogy szótárának rövid Előszavában BALLAGI nem tünteti fel KOVÁCS munkáját azon források között, amelyeket felhasználott. Igaz, elvileg csak a „ritkább használatú kifejezéseknél” idézi azokat az írókat, akiktől átvette az illető kifejezést (vö. 1867: V).

Ami a KOVÁCSnál található névelőtlen formát illeti, az lehet pusztá íráshiba is, de akár eredhet onnan is, hogy a frazeológiai kapcsolatokban szereplő komponensek nem valódi bővítmenei az igének, hanem igemódosítók (vö. FORGÁCS 2007: 208–212). Emiatt gyakran elmarad előlük a névelő (vö. pl. *ujjat húz vkivel, pálcát tör vki felett, tűzbe teszi a kezét vkiért* stb.). Így KOVÁCS akár helyesnek is érezhette ezt a névelőtlen formát, bár valószínűbbnek tűnik a figyelmetlenségéből fakadó íráshiba. BALLAGI viszont a két komponenset egybeírta, létrehozván a *kemencesuttony* összetételt, amit aztán átvett tőle O. NAGY is. De mivel O. NAGY is használta KOVÁCS gyűjteményét (vö. 1976: 26), az is elképzelhető, hogy nem BALLAGItól vette ezt a formát, hanem tőle függetlenül követte el ugyanazt a hibát, bár ez nem túl valószínű.

2. Az eddigiekkel talán sikerült bizonyítani, hogy a *megesküszik a kemencesuttonnyal* kifejezés, amelyre csak BALLAGI és O. NAGY műveiben akadtam, nagy valószínűséggel tévedés eredményeként jött létre.¹ A *megesküszik a kemence a suttonnyal* fordulat azonban több helyről is adatható, de sehol nincs feltüntetve az értelme. Próbáljuk hát megfejteti ezt is.

Ha a vizsgált szólásunknak nem is találjuk egyetlen gyűjteményben sem az értelmét, egy némiképp hasonlóknak igen. NAGY GÉZA Karcsai szólások és közmondások című gyűjteményében (1987: 43) olvasható az *Egy a sut a kemencével* fordulat, amelynek értelmét a szerző így adja meg: 'összetartoznak, olyanok, mintha össze lennének növe'. A motivációs háttérét is igyekszik magyarázni, a következőképpen: „a régi házaknál a kemence mellett volt a sut, az öregek és gyermekek helye. Ez a kemencétől elválaszthatatlan volt” (1987: 43).

A Szolnok Megyei Néplap 1977. december 11-i számának 4. oldalán is megtaláljuk ezt a kifejezést, s annak kontextusából is ez a jelentés olvasható ki: „Az öt települési tanácsági beszámolóin elhangzott közérdekű javaslatok teljesítésére intézkedési tervet készítenek a nagyközségi közös tanács vezetői. A beszámolókon felmerült problémákat mindenképpen meg akarják oldani. Az új vezetés biztos benne, hogy ezen a módon lehet a tanács és a lakosság kapcsolatait még szorosabbra fűzni. Vagyis amit akarnak, az nem egyéb (Barát József tanácselnök szavaival), mint hogy »egy legyen a sut a kemencével«”.

O. NAGY gyűjteményének *sut* címszavában is található egy ehhez igen hasonló fordulat, sőt ebben már az *összeesküszik* ige is előfordul: O. NAGY 1976: 602: *Összeesküdött, mint sut a kemencével* = szövetekezett, társult vkivel (*rég*). Ez szinte pontosan egybevág a *megesküdt a kemence a suttonnyal* kifejezéssel, csak a szóláshasonlatszerű szerkezet különbözteti meg attól, illetve az, hogy itt a *sut* komponens szerepel az ugyanilyen jelentésű *suttony* helyett. O. NAGY-nak is bizonyára feltűnt volna a két kifejezés hasonlósága, ha nem vonta volna össze a két komponenszt korábban a *kemencesuttony* összetételbe.

Ennek fényében a vizsgált szólás értelme is talán ebben az irányban kereshető: 'összeillő partnerek' szövetségre léptek, társultak egymással'. Fontos hangsúlyozni, hogy összeillő partnerek egyesüléséről van szó. A szövetség pedig lehet házasság férfi és nő között, de szövetekezés valamely cél elérésére vagy barátság is.

A kommunikációs helyzettől függően lehet azonban a kifejezésben némi gúnyos, a páros tagjait leértékelő konnotáció is. A *megesküdött a kemence a suttonnyal* kifejezés engem ugyanis olyan kifejezésekre is emlékeztet, mint a *Megházasodott lapát*², *elvette a piszkafát* vagy *Ecetes korszó megtalálta dugóját*. Előbbi O. NAGY gyűjteménye szerint egyértelműen „lesajnáló” megjegyzés, arra utal, hogy „egyformán szájalomra méltó mind a vőlegény, mind a menyasszony” (1976: 423). ERDÉLYI és MARGALITS ugyanakkor nem ilyen negatívan adják meg a kifejezés értelmét. Az első fordulat jelentéseként MARGALITS az 'összeillő pár' definíciót adja meg (1896: 327), ez elvileg lehet két jómódú ember is. ERDÉLYI nem tünteti fel a kifejezés jelentését, ugyanakkor hivatkozásként utal

¹ Mivel az egyes szótárak és frazeológiai gyűjtemények szerzői gyakran támaszkodnak a korábbi gyűjteményekre, eléggé valószínű, hogy O. NAGY BALLAGI szótárából vette át ezt a formát. Ilyen öröklődő szövegromlás egyébként más esetekben is előfordul, néhányat bemutattam már egy korábbi tanulmányomban is (FORGÁCS 2020).

² Az összes szólásgyűjteményben hiányzik a *lapát* elől a határozott névelő.

a másodikként említett szólásra, amelynek viszont közli az értelmét (1851: 102): 'Hasonló hasonlóra, neki valóra talált házasságban vagy más társi viszonyokban'.³

Látható tehát, hogy MARGALITS és ERDÉLYI nem szűkítik le a kifejezések értelmét a házastársakra, s – eltérően O. NAGYTól – nem is egyértelműen negatívan konnotálják.

További adalék lehet a *megeksüszik a kemence a suttonnyal* fordulat értelmének feltárásához, hogy a fent említett *egy a sut a kemencével* kifejezés mellett létezett az *egy a kemence a lapáttal* kifejezés is. Ez is megvan O. NAGY gyűjteményében, sőt több vele szinonim értelmű változat is található a szótárban: k613: Egy a kemence a lapáttal = a feleséget és a férjet egyformán ítélik meg. (rég) Vö: sz1084! (1976: 346); sz1084: Egy a szoba a kemencével = a) (rég) <szólásszerű használatban:> egyik sem jobb a másiknál; egyik kutya, másik eb; b) (táj) a házastársak azonos megítélés alá esnek, közösek az érdekeik, közös a felelősségük (1976: 646)⁴; k1946: Egy a kuckó a kemencével = a házastársak azonos megítélés alá esnek (táj) Vö.: sz1084 (1976: 395).⁵

Látható tehát, hogy számos olyan kifejezést találni, melyekben a *kemence* szerepel valamely szorosan hozzá kötődő „tartozékával” együtt (*sut*, *lapát*, *kuckó* vagy akár a *szoba*, amelyben a *kemence* található). Ha ezekben a *kemence* és a hozzá társult különböző komponensek elsősorban a házastársakra, másodsorban az összeillő társakra vagy cimborákra vonatkozhattak, nagy valószínűséggel ez lehetett a helyzet a *megeksüdült a kemence a suttonnyal* fordulat esetében is. Vagyis olyan értelemben használhatták a szókapcsolatot, hogy 'összeillő partnerek házasságra vagy szövetségre léptek egymással'. Az összeillés fakadhatott a partnerek hasonló – azaz egyformán jó vagy rossz – anyagi helyzetéből éppúgy, mint hasonló természetéből, közös céljaiból, azaz a kifejezés pozitív és negatív konnotációval egyaránt előfordulhatott.

3. De maradjunk még egy kicsit a *kemencével* kapcsolatos frazeológiai egységeknél. Azt eddig is láthattuk a különféle példákból, hogy a *suttony* és a *sut* egymás szinonimái, mindkét szó jelentése a 'kemence és a fal közti szűk hely'. A két szót etimológiájuk is összekapcsolja, hiszen a *sutton* ~ *suttony* a német, közelebről bajor-osztrák *schutten* 'földhányás, földsánc; kis bányakna' szóra vezethető vissza az ÚESz. szerint, míg a *sut* az ugyanilyen jelentésű régi német *schutt* szóra (vö. még mai német *Schutt* '(kő)törmelék; hulladék')⁶. A két szó közül előbb bukkan fel nyelvünkben a *sutton(y)*⁷, ez már 1580 körül adatolható, a *sut* első előfordulása viszont csak 1715-ből származik. Míg azonban a *suttony* csak mára már kihalt frazeológiai egységekben fordul elő, addig a *sut* – bár pusztán lexémaként már ritkán használatos – szólásként egyáltalán nem ritka mai köznyelvünkben sem, hiszen a *sutba vág/dob/hajít* szólásban teljesen eleven. Ennek a szemléleti háttérre

³ Hasonló gondolatot találunk KRESZNERICS kéziratos gyűjteményében is (é. n.: 63): *föld tsuporhoz fa-kalán = dignum patella operculum* [azaz: 'a tálhoz méltó [a] fedő' – F. T.]. Vö. még MARGALITS 1896: 708: *Fanos ebnek gubás a társa. E. – Lasnakosnak pokrócos a társa.*

⁴ Az *egy a szoba a kemencével* fordulat már BARANYAI Adagiorumában is előfordul, kétszer is (I.1.1.1 és 3.9.1.1.). BALLAGI szótárában is megtaláljuk (1867: 2: 14), ott ez a jelentés olvasható: 'a férj és feleség egyenlő jogokkal bír'.

⁵ Vö. még O. NAGY 1976: 560: p637: Egy a pitvar a szobával = a férj a feleségért, a feleség a férjért felelős, egyiküket a másikuk alapján ítélik meg. (táj) Vö. sz1084.

⁶ Mindkét német szó végső forrása a ném. *schütten* 'önt, folyat' ige, l. ÚESz. uo.

⁷ A szó végi *ny*-hez vö. ném. *wicken* > m. *bükköny*, ném. *fuhrmann* > m. *furmány* stb.

az eddigiekből teljesen világos: ha a kemence és a fal közti szűk zugba behajítottak valamit, akkor arra nem nagyon volt szükség, egyúttal többnyire el is tűnt a háziak szeme elől. STEFÁNY JUDIT szerint (1993: 16) ritkán használt holmik tárolásra is alkalmas volt az eldugott *kemencesut*: „»Sutba dobták«, azaz a sut melletti falra helyezett akasztókra kerültek a kiöregedett ruhák, de az ünneplőcsizma is.”

O. NAGY gyűjteményében felbukkan még régi nyelvi adatként az *Elmehetsz a sutra!* helyzetmondat is⁸, ennek gúnyos, tájnyelvi megfelelője volt O. NAGY szerint (1976: 602) az *Ülj el a sutba fehéredni!* fordulat. Mindkettőt olyanokra mondták, akik valahol, valamiben gyáván viselkedtek, vagy tehetetlennek bizonyultak. Ezeknek is érthető a motíváltsága, hiszen a *kemencezeg* nyilván védett hely volt, ráadásul télen meleg is, azaz ott jól ki lehetett húzni az esetleges kritikus szituációkat is. Ehhez kapcsolódik még a *Bátor (katona) a kemence mellett/mögött* szólás is, amelyet ugyancsak a gyáva emberekre használtak (vö. pl. MARGALITS 1896: 411). Hogy az *Ülj el a sutba fehéredni!* kifejezés arra vonatkozott-e, hogy a *sutban* nem ért valakit a napsütés, így idővel kifehéredett a bőre vagy esetleg épp fordítva, ironikusan használták, arra célozva, hogy a *sutban* a kemencétől épphogy kormos lesz az ember, azt nehéz volna eldönteni (l. még később is).

O. NAGY gyűjteményében (uo.) megtalálható még a tájnyelvi *Meleg suton könnyű telelni* közmondás is, amelynek szinonimája a *Jó kemence mellett könnyű a telelés* fordulat (utóbbi l. még BALLAGINál is, 1867: 2: 14). Mindkettőnek a jelentése az, hogy 'könnyű annak, akinek biztosítva van a megélhetése és a meleg szobája'.

4. Nagyszámú olyan kifejezés is van nyelvünkben, amelyek azt fejezik, ki, hogy egyesek 'igen jól megértik egymást' vagy akár 'cinkosok valamely dologban', pl. *egy gyékényen árulnak, egy húron pendülnek*. Régebb nyelvünkben ezeknek több olyan szinonimájuk is volt, amelyek a *kemence* főnévi komponenssel alakultak, pl. *Egy kemence mellett fűtőznek; Egy kemencébe hányanak; Egy kemencében sütnek; Egy kemencét pemetelnek*. (vö. MARGALITS 1896: 411 és O. NAGY 1976: 346).

Az utóbbiban szereplő *pemetel* komponens jelentése annyit tesz, hogy 'kemencetisztogató seprűvel sepreget'. A lexéma főnévi alapszava a *pemet* (alakváltozatként *pemét ~ pemeté*) nem valódi seprű, hanem 'hosszú rúd végére szalmából, rongyból vagy kukoricacsuhéból kötött csomó, amelyet a kenyérsütő kemence tisztogatására, ill. vizesen a bent maradt parázs eloltására használnak' (vö. ÚMTsz. 4: 427). Ez nyilvánvalóan bekormozódott a kemencétől, sőt néha meg is égett, amittől még inkább fekete lett. A *pemet* és a *kemence* illetén hasonlósága miatt együttesük kitűnően alkalmas volt az 'olyan ember korhol valakit, aki hibásabb, mint az, kit szid' értelem visszaadására, amit ma leggyakrabban a *Bagoly mondja verébnek, hogy nagyfejű* klisével adunk vissza. Ezért olvashatjuk például DUGONICSnál az *Egyenlőségek* címszó alatt a *Szén vonó nem nevelheti a' pemetet* fordulatot (1820: 1: 69), amelynek további szinonimája a közvetlen ez után olvasható *Kazán a' fazéknak nem hányhattya szemére a' feketeséget* kifejezés is (vö. még ang. *The pot calling the kettle black*, ném. *R. Der Kessel strafft (schilt) den Ofentopf, sie rächen alle beide* stb.)

Bizonyára a *pemet* és a *kemence* kormosságára, feketeségére céloz az *ártatlan, mint pemét a' kemencétől* szóláshasonlat is, amelyet DUGONICSnál az *Ellenközök* címszó alatt találunk (1820: 1: 79). Ez azonban nyilván ironikusan értendő, tekintettel arra, hogy mivel

⁸ Vö. ERDÉLYI 1851: 353 is.

a pemetet a kemence tisztogatására használják, nem maradhat tiszta, hanem bepiszkolódik. Ezt valószínűsíti az is, hogy olyan frazémák között fordul elő DUGONICSnál, mint a *könnyű, mint az ólom madár; högyös, mint a' gömb* vagy *gömbölyű, mint a' nyárs* (uo.). Ezen a véleményen van O. NAGY is, aki 'nem ártatlan, nem szűz már' jelentésben szótárzza ezt a formát, *gúnyos* stílusminősítéssel (1976: 551).

Érdekeségként meg kell azonban említeni, hogy DUGONICSnál a Tulajdoni hasonlatosságok című fejezetben előfordul még egy másik, igen hasonló szóláshasonlat is: *ártatlan mint a kemencétől a kerék* (1820: 1: 213). Ez azonban kissé nehezen magyarázható, hiszen egyrészt mi köze lehet a kemencének a kerékhez, másrészt ezúttal olyan szóláshasonlatok között sorolja fel DUGONICS, amelyek nem ironikusan értendők: *ártatlan, mint a' bárány; ártatlan, mint a' bak ged⁹; ártatlan, mint a' ma lett gyermek; ártatlan, mint a' szűz*.

Ezek valóban ártatlanok, de miként ártatlan a kemencétől a kerék? Hacsak úgy nem, hogy semmi köze hozzá. Persze az sem zárható ki, hogy ez a szóláshasonlat inkább valami szövegromlás eredményeként jött létre az *ártatlan mint a kemencétől a pemet* fordulatból. Ennek azonban némiképp ellene szól, hogy itt valódi ártatlanságról van szó, s három más-salhangzót is elírtak volna a szövegben. Az viszont kétségtelen, hogy más gyűjteményeink is átveszik ezt a formát is, így megvan MARGALITSnál (1896: 35) és O. NAGYNál is, aki a fenti értelmezéshez hasonló eredményre jut, mert így adja vissza a hasonlat jelentését: 'teljesen ártatlan vmiben, semmi köze a dologhoz' (1976: 346).

5. Az *Ellenközök* címszó alatt sorakozó nagyszámú szókapcsolat között találunk DUGONICSnál még egy másikat is a *kemence* komponenssel: *Kemence nem velence* (1820: 1: 76). Ezt MARGALITS is adatozza, de – bár DUGONICSra hivatkozik – a *velence* komponenszt már tulajdonnévi formában, nagy kezdőbetűvel tünteti fel (1896: 411): *Kemence nem Velence*. Ugyancsak nagy kezdőbetűvel olvashatjuk a fordulat *Velence* elemét BALLAGI Teljes szótárában is (1867: 2: 14): *kemence nem Velence*. Itt a kifejezés jelentését is megtaláljuk: 'nagy a különbség a két dolog között'. Ez helyesnek látszik, ugyanis DUGONICSnál is olyan fordulatok között találjuk a kifejezést, mint pl. *Fót nem ruha; Nyúl nem borz; Bot nem fegyver; Falu nem város* stb. (uo.).

MARGALITS szerint (1896: 411) ugyanebben a jelentésben használatos volt régen a kifejezés a tagadószó nélkül is: „*Kemence, Velence*. (Nagy különbség. Kemence száraz helyen áll, Velence vízben.) K.” A jelentésdefiníció után álló forrásrövidítés itt KOVÁCS PÁL gyűjteményére utal, ott valóban megvan ez a kifejezés (1794: 99: *Kemence Velente*), igaz, ő nem közli a fordulat értelmét.

O. NAGY is ezt a tulajdonnévi formát veszi át gyűjteményébe (1976: 346), de ő már a *kemence* komponenszt is tulajdonnévként kezeli, hiszen nem a *kemence*, hanem az utána következő *Kemence* címszóban tárgyalja a két kifejezést: „*Kemence, Velence [Kemence nem Velence]* ’<két személy v. dolog összehasonlítását tartalmazó mondatban közbevetésként:> nem tekintve a köztük érték v. jelentőség tekintetében mutatkozó nagy különbséget (rég)’”.

A *Kemence* komponens valóban lehet tulajdonnév is, ilyen nevű település ma is létezik Pest vármegyében a Szobi járásban (szlovák neve: *Kamenica*). Korábban Hont

⁹ Azaz: *gida, kecskegida*.

vármegyéhez tartozott, egy időben annak székhelye is volt. De volt több ilyen nevű falu is, ezek többnyire valamilyen jelzői előtaggal szerepelnek: *Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy-, Ó-* és *Újkemence* (vö. pl. Pallas 10: 343). Ennélfogva van létjogosultsága annak a magyarázatnak, hogy a kis magyarországi vidéki település nem mérhető össze a világszerte ismert, gazdag észak-olasz nagyvárossal, azaz a két dolog nem összemérhető. De biztos, hogy csak erről lehet szó? Vajon csak elírás-e, hogy DUGONICS kisbetűvel írja a *velence* komponenst? Nem feltétlenül. A *velence* köznévi ugyan mára teljesen visszaszorul nyelvünkben, de korábban kétféle jelentésben is használatos volt. Az ÚESz. tanúbizonyossága szerint már 1647-ből is adatható 'egy fajta kelme, barhent' jelentésben, majd ebből metonimikus névátvitellel keletkezett a lexéma másodlagos 'széljelző zászló, szélkakas, Wetterfahne' jelentése, melynek első felbukkanása 1713-ból való. Azaz – tekintettel arra, hogy a szólásban arra helyeződik a hangsúly, hogy a két dolog csak nevében hasonló, valójában jelentős különbség van köztük – egyáltalán nem zárható ki, hogy eredetileg nem a két településnév szerepelt a szólásban, hanem a két köznévi, s arra utalt a kifejezés, hogy a *kemence* meg a *velence* nevű kelme, illetve a szélzászló között lényeges különbség van, még ha nevük igen hasonló is. Később azonban – ahogy visszaszorult a *velence* köznévi használata, már inkább a homofon nevű olasz kikötővárosra asszociáltak a kifejezés hallatán. Bár ez is lényegesen különbözik a kályhától, idővel talán – mivel létezett *Kemence* nevű helység is – arra kezdtek asszociálni. Ezt esetleg segíthette az igen hasonló hangalakú, s az előbbivel azonos értelmű *Gelence nem Velence* fordulat is.

CSEFKÓ GYULA így ír erről (1954: 81): „Erdélyben máskor a Velencével szintén rímelő és vele szótagszámban is megegyező *Gelence*, Háromszék megyei község került az előbbivel egyező értelmű szólásba, melyben szintén a jelentéktelent vetik egybe a jelentékennyel: »*Met* (= me-) *osztán Velence s Gelence*. Deszkakert s vesszőkert« (MNGy. 3: 302). *Gelence nem Velence*, mondja egy példabeszéd (uo. 3: 313). »*Met Velence s Gelence!* Deszkakert s vesszőkert« (Háromszék, Nyr. 8: 514), vagyis *Velence* és *Gelence* között olyan nagy a különbség, mint a módos ember portájának deszkakerítése meg a szegény ember házatájának vesszőkerítése között. Vagy mint Erdélyi magyarázza: *Gelence* kis falu Erdélyben; amaz pedig nagy város lévén, a km. jelent nagy különbséget (i. m. 249)¹⁰.”

Meg kell jegyezni, hogy elvileg itt sem zárható ki a köznévi interpretáció, ugyanis a *gelence* lexéma is lehet köznévi, jelentése 'a bükkfának lecsüngő mohája' (vö. MTsz. 685), ez szintén nem tévesztendő össze a *kemencé*-vel. Ezt azonban csak SZINNYEITől lehet adatolni erdélyi tájszóként, de már az ÚMTsz.-ben sem fordul elő, úgyhogy itt kicsi a köznévi interpretáció valószínűsége.

Ami a *Kemence (nem) Velence* fordulatot illeti, ott azért egyáltalán nem zárnam ki a köznévi értelmezést, annál is inkább, mert – mint CSEFKÓ is rámutat (1954: 81) – a *kemence* szóalak játékos szólásokban más vele összeesengő szavakkal is szerepel, pl. „*Encze, Bencze, kis kemence, Kis kemence a Velence* (ERDÉLYI: Népd. és mond. 1: 67), *Entze, bentze, medentze, Kis Kementze Velente* (Ethn. 24: 110), *Encze, Bentze, medencze, Szép Kemencze, Velence* (Amade László versei. OK. 821–830, 312)”. CSEFKÓ ugyan a *Velence* helynévről ír cikkében, s ennek ezekkel a játszói szóalakokkal való együttes előfordulására mutat rá, de az adatai jól tükrözik, hogy ezekben a klisékben talán nem annyira

¹⁰ CSEFKÓ itt ERDÉLYI 1862-re hivatkozik. Vö. még SIRISAKA 1890: 60, ill. 247.

a tartalmi, hanem a hangalaki összecsengés lehetett a fontos, akárcsak a *Kemence (nem) Velence* fordulatban is.

CSEFKÓ egyébként maga is elismeri, hogy a *Velence* lexéma nemcsak a *Kemence* tulajdonnévvel cseng össze, hanem a *kemence* köznévvvel is. Fentebb láthattuk, hogy MARGALITS is azt írja, hogy itt a nagy különbség abból fakad, hogy „Kemence száraz helyen áll, Velence vízben” (1896: 411). Ez ugyan lehetővé tenné azt az értelmezést is, hogy *Kemence* település áll száraz helyen, de ERDÉLYINél még egyértelműbb a helyzet: „*Kemencze, Velencze*. Nagy különbség. Kemenczének száraz hely kell, Velencze pedig egészen vízben áll” (1851: 224). Itt meglehetősen biztos, hogy a *kemence* mint kályhaféle szerepel a magyarázatban.

A *Kemence (nem) Velence* szólás *kemence* komponensével kapcsolatban tehát már korábban is felmerült, hogy ez nem feltétlenül egy településnév, hanem egy köznév. Az általam fentebb felvetett érvelés ezt annyival toldja meg, hogy az sem zárható ki, hogy eredetileg a *velence* komponens sem tulajdonnév volt, hanem az ’egy fajta szövet, ill. szélzászló’ értelmű, már kihalt *velence* szavunkat kell benne keresni, s csak ennek visszaszorulásával interpretálódott ez az elem tulajdonnévnek.

Tegyük hozzá, hogy O. NAGY még egy további szólást is közöl *Kemence* tulajdonnévi komponenssel (1976: 346): „*Akkor jön meg az esze, mikor Kemencén [mikor a kemencén] vásár lesz* = <a *Kemence* helynév es a *kemence* közszó azonos alakján alapuló szójáték:> sose jön meg az esze. (rég)”.

Ezt az ERDÉLYITől is adatolható (1862: 124) szólást CSEFKÓ azzal magyarázza, hogy „a mi *Kemence* nevű falvaink ugyanis olyan kicsinyek voltak, hogy vásáruk sem volt, és reményük sem lehetett hozzá”. Ez is elfogadható értelmezés, ugyanakkor nem zárható ki az a megoldás sem, amit O. NAGY is jelzett a szögletes zárójelben, azaz, hogy itt arról van szó, hogy mikor a *kemencén* vásár lesz. Hiszen a *kemence* körül ugyan van padka, néhol fentebb is van kisebb pereme, de mindenképp kis hely van ott ahhoz, hogy nagyobb mennyiségű portékát közzétegyenek rajta, azaz ott biztos nem lesz vásár.

6. Összegzés. Dolgozatomban számos a *kemence* komponenssel alakult szólást és közmondást mutattam be, bár korántsem törekedtem a teljességre. Egyik fő célom az volt, hogy bizonyítsam: O. NAGY *megesküdt a kemencesuttonnyal* formában adatolt szólása nagy valószínűséggel tévedésen alapul, valójában a *megesküdt a kemence a suttonnyal* forma lehetett a helyes. Ebből fakadóan a kifejezés értelme sem az, hogy ’otthon ül, lebzsel’, hanem hogy ’összeálló emberek’ szövetségre lépnek egymással’. Az összeállítás forrása lehet a hasonló anyagi helyzet, a hasonló természet is, a szövetség pedig lehet házasság férfi és nő között, de szövetkezés valamely cél elérésére vagy barátság is.

A tanulmány további része a *sutba vág/dob* szólások eredete mellett a mára már kihalt *ártatlan, mint a pemet a kemencétől*, illetve *ártatlan, mint a kerék a kemencétől* szó-láshasonlatokat igyekszik magyarázni, valamint amellettt érvel, hogy a *Kemence (nem) Velence* szólás két főnévi komponense lehet ugyan tulajdonnév is, mint O. NAGY gondolja, de az sem zárható ki, hogy eredetileg akár mindkét összetevő köznév is lehetett.

Kulcsszók: szólások, szólásmagyarázatok, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- DECSI = BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque. Bartphae.* [Hasonmás kiadás: *Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium* 5. ELTE, Budapest, 1978.]
- BALLAGI 1850 = BALLAGI MÓR, *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye.* Réthy Lipót, Szarvas.
- BALLAGI 1867 = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1998.]
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági.* Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1. Emich Gusztáv, Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/05800/05887>
- CSEFKÓ GYULA 1954. Olyan a szerencse, mint forgó Velence. *Magyar Nyelvőr* 78: 81–83.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások.* 1–2. Grün Orbán betűivel, Szeged. [Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged. 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.]
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve.* Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ERDÉLYI JÁNOS 1862. *Válogatott magyar közmondások.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.
- FORGÁCS TAMÁS 2007. *Bevezetés a frazeológiába.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2020. Alaki hasonlóságon alapuló komponenscserék frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 116: 462-466.
- KOVÁCS 1794 = Kovács Pálnak *Magyar példa, és köz mondási.* Győr.
- KRESZNERICS FERENC (é. n.). *Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőül fogva Kresznerics Ferentz.* (Kézirat az MTA könyvtárban: M. Nyelvtud. 4rét 12.) *Magyar Néprajz nyolc kötetben.* Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár (A magyar nyelv nagyszótárának korpusza).* https://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- NAGY GÉZA 1987. Karesai szólások és közmondások. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 30. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások.* 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pallas Nagy Lexikona 10. kötet. Kacs – közellátás.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye.* Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- STEFÁNY JUDIT 1993. Mire jó a kemence? *História* 15. évf. 5. szám 16.
- Szolnok Megyei Néplap 1977. december 11. (28. évfolyam, 291. szám) 4.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nyttud.hu>

Explanations of idioms around *kemence* ‘oven’

The study presents a number of Hungarian sayings and proverbs with the component *kemence* ‘oven’. One of its main aims is to prove that the proverb discussed by O. NAGY in the form *megesküdt a kemencesuttonnyal* ‘married the oven snug’ is most likely based on a mistake, the correct form being rather *megesküdt a kemence a suttonnyal* ‘the oven married the snug’. Consequently, the meaning of the expression is not ‘sit at home, hang around’, but ‘<people who fit together well> entered into an alliance’. The source of the alliance may be similar pecuniary situation or similar nature, and the alliance may be a marriage between a man and a woman, but it may also be a union for the attainment of a goal, or a friendship. – The rest of the essay discusses the origins of the idiom *sutba vág/dob* ‘throw/cast away’ and the now extinct idioms *ártatlan, mint a pemet a kemencétől* ‘innocent like the broom from the oven’ and *ártatlan, mint a kerék a kemencétől* ‘innocent like the wheel from the oven’, and argues that the two nominal components of the idiom *Kemence (nem) Velence* ‘it’s a far cry; lit. Kemence (isn’t) Venice’ may be proper nouns, as O. NAGY thinks, but it cannot be excluded that both components may have been common nouns originally.

Keywords: idioms, idiom explanation, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Szeplőncés tájszavunk alak- és jelentéstörténetéhez

Hosszú Ferenc és Szabó József emlékére

Ritka és különleges tájszavunk a *szeplőncés*, *szepréncés*. Az új nagy tájszótárunkban csak a *szepréncés* és ennek alapszava, a *szeprence* található meg (ÚMTsz. 5: 140). A *szepréncé*-t a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja (3: 729–730), de megfontolandónak gondolom a *szeplő* szóval való történeti kapcsolat megvizsgálását.

A *szeplőncés* ~ *szeplőncés* ~ *szepréncés* egymás alakváltozatai, tájilag hasonló jelentésekkel. A baranyai Hegyháton, a Völgységben és a Mecsek-alján a *szeplőncés* jelentése a *szeplő* szóval van összefüggésben, vagyis: 1. ‘szeplős, <főleg az arcán> szeplőkkel borított <ember>’. 2. ‘apró színes foltok a gyümölcsön, tojáson’ (AmTsz. 376; VöTsz. 440; BoTsz. 266). Somogyban a *szeplőnce* ‘szeplő, illetve ilyenforma elváltozás a tojás héján’ (BüsTsz. 212). Másutt, például Fejér megyében a *szepréncés* a ‘zavaros, szemetes, piszkos víz’ (ÚMTsz. 5: 140), illetve a Sárvíz mentén a *szeprénce* 1. ‘tea vagy víz tetején levő törmelék, szemét’; 2. ‘folyadék üledéke’, sőt *pesztrénce*, *szépernyika* és *cefrénce* is (SárTsz. 202). Minthogy az ÚMTsz. és a SárTsz. *szeprence* szavának jelentésárnyalataiban előfordul a ‘szennyeződés, szemét, hulladék, törmelék, üledék’ jelentéselem (vagyis az,

hogyan valamilyen <főleg folyadék> nem tiszta), ez a jelentéstartalom hasonlóságon alapuló jelentésátvitellel átkerülhetett az arc szennyezettségének megnevezésre is. Az arc a szeplőkkel ugyanúgy nem tiszta, mint a folyadék felett úszó szemét. – A TESz. *szeprence* szócikkében számos alakváltozatot sorol föl, a jelentések közül pedig a következőket: 1. 'venyige, rözse', 2. 'pernye', 3. 'folyadék üledéke'.

A *szeplőncés*, *szepréncés* szavaknak a *szeplő*-höz hasonlóan negatív a konnotációja, mert a szeplős arc nem túl szép, és gyümölcsön a szeplőncék alatt levő kis „gümecek” 'elszíneződött keményedések' ropognak evés közben a fogak között. Frazémákban is negatív hangulati érték társul a *szeplő* szóhoz: *Szeplő esett a jó hírén. Szeplő esett valamin vagy valakin* (ÉKsz. 1248 és ÉrtSz.+ 1468). Ellentétes jelentésű a *szeplőtelen* szó a választékos szóhasználatban és az egyházi terminológiában mint a tisztaság megtestesítője: *Szeplőtelen szűz; Mária szeplőtelen fogantatása* (ÉrtSz. 6: 213). – A negatív hangulati érték megnyilvánult abban is, hogy régebben különböző praktikákkal (például mosdattással, mosakodással) igyekeztek eltávolítani vagy legalább halványítani az arc szeplőit. A néphit szerint az első fecske és a gólya megpillantásakor mondják (főleg gyermekek) ezeket a kis rigmusokat tréfás vagy babonás szándékkal, hogy sikerüljön az arc szeplőinek elmulasztása, illetve a kialakulásuk megakadályozása: *Szeplőt hányok / Selymet gombolyítok. – Fecskét (golyát) látok, / Selymet gombolyítok. – Fecskét látok, / Ragyát hányok* (Finn. Magy. Egy).

Mint hogy a jelentésváltozás általában a k o n k r é t jelentés módosulásával (jelentésátvitellel) indul az e l v o n t jelentés irányába (HADROVICS 1992: 52–57, 74–184), meglepőnek tarthatnánk, hogy a *szeplő* legkorábbról kimutatott jelentése a korai ómagyar korból: 'becsületen, tisztaságon esett folt' (KT.: TESz. 3: 729) – de az etimológia alapján a 3.-ként adatolt 'apró elszíneződések a bőrön' az eredeti. (Az átvitt jelentés korai adatolása nyilván azzal függ össze, hogy ómagyar szövegeink zöme vallásos tartalmú, és gyakran érinti a szeplőtelen fogantatás témakörét.)

A tárgyalt példák jelentésbeli kapcsolatát nem gyengíti jelentős mértékben a szavakban egy részében bekövetkezett *l > r* hangváltozás. Vannak példák nyelvjárásainkban is az *l : r* és az *r : l* oppozíciójú hangmegfelelésekre. Néhány ezek közül: *l : r* megfelelés: *csülök : csürök*, *szandál : szandár*; az *r : l* megfelelésre: az *április : áplilis*, *kerepül : kelepel*, *kóborog : kóbolog* (Nagykónyiából, I. SZABÓ 1986: 92); továbbá: *szandál : szandár*; *gargarizál : galgalizál*, *birgéli : bilgéli*, *gerencsér : gölöncsér*, *gyarló : gyalló*, *korlát : kollát* (Mihályiból, Kiss 1982: 68). A két utóbbi példa hangváltozásában szerepe lehetett a teljes hasonulásnak is.

A *szeplő* szóból véleményem szerint az *-nce* denominális nomenképző (képzőbokor) hozzátoldásával keletkezhetett a *szeplőnce*. Az alábbi szavakban *-anc/-enc*, *-onc/-önc* képzővel alkotott származékokat látunk: *bérenc* (1865: NyÚSz. 23), *fegyenc* (1835: TESz 1: 981), *kegyenc* (1808: uo. 2: 425), *kéjenc* (1835: uo. 2: 426), *küldönc* (1837–41: uo. 2: 690), *labanc* (1672: uo. 2: 699), *lafanc* (1790: uo. 2: 704), *suhanc* (1681: uo. 3: 612), *udvaronc* (1835: uo. 3: 380), *virgonc* (1621: uo. 3: 1194). Az itt felsorolt szavak nagy része a 18. sz. végén, illetve a 19. század elején keletkezett nyelvújítási szó, viszont a *virgonc* már 1621-től, a *suhanc* 1681-től adatolható. A *lafanc*-nak a nyelvjárásokban *rafanc* és *laffanc* változata is van (ÚMTsz. 3: 700). (A *küldönc* a TESz. szerint Vörösmarty Mihály szóleleménye.) A *vadonc* szó 1786-ból még 'vadember', 1836-ból már 'vad facsemete' jelentésű

a hasonlóságon alapuló névátvitel, jelentésváltozás eredményeként. (Így a *vadóc* és a *vadonc* között mesterséges úton létrehozott szóhasadás jött létre.) Lehet, hogy az *-óc/-őc* képzős *gyerkőc*, *vadóc* típusú szavak, valamint az újabb kori *-nc* képzős szavak (pl. *rafanc*, *suhanc* stb.) is hatást gyakorolhattak a *szeplence* ~ *szeplönce* alakulására.

Az idézett párhuzamok azonban akkor lennének meggyőzőbbek, ha a *szeplő* szónak *szeplönc* származékát is ki tudnánk mutatni, l. mégis a hasonló *szöplücsös* 'szeplős'-t (MNyA.: TESz. *szeplős* a.). Ugyanakkor *-nca/-nce* végű szavaink jellemzően szláv eredetűek, pl. *paszkonca*, *raconca*, *medence*, *szelence*.

Hivatkozott irodalom

- AmTsz. = PESTI JÁNOS, *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád Önkormányzata, Alsómocsolád, 2008.
- BoTsz. = PESTI JÁNOS – DOMJÁN JOHANNA, *Bodai tájszótár*. Boda Község Önkormányzata és a Boda Községért Alapítvány, Boda, 2018.
- BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.
- BüsTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–6. Főszerk. BÁRCZI GÉZA és ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár+*. *Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok* 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1999. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1982. *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MihTsz. = KISS JENŐ, *Mihályi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- NyÚsz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1902–1908.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- SárTsz. = SAJTOS JÓZSEF, *Sárvíz menti tájszótár*. Aba Város Önkormányzata, Aba, 2018.
- SZABÓ JÓZSEF 1986. *A nagykoványi nyelvjárás*. Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, Szekszárd, 1986.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VöTsz. = PESTI JÁNOS – MÁTÉ GÁBOR, *Völgységi tájszótár*. Keleti-Mecsek Egyesület, Pécs, 2018.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

A Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv 1905 és 1925 közötti történetéhez

1. Az ok, hogy hozzászólok a két folyóirat 1905 és 1925 közötti történetéhez (jól lehet SZATHMÁRI ISTVÁN 2015-ben megjelent társaságtörténeti monográfiája több tekintetben is felvilágosítást ad, egyéb forrásokat most nem említve), az, hogy a Nyelvőről szóló friss történeti áttekintés, amely BALÁZS GÉZA tollából származik, korrekcióra szorul. BALÁZS GÉZA írása abból az alkalomból született, hogy a Magyar Nyelvőr 2022-ben volt 150 éves. S ez alkalommal BALÁZS GÉZA az általa főszerkesztett Nyelvőrben írt négy részben történeti áttekintést róla. Jól tette, hiszen a Nyelvőr a magyar nyelvtudomány kezdettől fogva fontos folyóiratoként szolgálta a magyar nyelvtudományt. Természetes, hogy a Nyelvőr és a Magyar Nyelv története több ponton is érintkezve szükségessé tette, hogy a történeti visszatekintésben a Magyar Nyelvről is szó essék BALÁZS GÉZA írásában. Úgy látom azonban, hogy fontos források elkerülték BALÁZS GÉZA figyelmét. Biztosak lehetünk abban, hogy ezeknek az ismeretében másként fogalmazott volna több esetben is.

2. A történeti hűséget biztosítandó számos esetben idézek forrásaimból.

„Az 1872-ben alapított Magyar Nyelvőrt 1906-ban magára hagyta az MTA, támogatását az 1905-ben alapított Magyar Nyelvre, majd pedig a saját, Magyarosan című, 1932–1949 között megjelenő nyelvvédő folyóiratára helyezve” – írja BALÁZS GÉZA (Nyr. 2022: 527). Úgy tűnhet ez alapján, hogy a Magyar Nyelv élete azzal kezdődött 1905-ben, hogy a Nyelvőrt illető támogatást neki adta át az Akadémia. Tény ezzel szemben az, hogy a Magyar Nyelv nem akadémiai támogatással indult. A folyóirat programadó iratában (MNy. 1905: 1–2) ez áll: „Kormánytól, Akadémiától ily célra segílyt kérní szégyenlenénk. A társadalmat akarjuk szolgálni: a társadalomra kell támaszkodnunk”.

Hogyan és mikor került mégis az Akadémiától támogatott folyóiratok közé a Magyar Nyelv? Lássuk az ehhez vezető utat! Azzal kezdjük, hogy a Tanácsköztársaság évei súlyos megpróbáltatások elé állították a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és folyóiratát is. Szily Kálmán elnök az 1919. október 7-ei választmányi ülésen ezt mondta: „Április közepe táján lehetett, hogy Lukács György »közoktatásügyi népbiztos« ... tudtomra adatta, hogy a MNyT.-ot nem akarja ugyan feloszlítani, hanem azt igenis megköveteli tőle, hogy Balassa József, Beke Ödön, Fokos Dávid, Simai Ödön, Simonyi Zsigmond és Trócsányi Zoltán elvtársak közül válasszon magának egy négytagú direktóriumot. Ez a direktórium fogja ezentúl ellenőrizni a Társaság működését, különösen pedig a Magyar Nyelv tartalmát” (MNy. 1920: 1–3). A Tanácsköztársaság kikiáltása után a Közoktatási Népbiztosság „további tanári működését kívánatosnak nem tartván” az egyetemi oktatástól eltiltotta Szinnyei Józsefet, a Társaság elnökét (SZATHMÁRI 2015: 30). SZATHMÁRI joggal írta tehát, hogy a Nyelvőr és a Magyar Nyelv közötti diszharmonia éles szakaszát ezek az évek,

tehát a Tanácsköztársaság hozta el. Érdemes megjegyeznünk, hogy az elmérgesedés nem tudományos, hanem a nyelvtudományon kívüli okokra vezethető vissza. Jól mutatja ezt az is, hogy a Nyelvőr akkor az Oktatásügyi Népbiztosság folyóirata volt, a Magyar Nyelv nem, a Magyar Nyelvet direktórium alá helyezték, a Nyelvört nem (SZATHMÁRI i. h.).

Az I. világháború és következményei természetesen a Magyar Nyelvtudományi Társaságot is súlyosan érintették. Fölmerült annak valószínűsége, hogy „talán nem végképp, de egyelőre teljesen meg kell munkásságát szüntetnie. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium segített rendkívüli és évi rendes segély nyújtásával. Ezt azonban a Társaság vezetősége valójában szégyellte” (idézi SZATHMÁRI 2015: 52). A Magyar Tudományos Akadémia mint a Magyar Nyelv kiadását A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mellett támogató intézmény először a Magyar Nyelv 1925. 9–10. füzetének a borítékán és az 1925-i kötet címlapján jelent meg (ÉDER 2005: 393).

GOMBOCZ 1922-es titkári jelentésében olvassuk: „nem tudom elhinni, hogy a magyar közönség és Társulatunk tagjai ... belenyugodhassanak abba, hogy egy Társulat, amely ... buzgón és önzetlenül ... szolgálta a nemzeti nyelv és a magyar tudomány ügyét, csúfosan kimúljon az annyiszor hangoztatott magyar kultúrfölény nagyobb dicsőségére” (MNY. 1923: 103).

1921-ről szólva MELICH írta a Magyar Nyelvről: „Hogy azonban ez az évfolyam ekkora terjedelemben is megjelenhetett, azt azoknak a jötevőinknek köszönhetjük, akik kérő szózatunkra részint adományokkal és felülfizetésükkel, részint pedig alapítványokkal siettek segítségünkre” (SZATHMÁRI 2015: 53). – Hozzáteszem, ez a veszély jelentkezett később is. S ha nincs Pais Dezső önzetlen áldozatkészsége, ma a Magyar Nyelvről sem mondhatnánk el, hogy egy évfolyama sem hiányzik.

3. De hogyan alakult a Nyelvőr és a Magyar Nyelv viszonya nem a keletkezés és megjelentetés szempontjából, hanem szigorúan a tudományos teljesítmény, illetőleg a magyar nyelvtudományban akkor betöltött szerepének a szempontjából nézve? Erre vonatkozóan lásd: a Magyar Nyelv „szerkesztése hosszú időn át főleg a kiváló ítélőképességű Gombocz Zoltánnak és Melich Jánosnak a feladata volt. Korábban mindkettő Simonyi és a Nyelvőr körében működött, de Gombocz utóbb inkább az Eötvös-kollégium [a Bárány Eötvös József Collegium] köré csoportosuló, erősebben francia és egyéb hatások alatt dolgozó, modernebb módszerű tudósokat képviselte, Melich pedig részben megmaradt ugyan a német (és szláv) tudományban szokásos módszerek vonzókörében – Simonyi pedig ekkor [bár a választmány tagja volt 8 éven át] már a társaság vezetésében egyáltalán nem jutott szerephez (talán maga is kerülte Szilyéket?), s így természetes, hogy a Magyar Nyelv és Simonyi Nyelvőre előbb-utóbb érezhetően versengeni, sőt néha élesen vitázni kezdett egymással. Simonyi és tábora eleinte jól bírta a vetélkedést, s a két folyóirat egyaránt gazdag termést tudott hozni. A Nyelvőr mégis leginkább Simonyinak szép tanulmányaival tartotta a színvonalat; a korábbi munkatársak fiatalabbjai azonban nemegyszer éppen java írásait már az új, lassan igényesebbé váló folyóiratnak vitték” (TOMPA 1975: 190–192, idézi SZATHMÁRI 2015: 30). SZATHMÁRI szerint „Ez a tény mindenekelőtt azonban Gombocznak s Melichnek (s persze a melléjük felzárkózó, a Társaságba tömörült tehetséges fiataloknak) minőséget és korszerűséget jelentő írásai a Magyar Nyelv javára döntötték el a versengést. Megjegyzendő, a kapcsolat Simonyi, valamint Gombocz és Melich között

nem szakadt meg, hiszen Simonyi a Magyar Nyelv első kötetében még cikket jelentetett meg, Gombocz és Melich pedig a Magyar Nyelv elindulása után is évekig publikált a Magyar Nyelvőrben.” (uo.) SZILY tárgyszerűen fogalmazva írta, hogy a Nyelvőr programja „sokban különbözik ugyan a miénktől [tudniillik a Magyar Nyelv programjától], de mégis legközelebb áll hozzá” (SZATHMÁRI i. m. 30). Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság megszervezésével (1904) a Magyar Nyelv olyan szilárd háttérrel kapott, amely biztosította tehetséges fiataloknak a térnyerését, kiválasztódását, a folyamatos utánpótlás létrejöttét is. (Gondoljunk például a rendszeres felolvasó ülések bevezetésére.) Ilyen tömegű szakmai bázisa, lehetősége a Nyelvőrnek nem volt. Az Országos Néptanulmányi Egyesület, amelynek a Nyelvőr hivatalos folyóirata volt, szigorúan tudományos tekintetben kevésbé lehetett versenytársa a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, mely utóbbi nevében is hordozza, kifejezi nyelvtudományi irányultságát.

Zárásul: BENKŐ LORÁND úgy látta, hogy a Magyar Nyelv „lényegében már indulásakor a magyar nyelvészet vezető orgánumává emelkedett” (BENKŐ 2005: 6; vö. még SZATHMÁRI i. h. 30).

Kulcsszók: Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr.

Hivatkozott irodalom

BALÁZS GÉZA 2022. A Magyar Nyelvőr története (4.) 1946–2022. *Magyar Nyelvőr* 146: 527.

BENKŐ LORÁND 2005. Tisztelet az alapítók emlékének. *Magyar Nyelv* 101: 6.

ÉDER ZOLTÁN 2005. A Magyar Nyelv száz éve. *Magyar Nyelv* 101: 385–405.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.

TOMPA JÓZSEF 1975. *Simonyi Zsigmond*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

The history of the periodicals *Magyar Nyelvőr* and *Magyar Nyelv* between 1905 and 1925

The aim of the present paper is to resolve a debated issue of the history of Hungarian linguistics. With the help of contemporary documents, it proves that neither the Hungarian Academy of Sciences nor the periodical *Magyar Nyelvőr* had any role in the establishment of *Magyar Nyelv* in 1905. As a matter of fact, it was founded by the Society of Hungarian Linguistics as its own journal. It first received support from the Academy in 1925.

Keywords: Society of Hungarian Linguistics, *Magyar Nyelv*, *Magyar Nyelvőr*.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

S Z E M L E

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXV.

Tanulmányok a jelentéstan köréből

Szerk. GYURIS BEÁTA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2023. 436 oldal

1. Meglepetésként hatott rám, olvasóként, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXV. kötete azáltal, hogy míg címe alapján a szemantika nyelvtudományi diszciplínája széles körű tematikai palettáját átfogó módon bemutató tanulmánygyűjteményre számítottam, addig a kötet csaknem teljes egésze a jelentéstani vizsgálatoknak egy adott, szűkebb skópuszú körére, főképp a jelentés mondatszinten reprezentált tényezőinek formális szemantikai eszközökkel történő tanulmányozására szorítkozik. Meglepődésemet azonban azonnal eloszlatta a kötet szerkesztői bevezetője és tartalomjegyzéke, melyek rögvest világossá teszik, hogy ez a kötet, profiljánál fogva, nem foglalkozik (bár tulajdonképpen tehetné) többek között a szemantika olyan kérdésköreinek kurrens vizsgálatával, mint a beszédaktus-elmélet, a lexikális és grammatikai nyelvi egységek kollokációs potenciálja jellegének korpuszalapú mérése, a jelentés szövegszintű reprezentációjának, normarendszerének tanulmányozása, különös tekintettel a kohezív alapú megnyilvánulásokra. Foglalkozik viszont a mondat komponenciális összetevőinek és formális reprezentációjának vizsgálati körébe tartozó jelenségekkel, a mondatszintű jelentésnek a nyelvi reprezentáció egyéb szintű megnyilvánulásaival való funkcionális együttműködésével, a velük való ún. interfész viszonyok elemző tárgyalásával. Mindezek alapján szerencsésebbnek tartottam volna egy, a könyv profilját jobban megjelenítő, például A mondatjelentés formális szemantikai vizsgálata címet (vagy legalábbis alcímet) adni a kötetnek.

2. A szakkönyv tanulmányai nem tematikus szerkesztettség alapján, hanem szerzőik nevének betűrendjében tételeződnek. A szerkesztői bevezetést követően az első tanulmány (11–50) szerzője, AMBRUSÁN MÁRTA, az igei faktivitás kérdéseivel foglalkozik, alapvetően szerkezetes, konstrukciós lexikális szemantikai keretben. Külön értéke, hogy a tárgyalt ige-típusokat alapértelmük szerinti megnevezéssel tételezve tárgyalja, a releváns szemantikai faktorok mellett kutatva faktivitásuk pragmatikai tényezőit. Elkülönítve, konstrukciós tekintetben utalósós és utalósó nélküli variációikban vizsgálja a fókuszálás és a faktivitás közti összefüggőséget, valamint a preszuppozíciók és az ún. következményesség (entailment) kifejeződését. A szerző megállapítása szerint a nyelv szótárkomponensében nincs tárolva mentálisan a faktivitásjegy. Ugyanakkor a mondat tág értelemben vett információ-struktúrájában helyet kell(ene) kapnia tudásbázis-alapú, általános vs. aktuális bázisú kontextuális tényezőknek. Ezek, megítélésem szerint, szoros összefüggésben vannak az ún. fogalmi keret-bázis operatív működ(tet)ésével, valamint támaszkodnak a forgatókönyv formájában rögzített háttérismereti tények halmazára. Az utóbbi tényezők szerepével azonban AMBRUSÁN nem foglalkozik rendkívül színvonalas tanulmányában. Elemzéseinek fő megállapítása az, hogy a magyarban a faktivitás kifejeződése nem lexikailag kódolt.

A második, *Az is* és más additív kifejezések fókuszérzékenysége igei és igenévi szerkezetekben című tanulmány (51–86) szerzői ALBERTI GÁBOR, FARKAS JUDIT, FUTÓ BETTINA, KLEIBER JUDIT, és HUSZICS ALIZ. Írásuk az *is* és vele szinonim tartalmú lexikális kifejezések, a *szintén* valamint a *nemcsak* módosító szerepét, fókusztartományát vizsgálja, kimutatva jelentésük és értelmezhetőségük partikuláris természetét, mondatbeli kompozicionális státusát. Prozódiái bizonyítékok alapján rámutat arra, hogy míg az *is*-sel szinoním kifejezések diskurzusban rendelkezhetnek mondat státussal, addig az *is* nem. Ez a vizsgált partikula nem csupán egyetlen mondatrészre, hanem kompozicionális párokra, sőt, hármas tagoltságú kifejezésekre egyaránt vonatkozhat. A tanulmány egyúttal vizsgálja az ún. szűk és a széles fókuszaltság fogalmát, valamint az *is* mondatszörendi előfordulásának változatait. Helyes szerkesztésű elv, hogy az új magyar nyelvű terminusok használatát követően a szerzők zárójelben megadják azok angol nyelvű szakirodalmi megfelelőit is. Mondatszinten végzett elemző értelmezéseik helytállóak, ugyanakkor hiányolom a vizsgálat kiterjesztését a diskurzus szintjének irányába. Egyúttal célszerű lett volna a dolgozatban az ún. *partikulaság* morfoszintaktikai státusát is kifejtően fogalmilag tisztázni.

A harmadik fejezet (87–120) szerzője BALOGH KATA, akinek tanulmánya a tagadás, a fókusz, valamint a kommunikatív funkciók összefüggőségének tényeit/tényezőit tárgyalja formális grammatikai, az elsősorban a felszíni szerkezet vizsgálatára specializált, nyelvtipológiailag igen erős, moduláris bázisú RRG (szerep- és referenciális grammatika – 'role and reference grammar') keretében, mely elkülöníti az aktuális és a potenciális fókusztartomány vizsgálati területét. Bár az RRG egyik legalapvetőbb vizsgálati skópuszát a diskurzus-pragmatika, az információszerkezeti tényezők, a pragmatikai előfeltevések, a háttértudás-alap jellegének megállapítása képezi, BALOGH bemutatásából mégis hiányzik az ún. *közös alap* (*common ground*), a háttérismereti tények mögött álló tudáskeret (*frame*) befolyásának kimutatása. Fejezete a fókusz- és a mondatrész-tagadás, valamint a mondattagadás manifesztációjának kétszintű, szemantikai és információszerkezeti alapjaira rámutató vizsgálat, melynek középpontjában a tagadó operátor hatókörének kimutatása áll. A tanulmány szerkezeti gyengesége, hogy terjedelmének első kétharmad részét a szakirodalmi háttér bemutatása és elemző értékelése képezi, kizárólag angol nyelvű példabemutatókon keresztül. A negáció tüzetes vizsgálata mindössze az utolsó két oldalon kap helyet.

A negyedik fejezet (121–147) CSIRMAZ ANIKÓ és BENJAMIN SLADE szerzőségével ugyancsak a már a második fejezetben tárgyalt *is* lexikális elem vizsgálatával foglalkozik, de ezúttal annak morfo-komplementer változatait, komplex összetevőkben való előfordulását, lexikai alternációit, additív vs. nem additív funkciójú, pozitív és negatív értelmű kifejezéstartalmát analizálja. A számos vizsgált, morfológiailag komplex kódoltságú variáns mellett sajnálatosan nem kapnak helyet benne olyan kifejezések, mint a *csakis*, *hogyvisne*, *dehogyvis(nem)*, melyek szintaktikai és diskurzív jellegű funkcionális vizsgálata hasznos részét képezhetne volna a komplex elemzésnek. A morfológiai variánsok elemző bemutatása alapvetően deskriptív tónusú a dolgozatban. Értékes elemét képezi a tanulmányban az *is* diskurzív alapú példabemutatói során a beszédaktus-alapú olvasatazonosítás. A dolgozat címe (*Minden is*), azonban csalafinta kifejezés, mely komplex morfológiai variáns a magyar nyelvhasználók zömének megítélése szerint nem tartható helyesnek, egyedi, kontextuális alapú diskurzív okkurenciák újabbban szleng jellegű eseteinek kivételével.

DONÁTI FLÓRA LILI tanulmánya (149–186) bizonyos kvantorkifejezések, valamint fókuszpartikulák ige előtti szörendi megkötéseit vizsgálja a magyarban, komplementer-

halmazokon alapuló megközelítésben. Megállapítása szerint a kvantor- és fókuszpozíció lexikális töltöttsége/betölthetősége, illetve üres módja összefüggést mutat az igekötő szórendi helyzetével. Nézetem szerint ezt szintén befolyásolhatják a számba vehető lexikális elemeket illető információbázis-alapú (keret és szkriptális háttérismeretei tényekkel összefüggő) tényezők. Utóbbi vonatkozás vizsgálatát azonban a tanulmány nem taglalja. A szerző konstatálja, hogy a magyarban, míg a topik-, valamint a kvantorpozíció iterálható, addig a mondatfókuszra ugyanez nem vonatkozik. Hiányolom a dolgozatból annak részletező vizsgálatát, hogy a fókuszalkalmasság/potenciál lexikálisan jelölt-e, illetve, hogy milyen tényezők befolyásolják azt. Fókuszálható-e bármely lexikális elem? Befolyásolják-e a lexikális egységeknek ezt a jellegét a tudásbázisban reprezentált sajátságok, már ha a fókuszhangsúly valóban összefüggésben áll az implikátúra-feldolgozással? Emellett racionális lehet-e a lexikális elemek topik-alkalmasságának vizsgálata/vizsgálhatósága is? Mindezek a kérdések relevánsak lehetnek a szerző tanulmányának tematikáját illetően.

A kötet 6. fejezete (187–211) az *egyet* áltárgy tagadott formájának lexikális kollokatív (valószínűsíthetően konstrukcionális státusú) disztribúcióit, valamint szintaktikai megjelenítését vizsgálja a magyarban. A tanulmány szerzője FARKAS IMOLA-ÁGNES. Az *egyet* és komplementer morfológiai variánsai minimalizálást kifejező státussal rendelkező kifejezések. Tanulmányában a szerző azt vizsgálja, milyen az ilyen lexikális egységek tartalma és pragmatikai hatóköre. Megállapítja, hogy a kifejezésvariációk elsősorban állapotot, cselekvést és mozzanatot jelölő igék, valamint pszichológiai tartalmat reprezentáló predikátumok társaságában fordulnak elő. Célszerű lenne az itt tárgyalt kifejezések előfordulásának statisztikai kimutatása az MNSZ. adatbázisa alapján, egyúttal kiegészítve azt a nyelvhasználók szociolingvisztikai paramétereit alapján történő felméréssel.

A szakkönyv következő fejezetének (213–248) szerzője HALM TAMÁS. Tanulmányát, mely az érzékelést, a (fel)ismerést, valamint a fizikai diszpozíciót kifejező igék inherens modalitását vizsgálja, a kötet egyik legkiemelkedőbb egységének tartom. HALM megállapítja, hogy a vizsgált csoportokba tartozó igék a magyarban inherensen modálisok, belső modalitástartalommal rendelkeznek. Az angol nyelvű segédigés szerkezetekben ugyanakkor az igének nincs belső modalitása. A fizikai diszpozíciót kifejező igék a [+önkéntelen] szemantikai jeggyel rendelkeznek. Szemléletesen vizsgálja a szerző, hogy a három csoportba tartozó igék miként kombinálhatóak szerkezetesen, képességmodalitást kifejezve, a *tud* segédigével. A 134–135. oldalon HALM meggyőző érvelést mutat be arról, hogy miért ívódik bele a modalitástartalom az elemzett igék jelentésébe. A tanulmányban tárgyalt gazdag példaanyagot áttekintő módon kiegészíti függelékben tételezett további példagyűjteménnyel és szerkezetük táblázatban megadott tárgyalásával.

A 8. fejezet (249–280) címe A magyar igék lexikális szemantikájának megszorított-sága. A tanulmány szerzője KARDOS ÉVA. A cikk háttérrodalmát RAPPAPORT HOVAV és BETH LEVIN angol igékre vonatkozó elméleti modellje képezi, amit a lexikális szemantikai analízis szempontjából kulcsfontosságú jelentőségű kutatók a mód/eredmény komplementaritását vizsgáló hipotézisük keretében adtak közre. KARDOS tanulmányában a magyar állapotváltozást/helyváltoztatást kifejező igék jelentésének, a mód- és az eredmény-tartalom komplementaritásának kérdését vizsgálja. Argumentációjában kifejti, hogy a magyarban az igetű lexikalizált igeigyek, az események módjának kifejező lexikális eleme, míg az igekötő (modV) és a rezultatív kifejezések a végpont/eredmény kifejezői. A magyar igék módgyököt vagy eredménygyököt lexikalizálnak (266). Értékes elemzést nyújt pl. arról,

hogy a *mos* ige és morfológiailag jelzett variánsai hogyan, milyen lexikális információ/lexikalitás alapján lexikalizálják a cselekvés módját és eredményét, bevonva elemzésébe az ige igekötős variánsainak alakjait. A jelenleginél mélyebb szintű elemzést igényel meglatása, mely szerint „a magyar mondat eseménytartományának szerkezetét hatóköri megfontolások határozzák meg” (271). A fejezet utolsó, rövid szakaszában a szerző felveti a különféle nyelvek releváns adatait tárgyaló tipológiai státusú kutatások szükségességét.

KISS ANGELIKA fejezete (281–310) két magyar adverbatív kérdés ún. inkvizitív szemantikai keretben történő elemző tárgyalása, rövid terjedelmű diskurzív esetpéldák értelmezésével, rámutatva a kérdésekben inferenciális eszközökkel tetten érhető ellentmondás, egyet nem értés kifejeződése, kikövetkeztethetősége, az értelmező megrökönyödése indokainak possibiliis tényszerűségére. A magyarban ilyen, tulajdonképpen tagadó tartalmat kifejező kérdéseket bevezető kérdőszói állomány korlátozott volumenű. A kérdő mondatokban ezek a kérdőszói elemek literális alapjelentésüktől eltérő kommunikatív tartalommal szerepelnek. Tanulmányában KISS megkülönbözteti az inkvizitív beszédaktustartalmat az informatív tartalomra irányuló kérdő formulától. A fejezet utolsó szakasza az adverbatív kérdések prozódiai, intonációs sajátágaival, diskurzushatásaival foglalkozik, szemléletes példabemutatókkal.

A kötet legrövidebb terjedelmű fejezetében KORNAI ANDRÁS az ún. vektoros szemantika keretében, az ún. politópokkal kísérli meg a lexikai szemantika máig fennálló problémájának, a poliszémia és a homonímia fogalmának, valamint hatóköre összefüggéseinek és különbözőségeinek elhatárolását, szétválasztását (311–326). Sajnálatos módon a formalista szemléletű argumentáció gyakorlatilag teljes mértékben nélkülözi a konkrét példaelemzésekre épülő megállapításokat. Alapvetően hiányolható a lexikális kifejezések tartalmi és illeszkedését/illeszthetőségét illető enciklopédikus és lexikális természetű ismérvek és jegyek/jegytipusok kódolatainak elemző tárgyalása, empirikus alapú vizsgálatok bemutatása. Ennek hiányában az elméleti bázisú fejezet értéke, relevanciája nem tisztázott ebben a szakkönyvben. Ráadásul a szakirodalmi bázis áttekintésében súlyos ismereti hiba olvasható: KORNAI alaposan alábecsüli a modern, lexikalista szemléletű számítógépes nyelvészet kialakulására markánsan ható brit nyelvész, JOHN RUPERT FIRTH tudománytörténeti jelentőségét a lexikális kollokációk vizsgálata terén. FIRTH vizsgálati ismereteit átadta a kurrens nyelvelméleti kutatásokat illetően nevéssé vált tanítványainak, köztük MICHAEL A. K. HALLIDAYnek, a funkcionalista szemléletű nyelvelmélet egyik oszlopos képviselőjének, valamint a korpusznyelvészeti kutatások egyik megalapozójának, JOHN SINCLAIRnek, akik mindketten a Brit Nyelvészeti Iskola jeles képviselői voltak. Ennélfogva FIRTHnek nélkülözhetetlen szerepe volt a mai, empirikus szemléletű, funkcionális-lexikai, lexikológiai alapú korpuszvizsgálatok kialakításában.

A soron következő tanulmányban (327–368) MALECZKI MÁRTA a köznévi argumentumok nyelvtől függő, nem-lexikális interpretálását vizsgálja főként három, tipológiai tekintetben egymástól eltérő sajátosságokkal rendelkező nyelv, a magyar, a mandarin–kínai, és az angol példáinak elemző tárgyalásával. Főként az ún. csupasz közneveket tanulmányozza, melyek meghatározó sajátága, hogy nem rendelkeznek determináns elemmel. Vizsgálatának tárgya a fajtajelölés, a határozottság/határozatlanság kifejeződésének, kontextusfüggősége tényezőinek megállapítása a lexikális jelentés mentális jellege elemzésén keresztül. Nézete szerint ezek a tényezők egyike sem képezi részét a szavak lexikális jelentésének (330–331). MALECZKI az általa vizsgált csupasz köznévi argumentumokat szemantikai

szempontból nem tartja inkorporált argumentumoknak. Tanulmányában kiemeli, hogy a magyar semleges mondatokban a csupasz közneveknek nem lehet fajtainterpretációja (333). Megállapítja azt is, hogy a „legkevésbé jelölt a határozatlan, a legjelöltebb a határozott interpretáció a csupasz köznévi argumentumok esetében” (358). A magyarban a csupasz köznévi argumentum sohasem denotálhat fajtát. Ebben a nyelvben mindig szükség van határozott névelőre a fajtainterpretációhoz. Megfigyeléseit kiegészítem azzal, hogy a fajtainterpretációhoz nélkülözhetetlen a háttérismeretek konceptuális részét képező tudáskereti tények ismerete, mely tényezők vizsgálatával a szerző tovább gazdagíthatja megfigyeléseit.

A 12. fejezet (369–398) ONEA EDGAR tanulmánya, melyben a szerző a mondat-topikot az argumentumszerkezet részeként tárgyalja, ezzel új felfogást adva a *topik* fogalmának. A *topik* és a *fókusz* a mondat információszerkezeti egysége, míg a kvantorról (és a kvantorzócióról) ugyanez nem mondható el. ONEA kiemeli, hogy a magyarban „a delatívuszi eset kódolja a topik szerepet” (371). Értelmező módon tárgyalja a topikazonosítás információtartalom-alapú visszasságait összetett szerkezetekben. Helytálló megközelítésében annak felvetése, hogy a beszédaktusokat kifejező igéket (valamint igekötős változataikat) argumentumszerkezetük eltéréseinek alapján kell vizsgálni. A tanulmány 378. oldalán felvetődik a diskurzustopik jelentésének funkcionális alapon történő azonosítása, ezt követően azonban a topikfogalom diskurzusalapú vizsgálata mégis kifejtetlen marad a dolgozatban.

A könyv utolsó tételében SURÁNYI BALÁZS és GULÁS MÁTÉ (399–434) empirikus alapú felméréssel vizsgálja, hogy óvodáskorú alanyok hogyan követik/értelmezik a mondatprozódia hatását a diszjunktív tagadó mondatokban. Felmérésük kitér a diszjunktív polaritásának tárgyalására, valamint a bemutatott mondatpéldák igazságalapú logikai értelmezését illetően a szűk (SZD) és a tág (TD) hatókörű diszjunktív jellegének, hatókörének vizsgálata. A szerzők vizsgálatuk eredményeinek alapján rámutatnak arra, hogy a gyermekek a felnőttektől eltérő módon értelmezik a diszjunktív tagadó mondatokat. Felülbírálják a korábbi vizsgálatok alapján kifejtett nézetet, mely szerint a gyermekek számára csupán a szűk (SZD) értelmezés érhető el, ezzel szemben a felnőttek, logikai alapon, támaszkodva a mondatprozódia jellegére az adott mondatokban, inkább a TD értelmezést preferálják. Hangsúlyozzák, hogy ennek megítélésében azonban esszenciális szerepet játszik a tesztelt alanyok nyelvnek tipológiai jellege is. Ennek kapcsán kiemelik, hogy a magyar nyelv az ún. hibrid tagadó egyeztetéses nyelvek közé tartozik. Felmérésük tényei azt igazolják, hogy a mondatprozódiai reprezentáció jelentősen befolyásolja a kísérletek eredményeit a diszjunktív tagadó mondatok jelentésének kettős értelmezése/értelmezhetősége tekintetében.

3. Összegzőképpen megállapítható, hogy az ÁNyT. XXXV. olvasója a kötet révén koherens módon összegyűjtött és megszerkesztett tanulmányok sorában részesül, melyek alapján széleskörűen gyarapíthatja ismereteit a jelentéstan kurrens, elsősorban formális nyelvészeti eszközökkel végrehajtott kutatásairól. A könyv olvasóinak körébe tarthatnak elsősorban a nyelvtudományi elméleti kutatását művelő szakemberek, valamint az egyetemi PhD-programok nyelvészeti moduljainak oktatói és hallgatói. Végzőként megjegyzem, hogy az olvasó tevékenységét jelentős mértékben megkönnyíthetné egy, a könyv végén megadott tárgymutató.

ANDOR JÓZSEF
Pécsi Tudományegyetem

**Imrényi, András – Mazziotta, Nicolas szerk.,
Chapters of Dependency Grammar**

A historical survey from Antiquity to Tesnière

Studies in Language Companion Series (SLCS) 212. John Benjamins, Amsterdam,
Philadelphia, 2020. 281 oldal¹

1. A mű hiánypótló jellege. A Chapters of Dependency Grammar című mű (a továbbiakban ChDG) a Werner Abraham által alapított patinás sorozat (SLCS) 212. kötete. A sorozat a Studies in Language folyóirat gyűjteményeiből nőtt ki monografikus műveket is közreadó platformmá. A szintér termékenységét mutatja, hogy 2023 végén már a 235. kötet is megjelent, ugyanakkor a ChDG jelentőségét is jelzi, hogy sem a megjelenés óta eltelt időben, sem a megelőző évtizedben nem volt hasonló, a függőségi nyelvtani elemzésre (lásd Dependency Grammar, a továbbiakban DG) – tudománytörténeti szempontból is – reflektáló mű. Előzményként (de a tudománytörténeti szempontok mellőzésével, továbbá a függőségi nyelvtan kevésbé karakteres körülhatárolásával) legfeljebb a 2009-es Dependency in linguistic description tanulmánykötetet említhetjük (POLGUÈRE–MEL’ČUK eds. 2009). A sorozatra az elmúlt két évtizedben is inkább jellemző az, hogy többféle megközelítést érvényesítő, tematikusan vagy nyelvek szerint szerveződő anyagok látnak benne napvilágot.

A ChDG nemcsak – a fentiek alapján is egyértelmű – hiánypótló szerepe miatt jelentős vállalkozás, hanem azért is, mert feltárja a függőségi nyelvtani elemzés kibontakozásának az útját (előzményeit, főbb tudománytörténeti lépéseit), és ennek keretében korábban fehér foltnak számító területeket és ismeretlen kapcsolatokat (részben hatást, részben a szemléletmód hasonlóságán alapuló rokonságot) is megrajzolja a DG térképén. A ChDG megjelenése újra rávilágít arra, hogy az európai hagyományban a mondat függőségi viszonyokkal való leírása nemcsak TESNIÈRE (1959) szintaxisa óta van jelen, hanem jelentős grammatikai és pedagógiai hagyományokra támaszkodik.

Kiemelésre érdemes magyar vonatkozása ebből a szempontból az, hogy egy teljes fejezet (5. fejezet) foglalkozik BRASSAI SÁMUEL munkásságával (ezzel a fejezettel alább kissé részletesebben foglalkozunk, mint a mű többi részével). Jelentős továbbá azért is, mert a teljes koncepcióban, továbbá az elméleti, bevezető fejezetben (1–22)² nagyon világos körülhatárolását is adja a DG körébe tartozó modelleknek, az elemzés és az elemző ábrázolás elveinek (lásd még a 4. fejezetben is), ezzel egyben rávilágít a mai függőségi nyelvtanok metatudományos vonatkozásaira, és megerősíti a szilárd elméleti alapokat. A szintaktikai elemzés esetében ugyanis vízvonalnak tartják a szerkesztők azt, hogy egy mondatmodell érvényesíti-e a konstituenciát, összeépíti-e az elemi kifejezéseket frázisokká, rész-egész viszonyokban modellálja-e a mondatot, vagy nem (1, 7). A DG – egyáltalán nem homogén – modelljeit felismerhetővé teszi az, hogy „nukleuszok”, tipikusan szavak mint csomópontok közvetlen, hierarchikus viszonyával, hálózatosan modellálják

¹ <https://doi.org/10.1075/slcs.212>

² Az egyszerű számok a mű oldalszámait jelzik, a fejezetekre mutató hivatkozásban mindig utalunk arra, hogy a kötet számozott részéről van szó.

a szintaktikai szerkezetet. A csomópontok (nóduszok) a függőségi viszonyok alapján létező láncot alkotnak. A DG tehát csomópontok dependenciaviszonyokon alapuló kapcsolat-hálózatát feltételezi, nem csomagolja össze a nukleuszokat, a szavakat (mint részeket) új csomóponttá (relatív egészé), frázist képviselő, a mondatnak a nukleuszoktól eltérő státusszal felruházott elemévé (vö. KAHANE 1996; OSBORNE 2015). A konstituenciától való elhatárolás nagyon alapvető kapocs a DG művelői között, legalább olyan erős kohezív tényező, mint a leírás olyan főbb elveiben való egyetértés, mint az igekezéppontúság (8, 12) és a valencia fogalma (8, 13). Végeredményben hathatós volt tehát, hogy TESNIÈRE oly vehemensen kelt ki a mondat bináris (alany – állítmány) koncepciójával szemben (amely alapot vetett az NP – VP tagolásnak, vö. OSBORNE 2015: 1027), bár ez a hatás nem azonnal jelentkezett. Hasonlóan ahhoz, ahogy BRASSAINAK az igekezéppontú mondatmodellről szóló akadémiai előadásai sem bizonyultak azonnal áthatónak, még az 1962-es akadémiai nyelvtan (TOMPA szerk. 1962) is fenntartotta a mondat birém (alany – állítmány központú) koncepcióját.

A ChDG reflektál arra, hogy mai perspektívából tekint a DG kibontakozására, a DG nem egy központú szerveződésére. Az autonóm szintaxis koncepcióját például a mai strukturális és funkcionális kognitív megközelítések közötti meghatározó szemléletbeli eltérés felől is értelmezi (10). STEPHEN S. CLARK mondatábrázolási innovációja abból a kiindulópontból is értelmeződik, hogy mennyiben érvényesülnek benne a DG-nek a MAZZIOTTA és IMRÉNYI által kiemelt, általánosnak tartható elvei (4. fejezet, 138–140, lásd még KAHANE–MAZZIOTTA 2015). A szerkesztők és szerzők a 21. század eleji nézőpontból ismerik fel és törekszenek bemutatni a nyelv tudományos gondolkodásnak azt a „klímáját” (vö. dependency-based/-oriented approaches/perspectives; „climite of opinion” 4., lásd még a 8. fejezetet is), amelyben a DG-hez tartozó iskolák kibontakoztak. Mindennek indexikus leképeződése az a folyamat is, ahogy az elemző ábrázolás formálódott (vö. 9–10; 4. fejezet). Ehhez kapcsolódik a szerkesztői vállalkozás szépsége, amelyet érzékletesen fogalmaz meg az alábbi bekezdés: „A jelen kötet a múlt olyan grammatikusai között ismer fel és mutat be a hasonló gondolkodáson alapuló kapcsolatot, akik közül többen bizonyára meglepődnének, ha arról értesülnének, hogy egybevágó belátásokra jutottak. Térbeli, időbeli, nyelvi és egyéb határok gátat vetettek egy ilyen felemelő felismerésnek. E könyv lapjain azonban végre együtt lehetnek.” (5.)³

A vállalkozás szakmai minőségét jelzi, hogy a lektorok a szintaktikai kutatás széles körben elismert alakjai, mások mellett HANS-WERNER EROMS, EVA HAJIČOVA, RICHARD HUDSON, KIEFER FERENC, JOACHIM NIVRE (19).

2. A mű szerkezete, az egyes fejezetek fő újdonsága. A könyvnek a szerkesztők által jegyzett, számozatlan (Aspects of the theory and history of dependency grammar című) bevezető fejezete ötvözi a kötet koncepció bemutatását az elméleti alapvetéssel, ezért a DG mai, változatos irányai szempontjából koncipiáló munkának is tekinthető. Ráirányítja a figyelmet a DG hagyományosan erős pedagógiai elkötelezettségére és más alkalmazási lehetőségeire is (2). A fejezetszerkezet a tudománytörténeti munkákban megszokott módon elsődlegesen az idő perspektíváját érvényesíti, de nem áldozza fel ennek

³ „The present volume thus brings together like-minded grammarians of the past, many of whom would have been quite surprised to learn that others had arrived at so similar conclusions. Geographical, historical, linguistic and other barriers kept them from experiencing this joy of discovery. On the pages of this book, they now finally belong together.” (5.)

a szorosán összetartozó megközelítések együttes bemutatását (pl. a 8. fejezet – The Russian trail – egységét, nagyon helyesen, nem bontja meg). A szerkesztők világosan kijelölik az időbeli, valamint a földrajzi és tematikus határokat is (14). Az időbeli határokat metonimikusan a mű alcíme is jelzi (A historical survey from Antiquity to Tesnière), logikus, hogy így jelölték ki a határt, és nem vállalkoztak a DG TESNIÈRE utáni irányzatainak a bemutatására. Egy újabb, hasonló vállalkozás valósíthatná meg az arab és az indiai grammatikai hagyomány bekapcsolását a DG kibontakozásának történetébe (14, 15–16), amelynek főként az európai szálait mutatja be és szövi egybe ez a kötet (de lásd még az amerikai mondattani kutatásokkal foglalkozó 4. fejezetet is). BRASSAI munkásságának tárgyalása a műben e tekintetben is szimbolikus továbbvezető szálát bont, mivel egyrészt BRASSAI példáiból következtethetünk az arab és az indiai grammatikák ismeretére, másrészt tudható, hogy BRASSAI könyvtárának arab, szanszkrit (és hindu) nyelvi részlege is volt (165, vö. LŐRINCZI 2005).

Az 1. fejezet (23–57, melynek szerzője ANNELI LUHTALA, University of Helsinki) az ókortól a késő középkorig tekinti át az európai mondattan alakulását. A DG nézőpontjából az a megfigyelés emelkedik ki, hogy a középkori grammatikák tendenciózusan szavak közvetlen kapcsolataival írták le a mondat szerkezetét. Ugyanakkor a sztoikus logikán alapuló igeközpontú mondatmegközelítést, amelyben tehát az ige köré szerveződött a mondat (ha hiányosnak is tartották a nominális(ok) nélkül), legyűrte az arisztotelészi logikai hagyomány a szubjektum-predikátum viszony kitüntetésével, ami alapul szolgált a kétpólusú mondatmodell megszilárdulásának. A szubjektum és a predikátum viszony értelmezése a birém koncepció elfogadása esetén sem egységes, a viszony nem mindig egyenrangú, propozíciófüggő és grammatikai (például egyeztetésfüggő) is lehet a tagok eltérő jelentőségének, elsődlegességének a megítélése.

A 2. fejezet (59–84, szerzője BERNARD COLOMBAT, University of Paris) a latin nyelvtanokat mutatja be a reneszánsz korában és a 17. században. A fejezet tárgyalja az egyeztetést és a bővíthetőséget, a prepozíciót, kötőszót és vonatkozó névmást tartalmazó szerkezeteket. Rámutat arra, hogy a humanista nyelvtanokban is azt gondolták az egyeztetésről, hogy az abban részt vevő elemek közül az egyik elem függ a másiktól, az irányító tagtól. A humanista latin grammatikákban is az ige foglalta el a központi helyet a mondatban. A konstrukció fogalma is megjelenik ebben a korban: a mondat részeinek „megkövetelt elrendezését” konstrukcióként írja le PEROTTI és MANUTIUS nyelvтана.⁴

A 3. fejezet (85–131, szerzője SYLVAIN KAHANE, MoDyCo, Université Paris Nanterre) a francia felvilágosodás korszakába tekint be. Az Enciklopédiában megjelenő függőségi grammatikát tárja fel a fejezet BUFFIER-től (1709) BEAUZÉE-ig (1765). Az Enciklopédia 14. kötetében BEAUZÉE megkülönbözteti a kormányzást (‘government’), amelyben a rectum bizonyos, meghatározott alakban kapcsolódik az őt kormányzó alaptaghoz, valamint a komplexummal mevalósuló bővítést. BEAUZÉE is fagrafón ábrázolja a mondatrészek függőségi viszonyait. KAHANE ennek az elemző ábrázolásnak a forrását is kutatja, hiszen a 17. századbeli nagy hatást kifejítő Port-Royal nyelvtan a logikai kapcsolatokra fektette a hangsúlyt, nem a szavak közötti függőségi viszonyokra. Így jut el BUFFIER-ig, akinek a nyelvtanában szintén minden szó – kivéve az igét és annak alanyát – egy másik

⁴ „What is construction? It is the required disposition of the parts of the sentence in the sentence itself” (60, COLOMBAT fordítása latinról angolra).

szónak a dependense. A fejezet ezen kívül egyéb 18. századi nyelvtanokat is érint, vizsgálja a szórenddel kapcsolatos felfogásokat is.

A 4. fejezet (133–162, szerzője NICOLAS MAZZIOTTA, Université de Liège) az amerikai mondatábrázolási megoldások alakulástörténetének kontextusában emeli ki STEPHEN W. CLARK ábráinak újdonságát. CLARK 1847-es nyelvtana a konstituenciára és a függőségi viszonyokra egyaránt épít. MAZZIOTTA „buborékdiagramnak” hívja CLARK ábráit, amelyekben a vertikális elrendezés képezi le a fő elemek és a kísérő elemek, bővítmények közötti hierarchikus viszonyt. A fő elemek (pl. állítmány, alany, tárgy) horizontálisan vannak elhelyezve a diagramban, míg a bővítmények és funkciószavak mindig az őket domináló kifejezés alatt találhatók. A fejezet a kapcsolatalapúságból kiindulva hasonlítja össze a megszokott függőségi ábrákat (fa típusú gráfokat) CLARK buborékdiagramjaival. MAZZIOTTA összefüggésbe hozza a buborékdiagram módszertanát azzal is, hogy CLARK egy olyan időszakban dolgozott, amelyben a nyelvi leírás a szóalapúság felől a mondatalapúság felé indult el. Az amerikai szál bevonását mindenképp indokolja az a megfigyelés, hogy a mondattani viszonyok szisztematikus ábrázolására a bemutatott műben találjuk a legkorábbi példát.

Az 5. fejezet (163–187) BRASSAI SÁMUEL mondatmodelljét mutatja be, szerzői IMRÉNYI ANDRÁS (a megjelenés idején Eszterházy Károly Egyetem, Eger affiliációval) és VLADÁR ZSUZSA (ELTE, Budapest). A magyar nyelvtudomány szempontjából kiemelkedik ez a fejezet, ezért kissé részletesebben foglalkozunk vele a recenzió 3. pontjában. Azt azonban már itt megjegyezzük, hogy a munkának köszönhetően BRASSAI SÁMUEL szintaxiselmélete végre méltó helyre került a nemzetközi és a magyar nyelvtudomány-történetben, különösen pedig a DG történetében. BRASSAI igekezpontú, szavak hierarchikus viszonyából felépülő mondatmodellje és ennek ábrázolása (1873-ban) ugyanis tíz évvel előzte meg FRANZ KERN, korábban úttörőként számontartott elemző ábrázolási megoldását. A szerzők bizonyították, hogy a ma ismert első teljesen dependenciaalapú, igekezpontú mondatábrázolás BRASSAITÓL származik.

A 6. fejezet (189–213, szerzője TIMOTHY OSBORNE, Zhejiang University, Hangcsou) FRANZ KERN mondatkezpontú nyelvtanával foglalkozik. KERN a mondat gyökércsomópontjának a véges ígét tette meg, amelynek egyenrangú bővítményei az alany és a tárgy. Bár KERN mondatleírása több mint fél évszázaddal megelőzi TESNIÈRE nyelvtanát, OSBORNE bemutatja, hogy a két nyelvtan igen hasonló. KERN öt fő művéből három tartalmaz mondatábrákat. A mondatábrák alapvetően igekezpontúak, valamint megjegyzendő, hogy egy csomópont egyetlen szó, illetve egy szó egy csomópontot alkot (ellentétben például a frázisstruktúra-nyelvtanok megoldásával). A fejezet áttekinti KERN forrásait is, például a GRIMM-féle történeti nyelvtant, illetve KARL FERDINAND BECKER szintén igekezpontú nyelvtanát. A fejezet FRANZ KERN és TESNIÈRE nyelvleírásainak összevetésével zárul.

A 7. fejezet (216–251, szerzője LORENZO CIGANA, University of Copenhagen, NorS) OTTO JESPERSEN strukturális mondattanából emeli ki a függőségi viszonyokra vonatkozó részeket, különös tekintettel JESPERSENnek arra az elméletére, amelyben három „rangba” osztályozza a szavakat. A szerkezeti ábrákban ezeket a rangokat vízszintes nyilak ábrázolják. Például a *mérgesen ugató kutya* szerkezetben az első rangú a *kutya*, a második az *ugató*, a harmadik a *mérgesen*. Érdekesség, hogy ebben az ábrázolásban nem feltétlenül az ige az első rangú elem (pl. a *kutya* (1) *mérgesen* (3) *ugat* (2)), mivel JESPERSEN a predikátumot az alany specifikálójának tartotta. A fejezet feltárja JESPERSEN

mondatfelfogásának függőségi jellegét, s ezen keresztül hatását HJELMSLEV teljesen viszony- (és nem konstituencia-) -alapú elméletére.

A 8. fejezet (253–275, szerzője PATRICK SÉRIOT, Université de Lausanne, State University of Saint-Petersburg) az orosz DMITRIJEVSZKIJ függőségi nyelvtanát mutatja be, illetve annak lehetséges hatásait TESNIÈRE mondattanára. Ebben a felfogásban az állítmány az az elem, amely nem függ semmitől, a mondattani funkciók pedig a szófajoknál lényegesebb szerepet kapnak a leírásban. DMITRIJEVSZKIJ ezenkívül a „nominativizmus” ellen foglal állást: azt állítja, hogy a mondat egyetlen valódi központi eleme az ige, az alany nem különb a többi bővítménynél, illetve az alanyeset is csak egy érték az esetparadigmában. DMITRIJEVSZKIJ explicitté teszi a hierarchiát az ige/állítmány és a bővítmények (más mondatrészek) között. Az igeközpontúság pedig meghatározó közös nevezője a DG-be tartozó felfogásoknak. Az igeközpontúsággal összefüggésben a magyar olvasó számára különösen érdekes, hogy az ige és a mondat conceptualizációjában alkalmazott társadalmi analógia egyszerre hasonlóan, ugyanakkor a társas beágyazottságnak megfelelően sajátosan eltérően valósul meg a tanító metaforákban (vö. IMRÉNYI 2021). Míg BRASSAINál a mondat központjának leképezéséhez a FEJEDELEM, addig az orosz párhuzamban a CÁR szolgál forrástartományként.

3. Az 5. fejezet különös jelentősége a magyar nyelvtudomány-történet nézőpontjából. A szerzők rámutatnak arra, hogy BRASSAI egyértelműen az induktív módszertan mellett foglalt állást (a deduktívval szemben), a nyelvet társas beágyazottságában tartotta leírhatónak, a BRASSAI által alkalmazott metanyelv reflektál a nyelvi interakcióban álló felek együttes figyelmére és megértésére (166). A szerzők körültekintően feltárják azokat a hatásokat, amelyek BRASSAI igeközpontú szintaxiselméletét alakították, ugyanakkor meggyőznek annak eredetiségéről is. Egyértelmű, hogy BRASSAI határozottan elutasította a mondat logikai alanyra és logikai állítmányra való tagolását (166–169). A fejezet leg-részletesebben az igeközpontú mondatmodell részletes bemutatásával foglalkozik, remekül kiaknázva azt a lehetőséget, amely BRASSAI tanító metaforáiban rejlik (171–173, lásd még IMRÉNYI 2021). A BRASSAI elemző mondatábrázolásával foglalkozó rész (171–173) közli és értelmezi az 1873-ra keltezett függőségi ágrajzot. Korábban WACHA BALÁZS (2005: 87) is újra ráirányította a figyelmet (magyar nyelvű tanulmányában) BRASSAI újító megoldására. Úgy tűnik, hogy IMRÉNYI ANDRÁS (2013) értelmezése előtt BRASSAI recepciója nem boldogult azzal a látszólagos kettősséggel, hogy BRASSAI egyfelől szakítva a mondatot alanyra és állítmányra mint fő részekre tagoló birém koncepcióval igeközpontú függőségi elemzést adott; másfelől viszont felismert egy új kettősséget (dualizmust), amikor a mondatban inchoativum – zöm részeket (előkészítő részt – tüzetes részt) azonosított. Az utóbbi kettősséget É. KISS KATALIN 1983-as értekezésében az információszerkezeti elrendezéssel, a téma – réma tagolással rokonítható, úttörő felismerésnek tartotta (1983: 7–8). É. KISS értelmezése (2008) hozzájárult ahhoz, BRASSAINAK a nyelvi interakció szerveződésével, a figyelemirányítással kapcsolatos eredményei az ún. kommunikatív mondattagolás elméletének a keretében a nemzetközi szintéren is láthatóvá válnak. IMRÉNYI és VLADÁR (valamint IMRÉNYI 2013) azonban arra is rámutatnak, hogy É. KISS 1983 utáni, BRASSAI mondattanával foglalkozó munkái torzítottak is a Brassai-recepción, amikor az inchoativum – zöm tagolást analógnak mutatták be a topic/topik – comment/predikátum tagolással, amely lényegében a logikai alany, logikai állítmány viszonyinak felel meg

É. KISS modelljében, vagyis egy olyan koncepciónak, amelytől BRASSAI egyértelműen elhatárolódott: „Az eddigiekben amellet érveltem, hogy BRASSAI mondat szerkezete és a generatív mondat szerkezete lényegében azonos, attól eltekintve, hogy a mondatzömöt a generatív nyelvelméletben nem három részre tagoljuk, hanem kettőre: fókuszra és egy igével kezdődő V' mondat szakaszra” (É. KISS 2005: 17).

Ezért is lényeges az, hogy a szerzők külön fejezetben foglalkoznak az inchoativum – zöm tagolással (179–181), BRASSAI mondatmodelljének É. KISS általi generatív szemléletű átírásával (181–182), és kifejtik, hogy BRASSAI mondat elemzése konzisztensen függőségi nyelvtani felfogást képvisel.

4. A kötetben felmerülő kérdéskörök. A mű grammatikaírás-történeti áttekintés, amely nemcsak tudománytörténeti szempontból bír különösen nagy jelentőséggel, hanem arra is alkalmas, hogy bizonyos kérdéseket problematizáljon. A DG-be tartozó irányzatokat határozott igeközpontúság jellemzi, ugyanakkor a mondatot függőségi viszonyokkal modelláló nyelvtanok még a 20. század második felében sem mindig tudták kivonni magukat a logikai hagyomány bírem koncepciójának a hatása alól. A ’mit tekintünk a mondat központi elemének?’ kérdésre eltérő választ ad például a magyar akadémiai nyelvtan (TOMPA szerk. 1962: 119) a bírem koncepciót képviselve és a Magyar grammatika (KESZLER szerk. 2000). Az utóbbi ige- és állítmányközpontú elemzést ad. A ChDG rávilágít arra, hogy egyik elgondolás sem újkeletű, a különböző hatások sokszor vegyes megoldásokhoz is vezetnek.

A szintaktikai modellek esetében vízvázalasztó döntésként jeleníti meg a kötet azt, hogy a mondatot közvetlen viszonyokban vagy rész-egész viszonyokban ragadják meg a nyelvtanok. Ezt összefüggésbe hozzák a funkcionális és a strukturális-formális nyelvleírások szemléletmódjában rejlő különbséggel. A szerkesztők azt is láttatják, hogy a nyelvi jelenséghez való közelítésben nem egyforma hangsúllyal érvényesül a struktúra vagy a jelentés szempontja. A kötet felhívja a figyelmet arra, hogy TESNIÈRE nyelvtanában a morfológia, a szintaxis és a szemantika három önálló területe a nyelv vizsgálatának, és ez már egyfajta figyelmifókusz-áthelyezés a szóalapú grammatikától a mondat alapú grammatika felé.

A könyv rámutat, hogy a DG több központú, nem homogén szintaxiselmélet, bizonyos kérdésekre eltérő válaszok vagy magyarázatok is születtek/születnek, illetve bizonyos kérdésekkel többször is szembe kellett nézni. Ilyen például a szórend problematikája, amely szorosan összefügg az ábrázolás kérdésével is, amellyel a mű több fejezete foglalkozik. A fa típusú mondatábrák ugyanis a szavak közötti szintaktikai kapcsolatokat ábrázolják, amely a szórendtől különböző elrendezés. A könyv bemutat olyan ábrázolási módokat is, amelyek egyszerűen képesek szemléltetni a szintaktikai viszonyokat és a szórendet is. A történeti áttekintés rámutat: az ábrázolás igénye abból fakad, hogy grammatikai és pedagógiai hasznát is van annak, ha egy nyelvtan képes a mondat szavainak egymáshoz fűződő viszonyát szemléltetni, és ezt a szerkezeti tagoltságot képviselő tenni.

A mű nem törekszik a több központúság felszámolására, a DG homogenizálására, jelentős szerepet vállal azonban abban, hogy rámutasson a közös elvekre eme változatoságban. A konvergáló elvek és összhangban álló megoldások tételes tárgyalását találjuk a bevezető részben (1–22), de szempontként érvényesül az egyes fejezetek koncepciójában is. Ez a szerkesztői, a szerzők által is érvényesített tárgyalásmód hozzájárul a mű

nagyfokú kohezivitásához, ami nem lebecsülendő értéke egy nagy időintervallumot átfogó tudománytörténeti munkának.

A fenti kérdéseknek, problémaköröknek a fényében különösen nagy várakozás van az olvasóban a folytatással kapcsolatban. Az ismertetés írói érdeklődéssel várják a DG TESNIÈRE utáni történetének a feldolgozását az SLCS egy újabb kötetének a lapjain.

Hivatkozott irodalom

- IMRÉNYI, ANDRÁS 2013. Constituency or dependency? Notes on Sámuel Brassai's syntactic model of Hungarian. In: SZIGETVÁRI, PÉTER ed., *VLLxx. Papers presented to László Varga on his 70th birthday*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 167–182.
- IMRÉNYI ANDRÁS 2021. Versengő metaforák: a mondat forrástartományai. *Argumentum* 17: 294–312. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2021/16>
- KAHANE, SYLVAIN 1996. If HPSG were a Dependency Grammar ... *Proceedings TALN'96 / Actes de TALN*. Marseille. 45–49.
- KAHANE, SYLVAIN – MAZZIOTTA, NICOLAS 2015. Syntactic polygraphs. A formalism extending both constituency and dependency. In: *Proceedings of the 14th Meeting on the Mathematics of Language* (MoL 2015). Association for Computational Linguistics, Stroudsburg, PA. 152–164. <https://doi.org/10.3115/v1/W15-2313>
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 1983. *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*. Nyelvtudományi Értekezések 116. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Brassai Sámuel és a generatív magyar mondat szerkezet. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 11–19. <https://doi.org/10.36240/etf-256.02>
- É. KISS, KATALIN 2008. A pioneering theory of information structure. *Acta Linguistica Hungarica* 55: 23–40. <https://doi.org/10.1556/ALing.55.2008.1-2.2>
- LŐRINCZI RÉKA 2005. Brassai Sámuel könyvtárának nyelvészeti részlegéről. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 106–113. <https://doi.org/10.36240/etf-256.02>
- OSBORNE, TIMOTHY 2015. Dependency grammar. In: KISS, TIBOR – ALEXIADOU, ARTEMIS eds., *Syntax. Theory and analysis. Volume 2*. De Gruyter, Mouton, Berlin. 1027–1045. <https://doi.org/10.1515/9783110363708-007>
- POLGUÈRE, ALAIN – MEL'ČUK, IGOR eds. 2009. *Dependency in linguistic description*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/slcs.111>
- TESNIÈRE, LUCIEN 1959. *Éléments de Syntaxe Structurale*. Klincksieck, Párizs.
- TOMPA JÓZSEF szerk. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. kötet. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WACHA BALÁZS 2005. Brassai előtt, Brassai után. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 84–102. <https://doi.org/10.36240/etf-256.13>

KUGLER NÓRA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

POMÁZI BENCE

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2023. évet záró közgyűlése

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. február 27-én az ELTE BTK Kari Tanácsstermében tartotta meg a 2023. évet záró közgyűlését.

2. Juhász Dezső elnök üdvözölte a megjelenteket, majd megnyitotta a közgyűlést. Tájékoztatót arról, hogy a Társaság 2024. február 20-án 15:00 órára összehívott közgyűlése a megjelent rendes tagok számára tekintettel – mely a teljes tagság felét nem érte el – határozatképtelen volt, ezért került sor a jelen (megismételt) közgyűlés összehívására. Megállapította, hogy az alapszabály vonatkozó rendelkezése értelmében a megismételt közgyűlés a tagok számára tekintet nélkül – de legalább öt szavazásra jogosult tag jelenlétében – határozatképes, ennek megfelelően a jelen közgyűlés megtartható és határozatképes.

Az elnök ismertette az előzetesen is meghirdetett napirendet, melyet a közgyűlés egyhangúlag elfogadott. Juhász Dezső tájékoztatót arról is, hogy a szakosztályok és tagozatok működési rendjére vonatkozóan javaslat érkezett Mikesy Gábortól, ezt a következő választmányi ülésen fogják tárgyalni. Elnökként felkérte Németh T. Enikő egyetemi tanárt, hogy tartsa meg „Kint vagyunk a szemétkosárból?” Fejezetek a magyar pragmatikai kutatások történetéből című közgyűlési előadását.¹

3. Az előadás elhangzása után Farkas Tamás főtitkár terjesztette elő jelenését a Társaság legutóbbi rendes közgyűlése óta eltelt időszakról.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság a legutóbbi rendes közgyűlése, azaz 2023. március 24. óta eltelt időszakban egy rendkívüli közgyűlést és – ideértve a jelen közgyűlést előkészítő 2024. januári alkalmat is – két választmányi ülést tartott.

A 2023. június 28-án megtartott rendkívüli közgyűlés fő célja – az azt megelőző rendes közgyűlés egyes témáit megismételve – az Alapszabály módosítása és a részleges tisztújítás voltak. Ennek részleteiről a Magyar Nyelv folyóirat őszi számában tájékoztattuk a tagságot.² Az elfogadott és a módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt új Alapszabályt a részleges tisztújítás eredményével együtt benyújtottuk a Fővárosi Törvényszéknek, mely a változások bejegyzéséről 2023. december 7-i keltezéssel tájékoztatót.

A 2023. december 5-én megtartott választmányi ülés fő témáit a Társaság működésének megszokott, illetve a jövőre vonatkozó kérdései jelentették. Utóbbiak kapcsán szó esett a felolvasóülések szervezésének rendjéről, a Társaság Facebook-oldalának elindulásáról³ és arról, hogy ide várjuk a Társaság által szervezett eseményekről szóló híreket

¹ L. folyóiratunk következő számában.

² L. Magyar Nyelv 119. 2023: 367–370. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.3.367>

³ Elérhetősége (az oldalon való regisztrálás nélkül is): <https://www.facebook.com/nyudtars>

és beszámolókat.⁴ A közgyűlésen kiadandó díjak kérdése mellett egy új, az alkalmazott nyelvészet területén végzett kutatásokat elismerő társasági díj megalapításának javaslatát tárgyalta és támogatta a választmány. A társasági folyóiratok megjelenéséről szóló beszámolók és tagfelvétel zárta az ülést.

A 2024. január 30-án tartott választmányi ülés fő témáit a közgyűlés előkészítése, a díjakra javaslatot tevő, valamint a megemlékezési bizottság előterjesztéseinek elfogadása képezte, és tagfelvétel zárta.

2. A Társaság szakosztályainak és tagozatainak munkájáról az alábbiakban adok számot.

a) A 2023. év során a Társaság 17 felolvasóülést, illetve kerekasztalt tartott Budapesten. A rendezvények közül 4 az Általános nyelvészeti szakosztály, 2 a Finnugor szakosztály, 2 az Idegen nyelvi szakosztály, 9 a Magyar nyelvi szakosztály szervezésében valósult meg. Több jubiláló tagtársunkat is a felolvasóülések alkalmával köszöntöttük. A kerekasztalok témaköreit a tudománykommunikáció útjai és elágazásai, az Ómagyar Mária-siralom, az őstörténet kutatásának legújabb eredményei, valamint a jubiláló Anyanyelv-pedagógia folyóirat szolgáltatta. Az előadások jelenléti formában és online is követhetők voltak.

b) A Társaság tagozatai ugyancsak aktívan tevékenykedtek.

A Magyar tanári tagozat a tavalyi év folyamán is több tanulmányi versenyt szervezett (kísérőprogramokkal együtt), társszervezők és támogatói közreműködésével: 5–8. osztályos tanulók számára a XXVI. Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási versenyt (döntője: KRE, Budapest, 2023. máj. 20.), a középiskolás korosztálynak a XII. Eötvös József középiskolai szónokversenyt (döntője: ELTE, Budapest, 2023. ápr. 1.), az egyetemi hallgatók számára pedig a XI. Országos anyanyelvtanítási versenyt (EKKE, Eger, 2023. ápr. 20–21.). A versenyeken több ezer tanuló, kísérő és szervező vett részt, akik több száz intézményt képviseltek. Társszervezője volt a Tagozat a VIII. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferenciának is (online, 2023. dec. 9.), melynek témaköre a társas tanulás lehetőségei köré szerveződött. A Tagozat a megszokott módon és színvonalon gondoskodott a 15. évfolyamába lépett Anyanyelv-pedagógia online folyóirat megjelenéséről, illetve honlapjának működéséről. A folyóirat jubileumához kapcsolódóan – a már említett kerekasztalbeszélgetésen túl – sikeres online szakmai konferenciát (2023. márc. 31.) is rendeztek.

A Névtani tagozat tevékenységét – egy felolvasóülés mellett – két szakmai konferencia (társ)szervezése fémjelezte: a XVI. helynévtörténeti szeminárium (DE, Sikkfőkút, 2023. jún. 21–23.), mely egyúttal a Debreceni csoport rendezvénye volt, valamint az Alkalmazott Névkutatás 2023 konferencia (ELTE, Budapest, 2023. okt. 16.) megrendezése; mindkettő egy-egy immár hagyományos konferenciasorozat tárgyévi eseményét jelentette. A Tagozat működéséhez kapcsolódik a Névtani Értesítő folyóirat szerkesztése és megjelentetése is.

A Pragmatika tagozat tevékenységéhez két nagyobb rendezvény megvalósítása kapcsolódott: az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban konferencia (SZTE, Szeged, 2023. ápr. 21.) aktuális alkalmának, valamint az – ezúttal az interdiszciplináris, transzlációs és transzgenerációs pragmatikát középpontba állító – Pragmatika kerekasztalnak (SZTE, Szeged, 2023. okt. 20.) a megrendezése.

⁴ A következő ímélcímen: info.mnyt@gmail.com

3. A Társaság vidéki csoportjai szintén több szakmai programot szerveztek, illetve vettek részt azokon az elmúlt időszakban.

A debreceni csoport egy felolvasóülést és egy ünnepi, köszöntő ülést szervezett, továbbá szervezője volt a XVI. helynévtörténeti szemináriumnak.

Az egri csoport öt felolvasóülést szervezett, és Változatos magyar nyelv címmel egy új programsorozatot indított útjára; emellett társrendezője volt a XI. Országos anyanyelv-tanítási versenynek.

A jáászági csoport, mely tavaly alakult újjá, a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából szervezett rendezvénysorozat keretében mutatkozott be.

A nyíregyházi csoport tagjai egyénileg vettek részt szakmai rendezvényeken.

A pécsi csoport tagjai több rendezvény megvalósításában működtek közre, kiemelt programként a Diaszpóra 2023 – Határtalan közösségek című nemzetközi és diszciplínaközi konferencia, valamint kísérőrendezvényének a lebonyolításában.

A szegedi csoport tagjai a szokott módon vettek részt olyan programok és tevékenységek megvalósításában, mint az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny, szakmai konferenciák, valamint a nyelvi ismeretterjesztés alkalmai.

A szombathelyi csoport a VII. Dialektológiai Szimpozion (ELTE, Szombathely, 2023. aug. 22–23.) megvalósításában működött közre.

A veszprémi csoport, mely tavaly alakult meg, széles körben adott hírt a létrejöttéről a régióban, s változatos szakmai programmal készül első, ide nyilvános programsorozatára.

4. A már említett konferenciákon túl a Társaság két további hasonló rendezvény: a 22. Élőnyelvi Konferencia (ELTE, Budapest, 2023. szept. 6–8.), valamint a Felelős Nyelvészet II. – Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia / Socially responsible linguistics – Applied Linguistics Conference (ELTE, Budapest, 2023. nov. 23–24.) megszervezésében működött közre. A két konferencia programjában hazai és külföldi előadók, magyar és angol nyelvű előadások egyaránt szerepeltek.

5. A Társaság folyóiratai sorában elsőként említendő Magyar Nyelv 2023-ban immár 119. évfolyamát jelentette meg, a szokott rendben és terjedelemben, nyomtatásban és az interneten szabadon hozzáférhető formában is. A folyóirat elektronikus változata néhány éve egy új, OJS-es platformon jelenik meg, de korábbi honlapja és számai a régi honlapon továbbra is elérhetők.⁵ A Névtani Értesítő aktuális, 45. évfolyama jelenleg megjelentetésre vár. A folyóirat elektronikus változatát közlétező OJS-es oldal jelentősen bővült az elmúlt időszakban, emellett a korábbi évfolyamok is hiánytalanul elérhetők az interneten.⁶ A Társaság Magyar-tanári tagozata online folyóiratának, az Anyanyelv-pedagógiának a 15. évfolyama a szokott rendben és módon jelent meg, s nagy olvasottsággal rendelkezik a világhálón.⁷

A Magyar Nyelvtudományi Társaság más kiadványokat nem jelentetett meg a tárgyév folyamán. Itt említjük meg ugyanakkor, hogy Társaságunk továbbra is rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli és hazai kutatóhelyeket, valamint különböző szakmai rendezvények és versenyek megszervezését.

⁵ <https://ojs.elte.hu/magyaryelv>, illetve <http://c3.hu/~magyaryelv>

⁶ <https://ojs.mtak.hu/index.php/nevter>, illetve <https://nevter.elte.hu>

⁷ <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu>

6. A Társaság feladatai között tartja számon 70., 80., 90. életévüket betöltő tagjainak köszöntését, valamint a megemlékezést az elhunyt tagtársakról; e tevékenységét a Megemlékezési bizottság koordinálja. Többeket a budapesti felolvasóülések vagy a vidéki csoportok rendezvényeinek keretében, másokat levélben köszöntünk. A laudációkat és a nekrológokat a Magyar Nyelv Társasági ügyek rovata adja közre.

7. Változatlan módon, s apránként megújuló tartalommal működik Társaságunk honlapja, ahol leginkább az állandó tartalmakat és a legfontosabb információkat igyekszünk közreadni; az információk közzétételének gyorsabb és rugalmasabb felületét – a már említett módon – a Társaság tavaly megindított Facebook-oldala biztosítja.⁸

8. Társaságunk működésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a szervezéssel és adminisztrációval összefüggő feladatok elvégzéséről az elmúlt időszakban is, a korábbiakban megszokottakhoz hasonlóan, Bakonyiné Tóth Gabriella gondoskodott. Áldozatos munkáját ezúton és ezúttal is köszönjük!

Beszámolóm végére érve kérem a tisztelt tagságot a jelentés elfogadására.

4. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezt követően Gerstner Károly pénztáros olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság pénzügyei a 2023. évben a következőképpen alakultak:

B e v é t e l e k :

2022. évi maradvány:	2.000 Ft
MTA-támogatás:	793.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	131.000 Ft
Tagdíjbefizetés:	112.000 Ft
Pártolói tagdíj:	40.000 Ft
Kiadványértékesítés:	35.000 Ft
Egyéb (pályázatok, folyóirat-támogatások, versenyek):	10.237.000 Ft
Ö s s z e s e n :	11.350.000 Ft

K i a d á s o k :

Személyi kifizetések:	4.570.200 Ft
Ebből:	
Szerkesztői és egyéb díjak, munkabér:	4.026.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	544.200 Ft
Dologi kiadások:	6.755.800 Ft
Ebből:	
Bérleti díj:	288.000 Ft
Postaköltség:	217.500 Ft
Banki költségek:	342.000 Ft
Egyéb (nyomda, tárhely, versenyek dologi költségei):	5.928.300 Ft
Ö s s z e s e n :	11.346.000 Ft

M a r a d v á n y : 4000 Ft

⁸ <https://mnyt.hu>, illetve <https://www.facebook.com/nytudtars>

5. A közgyűlés a pénztárosi jelentést egyhangúlag elfogadta.

A számvizsgáló bizottság jelentését Haader Lea, a bizottság tagja ismertette, mely szerint a bizottság a Társaság dokumentumait rendben lévőnek találta. A közgyűlés a számvizsgáló bizottság jelentését egyhangúlag elfogadta.

A Társaság közhasznúsági jelentését Farkas Tamás főtitkár mutatta be. A közhasznúsági jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

6. Kocsis Zsuzsanna titkár tájékoztatást adott arról, hogy a Társaság választmánya Bóna Judit tagtársunk kezdeményezésére az alkalmazott nyelvészet területén kiemelkedő eredményeket elért társasági tagoknak adható új díj megalapítását javasolja. A díjat Réger Zitáról ajánlják elnevezni, amihez a család is beegyezését adná. Az elnök által szavazásra bocsátott kérdésként a közgyűlés a Réger Zita-díj megalapítását egyhangúlag támogatta.

Az előző közgyűlés óta eltelt időszakban öten kérték felvételüket a Társaság tagjai közé. A közgyűlés egyhangúlag támogatta a jelentkezők felvételét a tagság soraiba.

7. A közgyűlés utolsó napirendi pontjaként került sor a társasági díjak átadására. A választmány a díjakat odaítélő bizottságok javaslata alapján négy társasági díj odaítéléséről döntött. A Társaság legrangosabb díját, a Révai Miklós-díjat Kiss Jenő, Társaságunk korábbi elnöke kapta. A Kosztolányi Dezső-díjat Szikszainé Nagy Irma, a Zsirai Miklós-díjat Gugán Katalin vehette át, a Gombocz Zoltán-díjban Varga Mónika részesült.⁹

8. Juhász Dezső elnök megköszönte a jelenlévőknek a részvételt és a közreműködést, majd berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: FARKAS TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Hollós Attila (1933–2023)

2023. november 8-án életének 90. évében, hosszú súlyos betegség után elhunyt Hollós Attila szlavista nyelvész, nyugalmazott egyetemi docens. Életpályája a tanári, a filológusi és a szerkesztői munka szoros összefonódását mutatta, s tevékenységének e három fő területét a szigorú szakmai igényesség jellemezte.

Hollós Attila 1933. augusztus 5-én született Szombathelyen. Édesapja, Hollós Sándor matematikatanár Losoncon született, ősei evangélikus szlovákok voltak, nagyapja még Ján Hrianka-ként született az egykori Turóc vármegyei Mosócon (szlovákul *Mošovce*), ő vette fel 1916-ban a *Hollós* nevet (KIRÁLY, PÉTER, O priezvisku *Hrianka*. *Studia Slavica Academiae*

⁹ Kiss Jenő, valamint Varga Mónika nem tudtak jelen lenni, a díjat így egy későbbi időpontban vehették át.

Scientiarum Hungaricae 48. 2003: 405–412 [<https://doi.org/10.1556/SSlav.48.2003.4.6>], 409). Gyermekkorában a háborús viszontagságok Németországba sodorták, majd 1946-ban családjával együtt visszatért Magyarországra és Budapesten érettségizett. Az idegen nyelvek mindig érdekelték, ezért 1952-ben beiratkozott a budapesti Lenin Intézetbe, ahol ebben az időben az orosz nyelv- és irodalom szakos tanárok képzése folyt. Baleczky Emil itteni ószláv óráin került kapcsolatba először a szlavisztikával, s ez a kapcsolat egy életre szólónak bizonyult. 1956-ban szerzett orosz szakos tanári diplomát, majd 1961-ig középiskolai tanárként működött Egerben és Kálon, s eközben levelező tagozaton elvégezte a magyar nyelv- és irodalom szakot is a budapesti egyetemen.

1961-ben került tanársegédként az ELTE Orosz Filológiai Tanszékére, amelynek jogutódjáról, a Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszékről egyetemi docensként ment nyugdíjba 2001 végén.

A 40 éves egyetemi oktatói munka középpontjában az ószláv nyelv állt. A Baleczky Emillel közösen írt Ószláv nyelv című jegyzetéből (1964), illetve 1968-tól kezdve 5 kiadást megért egyetemi tankönyvéből tanult gyakorlatilag az összes orosz és más szláv szakos hallgató Magyarországon az utóbbi csaknem négy évtizedben, ami Hollós Attilának egyrészt országos ismertséget és szilárd szakmai tekintélyt biztosított, másrészt mint az e tárgyban készült első magyar nyelvű kézikönyv jelentős mértékben hozzájárult az általános szláv nyelvészeti kultúra elterjedéséhez, különösen az egységes szlavisztikai terminológia meghonosodásához Magyarországon. A tankönyv ma is nélkülözhetetlen segédeszköz egyetemünkön az ószláv nyelv oktatásában, amely a különféle tantervi reformok által ugyan zsugorított óraszámában, de mindmáig megőrizte jelentőségét mint bevezetés a szláv nyelvek történeti-összehasonlító vizsgálatába, illetve az egyes szláv nyelvek történetébe.

Az ószláv nyelv mellett Hollós Attila az orosz nyelv történetét is tanította, különösen az orosz szókincs történetét adta elő szívesen szakkollégium formájában, amely szakterülethez kutatói érdeklődése is szorosan kapcsolódott. Tanulmányai közül több is foglalkozik orosz szótörténeti kérdésekkel. Egyetemi doktori (1991), majd kandidátusi (1993) disszertációja is az orosz nyelv magyar jövevényszavaival foglalkozott, s e munkája könyv alakban is megjelent (1996). Könyvében rendkívül alapos kutatómunkával gyűjtötte össze és dokumentálta az orosz nyelvbe átkerült magyar szavakat, kritikusan áttekintette a történetükre és etimológiájukra vonatkozó korábbi szakirodalmi utalásokat.

Hollós Attila rendkívül tájékozott, nagy enciklopédikus tudással rendelkező szlavista volt. Az, hogy ennek ellenére viszonylag későn szerzett tudományos fokozatot, azzal magyarázható, hogy életművének jelentős része nem saját neve alatt megjelent könyveiben és tanulmányaiban rejlik, hanem abban a szüntelenül végzett szerkesztői munkában, amely a *Studia Slavica* köteteiben és számos más, általa gondozott tanulmánykötetben és monográfiában testesül meg.

A *Studia Slavica* szerkesztéséről külön kell szólnunk, mert ennek az 1955-ben indult akadémiai folyóiratnak Hollós Attila volt sokáig a szürke eminenciása, s az volt már akkor is, amikor neve még csak nem is szerepelt a címlapon. Ebbe a munkába is Baleczky Emil vont be: kezdetben korrektorként kapcsolódott be a munkába, majd fokozatosan elsajátította a technikai szerkesztői munkakörhöz szükséges további ismereteket is. Hivatalosan 1971-től volt Hollós Attila a *Studia Slavica* technikai szerkesztője, és több mint 30 évfolyam kötetei viselik magukon a keze nyomát. Hollós Attila ebben a minőségében intézménnyé vált, a többször változó főszerkesztő és a cserélődő szerkesztőbizottsági tagok

mellett ő képviselte a folyóiratnál évtizedeken át az állandóságot. Ha valaki a hazai szlavisták közül nem ismerte volna meg az ószláv tankönyv révén, e minőségében biztosan kapcsolatba került vele, akárcsak számos külföldi szlavista, aki e folyóiratban publikált. Sokan lehetnek hálásak neki gondos és szakszerű szerkesztői munkájáért, amely számos esetben bizonyult alkotó együttműködésnek a szerzővel. A kéziratok gondozása mellett Hollós Attila aktívan részt vett a folyóirat anyagainak szervezésében, a lektori vélemények beszerzésében, buzdította kollégáit tanulmányok, recenziók írására, tehát a maga szelíd, de állhatatos módján részt vett a folyóirat arculatának alakításában is.

A paleoszlavisztika és a nyelvtörténet iránti érdeklődés Hollós Attilánál különleges módon összefonódott a technikai újdonságok iránti fogékonysággal. Igen hamar felismerte a számítógép alkalmazásában rejlő lehetőségeket a könyv- és folyóirat-kiadás terén, és a személyi számítógépek megjelenésével egyidejűleg sajtótította el ezt az új technikát. Ezért a *Studia Slavica* zökkenőmentesen tért át a számítógépes szedésre és nyomdai előkészítésre. A szlavisztikai szakszövegek szerkesztésében szerzett hatalmas gyakorlati tudását Hollós Attila szívesen megosztotta kollégáival és az érdeklődő doktoranduszokkal, hallgatókkal is.

Hollós Attila jellemző tulajdonsága volt a hazai szlavisztika ügyének önzetlen szolgálata. Ez mutatkozott meg abban a műgondban, amellyel kollégái munkáinak útját egyengette szerkesztőként, ez munkált benne, amikor különböző feladatköröket látott el a tanszéken és a hazai tudományos életben. A Magyar Nyelvtudományi Társaság aktív tagja volt, e sorok íróját is ő ajánlotta a Társaságba. Mindig gondja volt rá, hogy időben elkészüljenek és a *Studia Slavica* hasábjain megjelenjenek a pályatársak kerek évfordulóira írt köszöntők. Az ő 90. születésnapjának alkalmából már legfeljebb nekrológ jelenhet meg. Kollégái, tanítványai és Társaságunk tagjai nevében búcsúzom Hollós Attilától. Nyugodjék békében!

ZOLTÁN ANDRÁS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Grétsy László

(1932–2024)

Nem egészen két éve – 2022 februárjában – még láthatóan jó egészségben köszöntöttük a Tanár Urat 90. születésnapja alkalmából. A köszöntést követő baráti összejövetelen öröm volt vele beszélgetni, minden és mindenki érdekelte, derűlátása, nyitottsága lelkesítően hatott mindannyiunkra. Munkakedve egész életében töretlen volt; tudtuk, ha nem is a régi tempóban, de még nap mint nap dolgozik, tervei vannak. Ezért minket, régi munkatársait, egykori tanszékének tagjait, akik munkaközösségünk megszűnése után is figyelemmel kísértük az életét, még jobban lesújtott a hír, hogy 2024. január 21-én végleg elaludt.

A Tanár Úr haláláig rendszeresen részt vett a fontos nyelvészeti szakmai rendezvényeken. Az Anyanyelvápolók Szövetsége és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara idén A magyar kultúra napjára, január 22-ére hirdette meg A magyar

nyelv jövője – A nyelvi változások nyomában című konferenciát, amelynek Grétsy László egyik ötletadója volt és meghívott díszvendége lett volna. Ennek a meghívásnak azonban már nem tehetett eleget: a konferenciát halálhíre bejelentésével és a döbönt résztvevők rá való emlékezésével kellett megnyitni.

Ekkorra már az összes jelentős hazai online és nyomtatott hírportál, rádió- és televízióadó vezető helyen közölte, hogy Grétsy László nyelvészprofesszor, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának, illetőleg az Anyanyelvápolók Szövetségének tiszteletbeli elnöke, az ELTE professor emeritusa, a nyelvi ismeretterjesztés, a nyelvművelés legismertebb, legnépszerűbb alakja életének 92. évében elhunyt. Magyar nyelvterületen mindenki ismerte az ország határain innen és túl, az idősebbek a korábbi rádió- és tv-műsorokból is, a fiatalabbak, a gyerekek iskolai tanulmányaikból, és mindannyian azokból a könyvekből, amelyek a magyar nyelv mind jobb és alaposabb megismerését és helyes használatát segítették életében, és segíteni fogják ezután is.

Grétsy László 1932-ben született Budapesten. Diákkorában elsősorban az irodalom, ezen belül is a költészet érdekelte, de a nyelvészeti kérdésekre is nyitott volt. 1954-ben végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Egyetemi tanulmányait követően a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos ösztöndíjasa, majd főmunkatársa, 1971-től a mai magyar nyelvi osztály vezetője lett. Aspirantúrája idején, illetőleg kutatópályája elején elsősorban nyelvtörténettel foglalkozott, később a szaknyelvi kutatások kerültek előtérbe a Nyelvtudományi Intézet munkaközösségében, majd mindinkább a nyelvhelyesség és a nyelvművelés kérdései. E váltást úgy értékelte, hogy bár a régi korok szófejtéseit továbbra is fontos területnek tartja, a mai kor nyelvhasználatának megismerése nélkülözhetetlen. Azt vallotta, hogy a nyelvészet minden ága összefügg egymással, és a mai jelenségeket aszerint kell vizsgálni, hogy hogyan és miből alakultak ki. A későbbiekben az alapos és mélyreható nyelvtörténeti ismereteit már csak közvetve használta fel a mai nyelvi jelenségek magyarázatához.

A Tanár Úr számára a továbbiakban az ismeretterjesztés, a nyelvművelés ugyanolyan fontossá vált, mint a tudományos kutatás. Azt viszont hangsúlyozta, hogy az ismeretterjesztéshez alapos felkészültségre van szükség, jártasnak kell lenni a különböző nyelvészeti területeken, elengedhetetlen a tudományos „vértettség”, vagyis az elméleti megalapozottság. Megtanulhattuk tőle azt is, hogy az ismeretek szóbeli átadásához szükség van megfelelő előadókészségre is, főleg ha rádió- és tv-műsorokról vagy nagy létszámú hallgatóságnak szóló előadásokról van szó; Grétsy tanár úr kiváló és lelkes előadó volt.

A kutatáson és az ismeretterjesztésen túl egyre inkább érdekelte az oktatás is, így amikor 1987-ben felkérést kapott az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvészeti Tanszékének vezetésére, örömmel vállalta. Innen vonult nyugállományba 1998-ban.

Mi, akik vele dolgozhattunk, mind úgy emlékezünk ezekre az évekre, mint tanári és kutatói pályánk kiemelkedő időszakára. Ezt elsősorban Grétsy tanár úr közösségformáló személyiségének köszönhetjük. Nyitott volt, derűs, és munkaszeretettel, elhivatottsággal ösztönzőleg hatott mindannyiunkra. Diákjaink büszkéek voltak arra, hogy az országosan elismert Grétsy László előadásait hallgathatják, és tőle tanulhatják meg, hogy miért fontos az anyanyelv szeretete és a nyelvtan alapos ismerete is ahhoz, hogy az irodalmat, íróink, költőink nyelvét és magyarságunkat is még jobban megértsék. Mi, tanárok pedig arra voltunk büszkéek, hogy a Grétsy-tanszék tagjai vagyunk. Ebben a légkörben váltak hallgatók százai magyartanárrá, akik nemcsak az irodalmat, de a nyelvtant is fontosnak

tartották. A Tanár Úr szeretett tanítani, visszaemlékezéseiben is boldog főiskolai évekről beszél. Ezekben az években tudott egészen kiteljesedni, munkásságának három fő pólusát jelölte meg: a tudományt, az oktatást és az ismeretterjesztést (ezen belül a nyelv művelést). Mindhármát egyformán fontosnak és érdekesnek tartotta, igyekezett egyensúlyt tartani közöttük, mindegyik területen komoly eredményeket ért el.

A nyugdíjazás után is aktív maradt, továbbra is várták a feladatok. Jelentős pozíciókat töltött be: társelnöke, majd tiszteletbeli elnöke volt az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának, elnöke, majd tiszteletbeli elnöke az Anyanyelv-ápolók Szövetségének, szerkesztője, szerkesztőbizottsági tagja, rovatvezetője a Magyar Nyelvőr, az Édes Anyanyelvünk, az Élet és Tudomány, a Szabad Föld című folyóiratoknak, és még évekig közreműködött számos ismeretterjesztő, nyelvészeti-nyelvűvelő rádió- és televízióműsorban.

Játékos kedve nyugdíjas éveiben még inkább megmutatkozott: mindig is kedvelte a nyelvi játékokat, fejtörőket, amelyek nem utolsó sorban a nyelvi kreativitást az anyanyelvi nevelés szolgálatába állítják, de társas szórakozásra is kiválóan alkalmasak. Az Anyanyelvünk játécai 1974 óta több kiadást megért, a 2012-ben kiadott terjedelmes kötet, a Nyelvi játéink nagykönyve is anyanyelvünk szerethetőségének, életrevalóságának ékes bizonyítéka.

Pályájának hetven éve során megszámlálhatatlan kötet szerzője, szerkesztője volt, sokszáz tanulmányt és ezernél is jóval több ismeretterjesztő írást jegyzett. Ismertté, sőt közismertté elsősorban mint nyelvűvelő, anyanyelvünk fíradhatatlan őrzője és ápolója vált, de a szűkebb szakma, a nyelvész-társadalom mint kutató nyelvtudóst is számon tartja. Kutatási eredményei közül saját maga is egyik legkiemelkedőbbnek a szóhasadásról 1962-ben írt művét tartotta, amely nemcsak nyelvtörténeti, de leíró jellegű, morfológiai és jelentéstani kérdéseket is felvet. Azt is ki kell emelni, hogy maga a *szóhasadás* szakkifejezés is tőle származik, és ma már nyelvtankönyveink a lehető legtermészetesebb módon használják a ritkább szóalkotásmódok között említve az új szavak létrejöttének e különleges módját.

A szaknyelvet kutató, bemutató munkái e szakterület művelői számára megkerülhetetlenek ugyanúgy, mint a stíluskutatók számára a különböző stílushasználatot vizsgáló tanulmányai. Saját tapasztalatom, hogy a nyelvhasználatra vonatkozó összefoglaló munkák (például a KOVALOVSKY MIKLÓSSzal közösen szerkesztett kétkötetes Nyelvűvelő kézikönyv) következtetései nyelvtörténeti szempontból is figyelemre méltóak, és sokszor olyan alapvető megállapításokat olvashatunk a mai nyelvi rendszerről, az egyes nyelvi szintek törvényszerűségeiről, hogy az anyanyelvoktatásban és a magyar mint idegen nyelv tanításában is választ találunk nyitottnak vélt kérdésekre, a különböző problémák szemléltetésére pedig jobbnál jobb gyakorlati példákat.

Ezeknek az eredményeknek az ismeretében világossá válik mindenki számára, hogy a sokszor lekicsinyelt, méltatlanul és indokolatlanul lenézett nyelvűvelő munkák háttérben a nyelv minden vonatkozásának és szintjének, magának a nyelvi rendszernek az alapos ismerete van jelen akár történeti, akár leíró szempontok szerint vizsgáljuk. Mára már az is bebizonyosodott, hogy a nyelv ápolására, művelésére feltétlenül szükség van a folyton változó nyelv karbantartásához, ahhoz, hogy összetett funkcióit képes legyen az egész magyarul beszélő közösség szolgálatában maradéktalanul ellátni. A tudományos nyelvűvelés a nyelvűnkért felelősséget vállaló magyar nyelvészek és az igényes nyelvhasználók körében ma is kétségtelenül létezik, és ebben Grétsy Lászlónak vannak a legkiemelkedőbb érdemei. Legfőbb feladatának, életcéljának azt tekintette, hogy a magyar nyelvet másokkal,

minden magyarral minél alaposabban megismertesse, és minél inkább megszerettesse. Biztosak lehetünk abban, hogy célját elérte, nekünk „csak” folytatni kell ezt a munkát.

Munkásságát számos kitüntetéssel, díjjal ismerték el, ezek közül kiemelkedik a Magyar Örökség díj és a Prima Primissima díj, amelyre különösen büszke volt. Még inkább büszke volt a felé áradó szeretetre, hogy az utcán még idős korában is felismerték, bizalommal megszólították. A jeles kerek évfordulón, kitüntetései alkalmával sorra olvashattunk kitűnő összefoglalókat munkásságáról, eredményeiről, szakmai és emberi hitvallásáról. Legutóbb Adamikné Jászó Anna köszöntötte 90. születésnapján itt a Magyar Nyelv lapjain.

A köszöntők, a laudációk után sajnos hamar eljött a végső búcsú ideje. Kollégák, tanítványok, barátok, tisztelők, anyanyelvünk művelői búcsúznak Grétsy tanár úrtól, a 20. század közepén indult nagy nyelvészgeneráció egyik utolsó tagjától szomorú, fájó, mégis hátlatelt szívvel, hiszen annyi mindent köszönhetünk neki, de mindenekelőtt a magyar nyelv óvó, féltő szeretetét.

T. SOMOGYI MAGDA

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Fülöp Lajos

(1932–2024)

Nemrég még a 90. születésnapján köszöntöttük, most pedig fájó szívvel búcsúznak tőle. Életének 92. évében elhunyt Fülöp Lajos tanár úr, nyelvész, etnográfus. Nehéz szavakat találni a megemlékezéshez, amikor egy olyan nagyszerű emberről, kiváló pedagógusról és sokoldalú tudósról van szó, mint Fülöp Lajos. Több kedves emléket őrzök róla. Megtisztelő volt, amikor 2022 őszén személyesen adott át egy általa szerkesztett, dedikált Bugát Pál-kötetet (FÜLÖP 2022), valamint egy karácsonyváro verset jókivánságaival. Sok évvel korábbi emlék pályám kezdetéről, amikor belátogatott az egyetemre, és derűs, szelíd mosolyával kedvesen köszöntött mint a tanszék új munkatársát. Mindig lesz helye a könyvespolcomon az általa szerkesztett és társszerzőkkel írt szak módszertani jegyzetnek, amelyből több nemzedék a középiskolai anyanyelvi nevelés alapjait tanulta (FÜLÖP 1986).

A Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába című egyetemi tankönyv előszójában írt gondolatai jól tükrözik barátságos személyiségét, előremutató, korszerű gondolkodásmódját: „Tanácsadásról, módszerek ismertetéséről és nem didaktikai előírásokról lesz szó. A szerzők azt remélik, hogy gyakorló hallgatóink ezeket az ajánlásokat saját nevelői egyéniségükhöz igazítják, és a megismert metodikai lehetőségekből, valamint az iskolai tapasztalatokból ki fogják alakítani egyéni tanítási eljárásaikat” (FÜLÖP 1986: 3). A középiskolai anyanyelvi tantárgy-pedagógiai kötetten kívül még számos szak módszertani munka megalkotásában közreműködött. A teljesség igénye nélkül említjük az anyanyelvi nevelés céljairól, az új iskolai tantervekről, a nyelvjárási értékeknek az anyanyelvi nevelésben betöltött szerepéről, a magyar nyelvi fakultációról és az értékelésről szóló írásait, amelyekben nagyon sok ma is érvényes, követendő gondolatot fogalmazott meg (FÜLÖP 1980a, 1980b, 1984, 1990b).

Fülöp Lajos tanár úr azt vallotta, hogy anyanyelvi oktatás helyett anyanyelvi nevelésre van szükség (FÜLÖP 1980a: 8). Azt javasolta, hogy a tanórai és a tanórán kívüli foglalkozások módszertanának a tervezését a következő célok határozzák meg: „A foglalkozások élményszerűbbé, játékosabbá tétele, az alkotókedv, az egyéni képességek és hajlamok kibontakoztatása és megerősítése...” (FÜLÖP 1980b: 8). A módszertani törekvések közül véleménye szerint „a problémafelvető vizsgálódás, a kérdések, a feladatok alkalmazása a legfontosabb. Ez vezet el az öntevékenységen alapuló problémamegoldásig” (FÜLÖP 1980a: 8–9). Mai is érvényes az általa megfogalmazott módszertani alapelv, hogy az iskolai anyanyelvi nevelésben „a hangsúly az alkalmazáson (a nyelvhasználaton) van [...]. A tananyagot ezért úgy kell megtanítanunk, hogy a személyiségben élő nyelvtudásból bontsuk ki az ismereteket – mégpedig az öntevékeny ismeretszerzésre építve” (FÜLÖP 1980b: 7–8).

Az 1980-ban megrendezett Nyíregyházi Szakmai Napok anyagát bemutató, Az új tantervek bevezetésének félidejében című kötetnek az egyik szerkesztője és szerzője is volt (BACHÁT et al. 1984), ebben az új iskolai tantervek alkalmazásának a tanulságait foglalták össze. A középiskolai követelményrendszerrel és a teljesítmény méréséről szóló írása a ma is korszerű fogalom, a tanulási eredmény fontosságára hívja fel a figyelmet: „Az oktatási-nevelési folyamat eredménye a tanulók tudásában, beállítódásában jelentkezik” (FÜLÖP 1984: 145). A mai modern pedagógiáknak is megfelelően a munkáiban nem tanításról, hanem tanítási-tanulási folyamatról beszél. Az értékelés legfontosabb elveként a nyelvhasználat-központúságot nevezi meg, hogy az ellenőrzésben ne a fogalmak, a szabályok domináljanak, hanem az anyanyelvünkkel végzett műveletek, a nyelvhasználat (FÜLÖP 1984: 148).

Fülöp Lajos tanár úrnak nemcsak az anyanyelv-pedagógiai írásai maradtak fenn, hanem számos más munkája is. Gondosan összeállított tanulmányai, kötetei jelentek meg a palóc nyelvjárásról, a Mátravidék néprajzáról (FÜLÖP 1990a), Gyöngyös és környéke irodalmi hagyományairól (FÜLÖP 1997), a gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékeiről (FÜLÖP 1998). Foglalkozott Berze Nagy János mesekutató munkásságával (FÜLÖP 1985), Vahot Imre írásaival (Vahot 2006). 2000 után évről évre követték egymást az önállóan vagy társszerzővel, társszerkesztővel készülő írások, kötetek. Két éve jelent meg az általa szerkesztett gazdag könyv Bugát Pál pályarajzáról és kéziratos feljegyzéseiről (FÜLÖP 2022).

Rendkívül sokszínű, tartalmas életet élt, tanított gimnáziumi tanárként, a gyöngyösi Berze Nagy János Gimnázium igazgatója volt, a ferences könyvtár vezetőjeként is dolgozott. Vezette az Országos Pedagógiai Intézet magyar nyelvi részlegét, majd az ELTE Mai Magyar Nyelvi tanszékén tanított, 15 éven át vett részt a magyar szakos hallgatók képzésében a módszertani szakcsoport vezetőjeként. Aktívan közreműködött magyar nyelvi tankönyvek és tantervek készítésében, a pedagógus-továbbképzésben. Társszerkesztője volt a Magyaritanítás folyóiratnak, rovatvezetője az Édes Anyanyelvünknek. Nyugdíjba vonulása után a budapesti Bartók Béla Emlékház muzeológusaként is dolgozott. Számos tudományos társaság, bizottság tagjaként tevékenykedett. A szülőföldjéért végzett kiemelkedő szakmai munkásságáért, életművéért 2001-ben Gyöngyös város legrangosabb elismerését, a díszpolgári címmel járó Pro Civitate kitüntetést kapta, 2023-ban pedig a Gyöngyös Város Kultúrájáért díjjal tüntették ki.

Verseket is írt, 2013-ban jelent meg Mátrai monológ című gyűjteménye (Fülöp 2013), amelyben nemcsak saját verseit, hanem műfordításait is olvashatjuk. Angol, német, francia, cseh, orosz, latin és olasz nyelvből is fordított. Az 1966-ban írt, Lehullik rólam...

című versével búcsúzzunk Fülöp Lajos tanár úrtól, akinek személyes példája, írásai, tanításai örökké velünk maradnak:

„Ülök az ablaknál
alkonyatkor...
Sugár suhan,
vöröslő fényözön.
Kezemben könyv,
és szavak lelkével
csöndes, szelíd
világba költözöm.” (Fülöp 2013: 22)

Hivatkozott irodalom

- BACHÁT LÁSZLÓ – FÜLÖP LAJOS – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1984. *Az új tantervek bevezetésének félidejében*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- FÜLÖP LAJOS 1980a. Nyelvtanításunk szerepe és haszna. *Édes Anyanyelvünk* 1: 8–9.
- FÜLÖP LAJOS 1980b. Tanterveink és háttéranyaguk. In: FÜLÖP LAJOS szerk., *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 3–8.
- FÜLÖP LAJOS 1984. A középiskolai követelményrendszer és a teljesítmény mérése. In: BACHÁT LÁSZLÓ – FÜLÖP LAJOS – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Az új tantervek bevezetésének félidejében*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest. 145–155.
- FÜLÖP LAJOS 1990a. *A Mátravidék néprajzi és nyelvjárási kistükre*. Gyöngyös Város Tanácsa, Gyöngyös.
- FÜLÖP LAJOS 1990b. Nyelvjárási értékeink szerepe az anyanyelvi nevelésben. In: FEKETE PÉTER – V. RAISZ RÓZSA szerk., *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. MNyTK. 189. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 63–66.
- FÜLÖP LAJOS 1997. *Gyöngyös irodalmi hagyományairól. Írói pályák és törekvések a 19. század első felében*. Mátra Múzeum, Gyöngyös.
- FÜLÖP LAJOS 1998. *A gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékei*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest–Szeged.
- Fülöp Lajos 2013. *Mátrai monológ*. Konturs Kft., Gyöngyös.
- FÜLÖP LAJOS szerk. 1985. *Cigány mesék Berze Nagy János gyűjtéséből*. Baranya Megye Tanácsa, Pécs.
- FÜLÖP LAJOS szerk. 1986. *Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- FÜLÖP LAJOS szerk. 2022. *Bugát Pál pályarajza és kéziratos feljegyzései*. Vachott Sándor Városi Könyvtár, Gyöngyös.
- Vahot Imre 2006. *Magyar táj- és életképek*. Válogatta, szerkesztette és a szöveget gondozta: FÜLÖP LAJOS és LISZTÓCZKY LÁSZLÓ. Pallas Kiadó, Gyöngyös.

ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Rozgonyiné Molnár Emma 90 éves

1. 1933 – 2023. 1933, Rábé – 2023, Szeged. Két évszám, köztük 90 év telt el. Akiről szólnak, karcsú nőalak. Köszöntésére egy ajánlás így fogalmaz: „Rozgonyiné dr. Molnár Emmának, a Kutatónak, a Tanárnak, a Munkatársnak ajánlják... kollégái, tanítványai, barátai...” (NAGY L. szerk. 2004: 4).

Rozgonyiné Molnár Emma tanító (1952–), tanár (1955–, 1969–), bölcsészdoktor (1972–), a nyelvtudomány kandidátusa (1984–), magister emerita (2003–). 1968-tól egészen a legutóbbi éveig dolgozott a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Karon és jogelődjein. Bölcsészdoktori értekezése Csokonai műveinek szólás- és közmondáskincsét tárgyalta, kandidátusi disszertációja a magyar szólások és közmondások nyelvi és nyelvhasználati arculatának összevetését végezte el.

Tanárnő az osztatlan 1–4. osztályos kisgyermek világából indult, a felső tagozatosok és a középiskolások megismerése után jutott a tanárképzés műhelyébe a Juhász Gyulán. Vass László és Bene Kálmán segítségével a felső tagozatosok számára készített stíluszótárt (ROZGONYINÉ MOLNÁR – VASS 1989). Több mint ötvenéves felsőoktatási munkájában két jelentős terület emelkedik ki: oktató-nevelő munkája és az oktatásirányítás. Tanított többféle tárgyat, leginkább fonetikát. Az oktatásirányítás legfőbb területe a gyakorlati képzés vezetését jelentette, 1981-től főigazgató-helyettesként, majd a gyakorlati képzés vezetőjeként tizenöt évig felelt a JGYTF tanárjelöltjeinek belső és külső gyakorlatáért, végzett tanárok továbbképzéséért. Kiemelkedő tevékenységéért vehette át az Apáczai Csere János-díjat 1993-ban.

Személyiségének egyik alapvonása a közösségben, a közösségért végzett áldozatkész munka. Mind a tanszéki munkaközösségben, mind az ELTE-n működő stíluskutató csoportban, mind egy-egy kutatási téma alkotói közösségében készséggel, sok empátiával és türelemmel fordult társaihoz.

2. Az idiómák és a stílus kutatója. A tanszéken természetes volt, hogy folyamatosan közöljék eredményeiket az oktatók. A műhely jellegét erős egyéniségek sora adta meg az irodalom nyelvének elemzésével: Csefkó Gyula, Benkő László, Török Gábor, Békési Imre. Itt készült az első magyar költői szótár: Juhász Gyula költői műveinek szótára. Ezt a műhelyhagyományt és ezt az érdeklődést vitte tovább Rozgonyiné Deme László szakmai irányításával. A Magyar Nyelvészeti Tanszékre kerülve Tanárnő hamarosan megszerezte a bölcsészdoktori oklevelet a magyar idiómák vizsgálata köréből készített disszertációja alapján. Az elméleti általánosítások következtek a kandidátusi értekezésben, s a pálya meghatározó jelentőségű gondolatmenetei kerültek monografikus összefoglalójába (ROZGONYINÉ MOLNÁR 2016).

Ezzel párhuzamosan bekapcsolódott a 20. század végi magyar filológia korszakos jelentőségű műhelyébe: alapító tagja volt az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett, Szathmári István vezetésével mintegy négy évtizedig működő stíluskutató csoportnak. A konferenciák, kötetek sorában Tanárnő rendszeresen előadott, publikált: számos elemzést készített a magyar próza kisebb és nagyobb mestereinek szövegeiből (Elek Artúr,

Gulácsy Irén, Szomory Dezső, Esterházy Péter, Határ Győző, Levendel Júlia stb.). A stíluskutató csoport igen jelentős eredménye a 2008-ban megjelent Alakzatlexikon, ennek számos cikkét Tanárnő írta. Az ELTE-csoportban rendszeresen végzett alkotó, lektoráló, szerkesztő tevékenység, a havonta sorjázó diszkussziók tanúskodnak arról, milyen hasznos tagja volt Rozgonyiné e műhelynek. Stiliztikai munkájáért méltán vehette át a Társaság Kosztolányi Dezső-díját 2017-ben.

3. Generációk tanára. Rozgonyiné tanárnő – miután végigtanította a tanszék jó néhány tárgyát – hamarosan a leíró magyar hangtan évfolyam-előadója és gyakorlatvezetője (a főiskolai jegyzet szerzője is) lett. Ennek különös jelentősége volt, hiszen az Ő alapozó stúdiumára épültek a további tárgyak, s a felsőoktatás munkamódszereibe is bevezette hallgatóit. A tanszék fennállásáig, 2007-ig a hangtan stúdiumán kívül a stilisztika irányítója volt. A két terület határán élő szövegbemutatás, a közösség előtt ismert és ismeretlen szöveg felolvasása képezte az 1972-ben indult Kazinczy-verseny feladatait. (Ehhez kapcsolódott később a Beszélni nehéz! rádióműsorban népszerűvé vált ritmikái és hangsúlylejegyzés.)

Kedzettől lelkesen, nagy hozzáértéssel és kiemelkedő empátiával készítette fel a hallgatókat a versenyre, s elmondhatjuk, hogy csak nagyobb teremben férnének el mindazok, akik (50-nél többen) az ő irányítása révén elnyerték a Kazinczy-érmet. Számos tanítványa került az országos televíziós és rádiós műhelyekbe, s tanácsaiért a mai napig hálás lehet Tanárnőnek. Említsük a tévés Mucsányi Jánost, Barlay Tamást, Hevér Lórántot, Banner Gézá, Komáromi Enikőt, Fürjes Diánát, a rádiós Beslin Anitát, Pozsár Róbertet, a szóvivő Toronykőy Mártát stb.

Nem sajnálta az időt és a fáradságot a versenyzők sokoldalú felkészítésére és a zsűrizés felelősségteljes munkájára a megyei és az országos fordulókön. Nem véletlen, hogy mind 1990-ben, mind 2000-ben a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola rendezhette meg a pedagógusjelöltek országos döntőjét a Kazinczy-versenyben, mindkét alkalommal Rozgonyiné vezette a rendezést. A Kazinczy-díj ennek az életműnek a hozadéka 1989-ben.

A közösség előtt szereplés és szöveghangzás stúdiumait gondozta majd másfél évtizedig ezután Tanárnő, főként a nagyszámú művelődésszervező évfolyamokon. (Jelentősen segítette munkáját a Szilléri sugárúti hangszigetelt terem és két hozzáértő technikus.) A hallgatók igen kedvelték a korrekt, hangulatos órákat, Tanárnő kedélyes egyéniségét.

Említsük meg azt is, hogy a versenyzők felkészítésének megannyi tapasztalatát megosztotta az érdeklődő kollégákkal, hiszen az ELTE-n rendezett szónokversenyeken és más retorikai versenyeken szerepelt diákok, hallgatók szónoki teljesítményét évente nyomtatásban is hozzáférhetővé tette (l. A régi és új retorika c. köteteket).

4. Kazinczytól Implomig az anyanyelvi versenyeken. A magyar nyelv-művelés számos fórumán fontos szerepe volt Rozgonyiné tanárnőnek: a Kazinczy-mozgalom mindhárom iskolafokának, az Édes anyanyelvünk (a középiskolásoknak), a Nyelvünkben élünk (az általános iskolásoknak), a Verseggy-verseny (középiskolásoknak) stb. Így nem véletlen, hogy 1987 decemberében Szabó Istvánné Nagy Magdolna tanárnő Gyuláról hozzá jelentkezett be a Békés megyei középiskolások körében szervezendő helyesírási verseny tervével. Ezzel kezdődött az 1992-től Implom-verseny története, alapító zsűrielnökként irányt szabott a különleges hangulatú és arculatú vetélkedésnek.

A Gyulán megjelent 1993. évi kötetet (NAGY L. szerk. 1994) és a 2003-as verseny előadásait, feladatait tartalmazó CD-t (NAGY L. szerk. 2004) neki ajánlotta a szerzőgárda.

Számos közléssel gazdagította a helyesírás metodológiájának és a helyesírás-tanításnak a szakirodalmát, összefüggésben a szöveghangzás jeleinek alkalmazásával: tárgyalta a gondolatjel, a pontosvessző, a ritkítás, az aláhúzás stb. stilisztikai szerepét. Magától értetődött, hogy az elsők között nyerte el A magyar helyesírásért Implom József-díjat 2008-ban.

5. Személyiség, lényeg, csapatjáték. Rozgonyiné Molnár Emma az anyanyelvi mozgalmak igen jelentős személyisége. Egyéniségének alapvonása a tanárookra, tanítványokra figyelés. Kollégáiból a legjobb reakciókat váltotta ki: sosem áhította, hogy kiemeljék, előtérbe helyezték. Együttműködésre törekedett: említsük az idiómák kutatóiból Szemerkényi Ágnes, Bárdosi Vilmost, Forgács Tamást; a stíluskutatók közül Szathmári Istvánt, V. Raisz Rózsát, Kocsány Piroskát, Szikszainé Nagy Irmát, P. Eöry Vilmát, Bodáné Porkoláb Juditot, Kornyané Szoboszlai Ágnes, Aczél Petrát, Domonkosi Ágnes; a Kazinczy-mozgalomból Márvány Jánosnét, Bagi Ádámnét, Katona Józsefnét, Wacha Imrét, Kertész Józsefnét, A. Jászó Annát, Kerekes Barnabást, Némethné Balázs Katalint; a Nyelvünkben élünk csapatából Benkes Zsuzsát, B. Fejes Katalint; az Édes anyanyelvünk köréből Kováts Dánielt, Nyíri Pétert; stb.

A sokoldalú viszonyrendszerében nem feledkezett meg az apróságokról (ebben segítette tanítói képzettsége és első éveinek sok tapasztalata), az események háttérének figyelembe veendő tényezőiről (az ő szavaival: „mi a háta mögé” a dolognak). Úgy tudott az események, történések, kutatási eredmények lényegére tapintani, hogy a részletekről sem feledkezett meg; világosan látva a jelentőségüket az egészre nézve. S a lényeg az ő számára mindenekelőtt az ember: a kutató, a szerző, beleértve mindennapi gondjaikat is.

Sohasem felejtette el, hogy a bánkódó, szomorkodó kollégát vagy diákot jó szóval derítse fel, hiszen nincsenek egyszer s mindenkorra elveszített, kijavíthatatlan dolgok. Nem véletlenül idézte egyik írásában: „...annál teljesebb az ember, minél hiánytalanabban szétosztja magát szüntelen”.

Wacha Imre köszöntőjét ezzel a címmel adta 2003-ban: „Ember, tudós tanár, magatartás”. Rozgonyiné Molnár Emma e hármas minőségében emelkedik ki a szegedi és a magyarországi nyelvészek közül.

Hivatkozott irodalom

- NAGY L. JÁNOS szerk. 1994. *Helyesírás és nyelvtudomány*. Erkel Ferenc Gimnázium, Gyula.
- NAGY L. JÁNOS szerk. 2004. *Retorika, Márai, helyesírás. Implom József helyesírási verseny, 2002-2003*. (CD) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA 2016. *Frazeológiai kaleidoszkóp*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA – VASS LÁSZLÓ 1989. *Stilisztikai ábécé*. JGYF Kiadó, Szeged.

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Misszilisek Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezéséből*

1. A középmagyar nyelvemlékek közül számtalan irat nemcsak történeti forrásként alkalmazható, hanem az irodalomtörténet, a filológia, a néprajz, a magyar nyelv-, helyesírás-, nyelvjárástörténet számára is tanulságos lehet. A missziliseket az irodalom-, a történet- és a nyelvtudomány egyaránt igen fontos forrásnak tekinti; utóbbi számára azért különösen lényegesek, mert „a levélírók szélesedő, ezért különböző írás- és beszédkézségű köre, a levélírással járó gyakori zavaró, sürgető körülmények, illetőleg a címzett nyelvi kompetenciájához igazodás” (PUSZTAI 2005: 333–334) miatt a nyelvezetük közel áll a beszélt nyelvhez; ami pedig kiemelkedő jelentőségű minden olyan nyelvtörténeti korban, ahonnan nem származnak hangzó nyelvemlékeink.

A Nádasdy–Kanizsai-levelezés egyaránt foglalkoztatja a nyelvészeket, a történészeket, az irodalomárokat és a laikus közönséget. Nádasdy Tamás (1498–1562) a 16. század egyik leginkább kutatott és ismert alakja, egyik legnagyobb életutat bejárta politikusa és egyik legtehetségesebb diplomatája, Kanizsai Orsolya (1521–1571) pedig korának egyik legműveltebb asszonya, 1532-es fiúsítása révén a hatalmas Kanizsai vagyoni örökös. A korabeli Magyarország egyik legfontosabb személyeiként összekötetésben álltak az ország többi vezető alakjával is, egymással folytatott levelezésük pedig a házastársi levelezés egyedülállóan kiterjedt példájának tekinthető. „A házaspár fennmaradt levelezése (...) egyedülálló a korszakban, mert a levelek segítségével közvetlen betekintést kaphatunk a főúri udvar életébe, a hadi-politikai eseményekbe, a birtokgazdálkodás gondjaiba és a házaspár meghitt pillanataiba is.” (TERBE 2017: 85).

2. Ennek megfelelően találkozhatunk Nádasdy–Kanizsai-levelekkel birtokgazdálkodással kapcsolatos tanulmányokban – pl. TERBE (2011) –, orvostörténeti munkákban, – pl. MAGYARY-KOSSA (1929) –, illetve irodalmi gyűjteményekben, amelyekben gyakran a házaspár szerelmi élete kap hangsúlyt – pl. LAMPÉRT (1923), ERDŐDY (1978), HARGITTAY (1981). Ezek a kötetek jellemzően az 1882-ben megjelent, KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF szerkesztette Nádasdy Tamás nádor családi levelezése kötetből idézik a szövegeket, amely a Nádasdy–Kanizsai levelezés első teljesebb kiadásának tekinthető. 1988-ban VIDA TIVADAR készítette el a források egy újabb kiadását „Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegei Kőrös Gáspár levelezése című munkájában.

Jelentősége ellenére a Nádasdy–Kanizsai-levelezésnek átfogó betűhű kiadása nem készült. A Középkori leveleink 1541-ig című kötet (HEGEDŰS–PAPP 1991) tartalmaz néhány misszilist, azonban csak a legkorábbiakat, Nádasdytól mindössze kettőt, messzemenő következtetéseket tehát nem lehet ebből tenni. MÁLYUSZ (1923) betűhív közlése a Nádasdy-

* A kutatás a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

levéltár magyar nyelvű leveleiből ugyancsak 1550 előtről közöl néhány Nádasdy–Kanizsai-leveleket. A levelezés iránt érdeklődő nyelvészeknek ezért vagy az eredeti levéltári kéziratot kell felkeresniük, vagy KÁROLYI–SZALAY vagy VIDA munkájára kell hagyatkozniuk: ezek azonban csupán körültekintéssel alkalmazhatók nyelvészeti kutatások során.

KÁROLYI–SZALAY önkényesen rövidít vagy old fel rövidítéseket, változtatja meg a levél formáját, egyszerűsített helyesírása elfedi a levélírók hangjelölési sajátosságait és helyesírási rendszerét. VIDA pedig még tovább távolodik az eredeti szövegtől, illetve inkább tekinthető válogatásnak, mivel sok levelet nem közöl; emellett pedig a korábbi kiadásokra hagyatkozva a nyilvánvaló következetlenségekre sem ügyel (TERBE 2017: 87).

Mindezeket figyelembe véve szükségesnek találtam egy adott korszak Nádasdy–Kanizsai-missziliseinek feldolgozását olyan módon, hogy nyelvészeti kutatásokhoz használható betűhű átirat, olvasat, értelmezés, valamint nyelvészeti-filológiai elemzés legyen a kutatásom eredménye. A hármas forrásközlés egyaránt előnyös a nyelvészek számára, akik a betűhű szövegekkel dolgozhatnak; történészek és irodalmárok számára, akik a szöveget hűen követő, azonban nyelvészeti szaktudást nem igénylő olvasatot használhatnak; és laikusok számára, akik könnyen feldolgozható formában fogadhatják be a szövegeket anélkül, hogy lábjegyzetek vagy szómagyarázatok rontanák az olvasásélményüket, ezért a közlés önálló értelmezéssel is kiegészül.

Az 1556–1557. évkörre azért esett a választásom, mert gazdag nyelvi anyagot szolgáltató és tartalmilag is érdekes leveleket tartalmaz, és mert a levelezés betűhűen megjelent részletei az 1550 előtti időszakból származnak. Jelen közlés három még kiadatlan és három korábban már megjelent, sajátkezű levelet tartalmaz, melyből három Kanizsai Orsolyától és három Nádasdy Tamástól származik. A teljes 1556–1557-ből fennmaradt magyar nyelvű levélanyag átiratát, olvasatát, értelmezését és elemzését magába foglaló kötetem megjelenés alatt áll.

3. Az 1556–1557. évi Nádasdy–Kanizsai-levelezés a MOL E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Archivum familiae, Nádasdy, Missiles alatt található meg. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya 1556-ban és 1557-ben egymásnak írt leveleiből harmincöt maradt fenn; harmincnégy levél íródott magyar nyelven, ezek közül pedig harminckettő sajátkezű. A magyar nyelvű levelek betűhű átiratát, olvasatát, értelmezését készítettem el, és a sajátkezű levelek nyelvi elemzésével foglalkoztam. Nem törekedtem komplex nyelvi elemzésre: elsősorban az átirat, olvasat és értelmezés gyakorlati megoldásainak szempontjából közelítettem meg a felmerült helyesírás-hangjelölési, hangtani, dialektológiai, morfológiai, lexikai, pragmatikai kérdéseket.

Az átirás során a HEGEDŰS–PAPP (1991) szerinti kiadási elveket vettem alapul. A betűk mellékjeleit minden esetben úgy jelöltem, ahogy a levelekben szerepelnek. Az azonos hangértékben használt, mellékjel nélküli betűvariánsokat nem különböztettem meg, hanem a ma használt betűvel írtam át, így az *s*, *sz*, *z* hangok jeleit. Ennek oka az, hogy például az *f* és *s* sok helyütt élesen nem különíthető el, inkább átmenet figyelhető meg a két graféma között. Hasonló probléma merült fel az azonos alakú, csupán méretükben különböző kis- és nagybetűk elkülönítése során, különös tekintettel az *l*, *k*, *s* betűkre. Mivel gondot jelent megállapítani, hol a határ a kis- és nagybetű között, a nagybetűket csak abban az esetben jelöltem, ha azok formája eltér kis párjuktól – például a *h* és *H* esetében –, illetve, ha címzésben szerepelnek vagy bekezdés elején állnak.

Az olvasat megírásához lehetséges útként kínákozott fonetikai vagy fonológiai hűsre törekedni. A fonológiai interpretáció mellett döntöttem, mert „ha az interpretáció magasabb nyelvi szintre kerül, akkor is többnyire a fonológiai megjelenítést szokták a kutatók előnyben részesíteni” (JUHÁSZ 2016: 186); mert fő a célom egy nem nyelvészek számára is befogadható olvasat elkészítése volt; illetve, mert a többletfonémák teljes bizonyossággal való megállapítása és a levélírók nyelvjárásának pontos jellemzése hangzó nyelvenlékek hiányában nem lehetséges. Nem lehet például minden esetben tökéletes bizonyossággal meghatározni, hogy az *e* és az *ę* graféma *e*, *ě*, illetőleg *ē* vagy *é* hangot jelölnek-e. Az *ě* jelölésére nem tesznek kísérletet a levélírók, az *ę* pedig Sylvester János hatására *é* hangot vagy Dévai Bíró Mátyás ortográfiájának hatására *ē* hangot is jelölhet. „Ebből a néhány adatból azonban nem lehet megállapítani, hogy a látszólag ellentmondásos jelölések mögött milyen okok rejlenek. Feltehető nyelvjárási jelenség is, de elképzelhető az *ę* betű kétféle alkalmazásából adódó bizonytalanság is” (TERBE 2017: 94–95). Ennek megfelelően ezekben a kérdéses esetekben egységesen a mai standard nyelvállapotot vettem alapul, és így jártam el a magánhangzók hosszúságának kikövetkeztetése során is.

Az értelmezés készítésénél felmerült legkomolyabb módszertani kérdés annak az eldöntése volt, hogy a szöveg mennyire ragaszkodjon az eredetihez vagy távolodjon tőle el a könnyebb érthetőség érdekében. Többféle lehetséges út kipróbálását követően azt a megoldást választottam, amely lehetőség szerint igyekszik hű maradni az eredeti szövegekhez, de csak addig, ameddig ez nem akadályozza az értelmezést. Hiszen egy modern magyar nyelvre teljesen átfogalmazott szöveg új nyelvi produktumnak számítana, az eredetihez való túlzott ragaszkodás pedig éppen a megértést tenné nehezzé vagy egyenesen lehetetlenné. A középutat megtalálni e két véglet között sok esetben volt kihívás és igen érdekes feladat.

4. Kutatási eredményeim interdiszciplinárisan felhasználhatók, illetve alapkutatás-ként szolgálhatnak további nyelvészeti munkákhoz, különös tekintettel a helyesírás-történetre, a történeti dialektológiára, valamint a történeti szociopragmatikára. A levelezés történeti adatbázisokba való feltöltéséhez is szerencsés betűhű átíratot használni. Az olvasóbarát értelmezés jelentősége pedig abban rejlik, hogy ily módon a házaspár levelezése iránt érdeklődő laikus közönség egy megbízható, ugyanakkor az eredetnél könnyebben befogadható formában találkozhat a szövegekkel.

1. levél

A) Átírat

Sárvár, 1557. június 25.

• —

Tekentetes Nağsagos tiztelendő szerelmes vram | az en szolgalatomnak ayanlasa vtan kívanom | az .k. io eghesseget hallanom mĩ Ĵstennek io | voltabol eghessegebe vağvnk mind az .k. | kis ferkoğyaval egetembe az en nem irasomat | hizem hoğ edig meg ertete .k. mast sem irhat=nek .k. ha aszoğomtv¹ nem keret[em]² „volna”³ az v̇ .k. | ğv̇röet

¹ Mailáth Istvánné Nádasdy Anna, Nádasdy Tamás nővére (NAGY 7: 248).

² A *ke-* igen halvány, az *-em* tintafolt miatt nem olvasható.

³ Beszúrva a tintafolt fölé.

az zomakot⁴ el kűltem .k. de vetek | eset benne mert en kerezv vrra kűltem | volt ferenc vramnak⁵ ferenc vramat ot | nem talaltak esmeg vűzh sarvara vűtek | de azt hizem hog ferenc vram ot nem | kesleli tovabba tűrűk ferenc vramnű⁶ ir | eg levelet ennekem hog az v .k. kis⁷ | leaűat valami [vű]rűs⁸ vűtűte volna ki v .k. | himlűnek monga en vg mint latatlan | kit nem latam de mint az inastvl | meg kerdezem es mint v meg tvda | mondani olt⁹ varnak mert azt | monga hog vg¹⁰ iűvt ki mint eg sűműr | es erűsen vűszketteti es mint eg kasa vg | omol kv minden moűa az olt varhoz | vaűon de azert nem tvdom im az v .k. | [...] [kűl]tem¹¹ ez be kűtű[t]¹² levelbe | az v .k. levelebűl meg erti .k. mire ker | engemet .k¹³ enis kerem .k. hog .k. teűen ham|=ar valaszt meg szolgalom .k. az hatalmas | vr Jsten tarcza meg .k. Datum Az .k. sarvaraba | Jvnű .25. .1557.

Az .k. med | orsollaűa

Címzés:

Tekentetes Naűgsagos tiztelendű | nadrispan vramnak | az naűgsagos Nadasdű | thamasnak nekem | tiztelendű szerelmes | vramnak

B) Olvasat

Sárvár, 1557. június 25.

Tekentetes, nagyságos, tisztelendű, szerelmes uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom az kegyelmed jó egészségét hallanom. Mi Istennek jó voltából egészségbe vagyunk mind az kegyelmed kis Ferkójával egyetembe. Az én nem írásomat hiszem, hogy eddig megértette kegyelmed, mast sem írhatnék kegyelmednek, ha asszonyomtól nem kéret[em] volna az ű kegyelme gyűrűjét. Az zomakot elkűltem kegyelmednek, de véték esett benne, mert én Keresztűrra kűltem volt Ferenc uramnak. Ferenc uramat ott nem találták, esmeg vissz[a] Sárvárra vitték, de aszt hiszem, hogy Ferenc uram ott nem késleli. Továbbá Tűrűk Ferenc uramnű ir egy levelet énnekem, hogy az ű kegyelme kis leányát valami [vű]rűs űtűtte volna ki. Ű kegyelme himlűnek mongya, én űgymint látatlan, kit nem látám, de mint az inastűl megkérdezém, és mint ű meg tudá mondani oltvarnak, mert aszt mongya, hogy űgy jűtt ki, mint egy sűműr és erűsen vűszketteti, és mint egy kása, űgy omol kű. Minden műggya az oltvarhoz vagon, de azért nem tudom. Im az ű kegyelme [...] [kűl]tem ez be kűtű[t] levélbe, az ű kegyelme levelébűl megerti kegyelmed, mire kér engemet kegyelme. Én is kérem kegyelmedet, hogy kegyelmed teygen hamar választ,

⁴ *Szomak, zomok*: 'tűrűk csésze'; az adatot a Nagyszűtár cédulaanyagából szereztem.

⁵ Sennyey (Zsennyey) Ferenc kapuvári prefektus, majd kapuvári, sárvári és lékai prefektus (SZATLÓCZKI 2016: 135–136).

⁶ Enyingi Tűrűk Ferencné guthi Országh Borbála; második férje Salm Elek, harmadik férje Geszthi Ferenc (NAGY 11: 293).

⁷ Utána kihúzott kísérlet a *leaűat* szűra.

⁸ Lyukas a papír, a *vű-* csak kikövetkeztethű.

⁹ Utána kihúzott kísérlet a *varnak* szűra.

¹⁰ Utána kihúzott kísérlet a *űűt* szűra.

¹¹ A *-tem* elűtt foltos és gyűrűtt a papír, a szűveg nem olvashatű.

¹² Foltos a papír, a szű vege nem olvashatű.

¹³ A *k* igen halvány és foltos.

megszolgálom kegyelmednek. Az hatalmas Úristen tarcsa meg kegyelmedet. Dátum az kegyelmed Sárvárába, júni 25. 1557.

Az kegyelmed Orsollája

Címzés:

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő nádrispán uramnak, az nagyságos Nádazsdi Tamásnak, nekem tisztelendő, szerelmes uramnak

C) Értelmezés

Sárvár, 1557. június 25.

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő, szeretett uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom kegyelmed jó egészségét hallanom. Mi Istennek jóvoltából egészségesek vagyunk mind a kegyelmed kis Ferkójával egyetemben. Az én nem írasom okát, hiszem, hogy eddig megértette kegyelmed. Most sem írhatnék kegyelmednek, ha asszonyomtól nem kértem volna az őkegyelme gyűrűjét. A török csészét elküldtem kegyelmednek, de vétek esett benne, mert én Keresztúrra küldtem Ferenc uramnak. Ferenc uramat ott nem találták, újra visszavitték Sárvárra, de azt hiszem, hogy Ferenc uram ott nem késlelteti tovább. Továbbá: Török Ferenc uramné írt egy levelet énnekem, hogy az őkegyelme kis leányán valami vörös kiütések vannak. Őkegyelme himlőnek mondja, én láthatlanul nem tudok biztosat mondani, de az inastól megkérdeztem, és ő ótvárnak mondja: mert azt mondja, hogy úgy jött ki, mint egy sömör, és erősen viszketeti, és mint egy kása, úgy ömöl ki. Minden jellemzője az ótvarhoz teszi hasonlónvá, de azért nem tudom biztosan. Ím az ő kegyelme [...] küldtem ebbe kötött levélbe, az őkegyelme leveléből megérti kegyelmed, mire kér engem kegyelme. Én is kérem kegyelmedet, hogy kegyelmed tegyen hamar választ, meghálálom kegyelmednek. A hatalmas Úristen tartsa meg. Dátum: kegyelmed Sárvárában, 1557. június 25.

Kegyelmed Orsolyája

Címzés:

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő nádorispán uramnak, nagyságos Nádasdy Tamásnak, nekem tisztelendő, szeretett uramnak

2. levél

A) Átirat

Pozsony, 1557. június 24.

- Károlyi–Szalay 1882: 18; Vida 1988: 184.

Szerelmes orsikam, Reghen tutam ket bűnödöt, | Temmagadis ákorta vallotad megh egik | az hoğ nem tuç haszudni, mert¹⁴ csak | hamar kezedbe kaphatak, Mas az hoğ | hitvañ Rovaz „vağ”¹⁵ mert nem kellett volna | ezel hoğ el vezteted pöczeted, az en | nekem valo irasodat elhadnod, nem | tutale, az vağ csak eni kis rovazsagot | gondolni, hoğ sarvaratt

¹⁴ Utána valami kihúzza.

¹⁵ A sor fölé beszúrva.

feleted az | pöczet¹⁶ gúrut, es akarki gúruivel | pöczetelhetel¹⁷ volna, es ez vdo közbe | [...] [p]öczet¹⁸ gúrut mecethetel volna, | a[...]¹⁹ ezfele magad mentesedet, nekem | valo nem irasodrul innetova be nem, | vgan pöczeteletlen leveledetis io neven | veszem en kibe eghessegtekrül irsz, | Jsten tarczon megh : Datum Pořont 24 Juny 1557

Ertem Boldiřar Deaktv²⁰ hog | ferko kulomb alapatba vařon | hog nem mint ott hattam volt, | halaJstennek, eltesse az .k.mes | nař²¹ vr Jsten

Az te Nadrispanod

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae | Vrsulae Kanisay Palatinae | Regni Hungariae et domine
| consorti nostrae charissimae

B) Olvasat

Pozsony, 1557. június 24.

Szerelmes Orsikám, régen tuttam két bünödet, temmagadis gyakorta vallottad meg, egyik az, hogy nem tucc haszudnyi, mert csak hamar kezedbe kaphattják, más az, hogy hitvány rovasz vagy, mert nem kellett volna ezzel, hogy elvesztetted pöcséted, az én nekem való írásodat elhadnod. Nem tuttál-e, azvagy csak ennyi kis rovaszságot gondolni, hogy Sárváratt feletted az pöcsétyűrűt? És akárki gyűrűjével pöcsételhetél volna, és ez üdö közbe [...] [p]öcsétyűrűt meccethetél volna. A[...] ezféle magad mentesedet, nekem való nem írásodrül innétova bé nem. Ugyan pöcsételetlen leveledet is jó néven veszem én, kibe egésségtekrül irsz. Isten tarcson meg. Dátum: Pozsont, 24 júni, 1557.

Értém Boldizsár deáktúl, hogy Ferkó kulomb állapotba vagon, hogynemmint ott hattam volt. Hála Istennek, éltesse az kegyelmes nagy Úristen.

Az te nádrispánod

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae Vrsulae Kanisay Palatinae Regni Hungariae et domine
consorti nostrae charissimae

C) Értelmezés

Pozsony, 1557. június 24.

Szeretett Orsikám, régóta tudok két bünödről, te magad is gyakran vallottad meg őket: egyik az, hogy nem tudsz hazudni, mert csakhamar rajtakapnak, másik az, hogy ügyetlenül ravaszkodsz: mert nem kellett volna amiatt, hogy elvesztetted pecséted, a nekem való írást elhagynod. Nem tudtál-e csak annyi kis ravaszsađot kigondolni, hogy Sárváratt

¹⁶ Előtte kihúzott kísérlet a *pöczet* szóra.

¹⁷ Pecsét miatt az első *e*-n nem látszik az esetleges mellékjel.

¹⁸ Pecsét miatt nem olvasható a szöveg.

¹⁹ Pecsét miatt nem olvasható a szöveg

²⁰ Zaberdinus Boldizsár deák, kanizsai viceudvarbíró, majd sztenicsnyáki prefektus (SZAT-LÓCZKI 2016: 240).

²¹ A mellékjel az *a*-ra csúsztva.

feledted a pecsétgyűrűt? És akárki gyűrűjével pecsételhetnél volna, és ez idő közben [...] pecsétgyűrűt metszethetnél volna. A [...] efféle magad mentésedet, nekem való nem írásodról mostantól be nem veszem. Ugyan pecsételetlen leveledet is jó néven veszem én, amiben egészségetekről írsz. Isten tartson meg. Dátum: Pozsony, 1557. június 24.

Megtudtam Boldizsár deáktól, hogy Ferkó különb állapotban van, mint ahogy ott hagytam. Hála Istennek, éltesse a kegyelmes nagy Úristen.

A te nádorispánod

Címzés:

Spectabili et Magnificae dominae | Vrsulae Kanisay Palatinae | Regni Hungariae et domine
| consorti nostrae charissimae

3. levél

A) Átirat

Sárvár, 1557. november 8.

- KÁROLYI–SZALAY 1882: 101; VIDA 1988: 194.

Tekentetes Nagyságos tiszteendő szerelmes vram | az en szolgálatomnak ajánlása után, kivánom az .k. ö eghesseget hallanom mi Istennek ö voltabol mind az .k. kis ferkojával | égetembe eghessegbe vágnk²² ma öve en | hozam övöna azon²³ mit vegesz velem | meg nem tvdok .k. arvl írnom ha az haz | kesz volna csak akkor lene hírevel .k. hog ot | volnek az orcam²⁴ hog .k. ithon valais | vyzket vala ha .k. eszebe ivtna montamis .k. | de az vtan vgan bizonaba vizketet vg añira | hog öol meg temerdekvlt²⁵ az orcam bere | igen felek az aszoñom tanácvl²⁶ de mast | Istennek „legen hala”²⁷ köneb ha esmeg ream nem terne | de azért mastis alkolmason vágon mind hevsege | temerdeksege az vyzketese ninczen oñan igen | raýtam az hatalmas minden hato vr²⁸ Isten | tarcza meg .k. Datum Az .k. sarvaraba .8. novebris | .1557.

Az .k.med | orsollaja etc.

Címzés:

Tekentetes Nagyságos tiszteendő | nadrispan vramnak | az nagságos nadasdý | thamasnak nekem | tiszteendő szerelmes | vramnak

B) Olvasat

Sárvár, 1557. november 8.

Tekéntetes, nagyságos, tiszteendő, szerelmes uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom az kegyelmed jó egészségét hallanom. Mi Istennek jóvoltából mind az ke-

²² A g-t valamilyen betűről, valószínűleg l-ről vagy k-ről javította.

²³ *Zsuzsanna asszony*: 'menstruáció' (CSEFKÓ 1949: 378–379).

²⁴ Utána áthúzva: *meg*.

²⁵ *Megtemérdekült*: 'megduzzadt' (MAGYARY-KOSSA 1929: 304).

²⁶ *Asszonyom tánca*: 'orbánc' (MAGYARY-KOSSA 1929: 284); esetleg menstruációs ciklushoz kötődő hormonális bőrkiütés (CSEFKÓ 1949: 377–378).

²⁷ Sor fölé beszúrva.

²⁸ Valami utána írva, gyűrődés miatt nem kivehető.

gyelmed kis Ferkójával egyetembe egészségbe vagyunk. Ma jöve én hozzám Zsuzsonna asszony, mit végesz velem, még nem tudok kegyelmednek arról írnom. Ha az ház kész volna, csak akkor lenne hírével kegyelmed, hogy ott volnék. Az orcám, hogy kegyelmed itthon vala is viszket vala, ha kegyelmednek eszébe jutna, montam is kegyelmednek, de azután ugyan bizonyába viszketett úgy annyira, hogy jól megtemérdekült az orcám bére. Igen félek az asszonyom táncátúl, de mast, Istennek legyen hála, könnyebb, ha esmég reám nem térne. De azért mast is alkalmason vagyon mind hévsége, temérdeksege, az viszketése nincsen olyan igen rajtam. Az hatalmas, mindenható Úristen tarcsa meg kegyelmedet. Dátum: az kegyelmed Sárvárába 8. nove(m)bris, 1557.

Az kegyelmed Orsollája

Címzés:

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő nádrispán uramnak, az nagyságos Nádazsdi Tamásnak, nekem tisztelendő szerelmes uramnak

C) Értelmezés

Sárvár, 1557. november 8.

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő, szeretett uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom kegyelmed jó egészségét hallani. Mi Istennek jóvoltából mind kegyelmed kis Ferkójával egyetemben egészségesek vagyunk. Ma jött meg a menstruációm, arról, hogy hogyan zajlik le, még nem tudok kegyelmednek írni. Ha a ház kész volna, csak akkor üzenjen kegyelmed, hogy oda menjek. Az orcám, amikor kegyelmed itthon volt is, viszketett, ha kegyelmednek eszébe jutna, mondtam is kegyelmednek, de azután ugyan bizony viszketett úgy annyira, hogy jól megduzzadt az orcám bőre. Igen félek az orbáncától, de most, Istennek legyen hála, könnyebb, ha ismét rám nem térne. De azért még most is forró és duzzadt, de a viszketése nem gyötör annyira. A hatalmas, mindenható Úristen tartsa meg kegyelmedet. Dátum: kegyelmed Sárvárában 1557. november 8.

Kegyelmed Orsolyája

Címzés:

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő nádorispán uramnak, nagyságos Nádasdy Tamásnak, nekem tisztelendő, szeretett uramnak

4. levél

A) Átirat

Bécs, 1557. november 23.

● —

Szerelmes orsikam, hala Jstennek hóg | mind ferkod iöl vaon, smind | orcad iobbann vaon, De mind | azaltal iü fel, ha egeb dologh | nem volnais, czak az²⁹ | babaertis,³⁰ az

²⁹ A sor végén tintafoltos *babaertis*.

³⁰ Sor elejére beszúrva.

hazlatńies, azertis hođ legũnk | egũt, miert hođ haza nem boczatnak, | iũfel, az mint megh
izentem, | komanktvl, Jsten tarczon | megh Datum Bęczbe .23. | 9bris 1557

Az te Nadařdyd etc.

Címzés:

Spectabilj et Magnificae dominae | Vrsulae de Kanisa Palatinae | Regni³¹ Hungariae etc.
Domineę | consortj nostrae charissimę atque honorandae

B) Olvasat

Bécs, 1557. november 23.

Szerelmes Orsikám, hála Istennek, hogy mind Ferkód jól vagyon, s mind orcád jobban vagyon. De mindazáltal jũ fel, ha egyéb dolog nem volna is, csak az bábáért is, az ház látnyi es, azért is, hogy legyũnk egyyũtt, miert hogy haza nem bocsátnak. Jũ fel, az mint megizentem kománkttul. Isten tarcson meg. Dátum: Bécsbe, 23. novembris, 1557.

Az te Nádazsdid

Címzés:

Spectabilj et Magnificae dominae Vrsulae de Kanisa Palatinae Regni Hungariae Domineę consortj nostrae charissimę atque honorandae

C) Értelmezés

Bécs, 1557. november 23.

Szeretett Orsikám, hála Istennek, hogy mind Ferkód jól van, mind az orcád jobban van. De mindazonáltal gyere fel, ha egyéb dolog nem akadna, csak a bábáért is, a házat megnézni is, és azért is, hogy egyyũtt legyũnk, mivel hogy haza nem bocsájtanak. Gyere fel, ahogy megũzentem kománkkaal. Isten tartson meg. Dátum: Bécsben, 1557. november 23.

A te Nádasyd

Címzés:

Spectabilj et Magnificae dominae Vrsulae de Kanisa Palatinae Regni Hungariae Domineę consortj nostrae charissimę atque honorandae

5. levél

A) Átirat

Fertőszentmiklós, 1557. július 3.

- –

Tekentetes Nađsagos tiztelendõ szerelmes vram az en | szolgalatomnak ayanlasi
vtan kívanom az .k. | eghesseget³² hallanom³³ mý az vr Jstennek | akaratából eghessegebe

³¹ Az R papírhiba miatt félig nem látható.

³² Tintafoltos g.

³³ Elõtte kihúzott próbálkozás a *hallanom* szóra.

vágvnk mind az³⁴ .k. kis | ferkojával egyetembe továbbba az³⁵ aszoinom³⁶ v̄ .k. | dolga mibe legyen .k. meg erti az gafpar doctör³⁷ | vram leveleből bizon szegen aszoinom nehezen | vagon de az vr Jsten azert minde iora | adhaťa en holnap levkara megek ha .k.nek io³⁸ | akarata volna ferkot ot io modon hannam es | en magam had³⁹ mennek hoza de azert | vg legyen mint .k. akarja Az hatalmas | vr Jsten tarcza meg .k. Datum⁴⁰ Az .k. | falvyaba | szent mikloson .3. Jvly .1557.

Az .k.med | orsollaja *etc.*

Címzés:

Tekentetes Nagysagos tisztelendő | nadrispan vramnak | az nagsagos⁴¹ nadasdy | thamasnak nekem | tisztelendő szerelmes | vramnak

B) Olvasat

Fertőszentmiklós, 1557. július 3.

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom az kegyelmed egészségét hallanom. Mi az Úristennek akarattából egészségbe vagyunk mind az kegyelmed kis Ferkójával egyetembe. Továbbá az asszonyom ű kegyelme dolga mibe legyen, kegyelmed megérti az Gázspár doktor uram leveléből. Bizony, szegény asszonyom nehezen vagyon, de az Úristen azért minde[n] jóra adhattya. Én holnap Lőkára megyek, ha kegyelmednek jó akarattya volna, Ferkót ott jómódon hannám, és én magam hadd mennék hozzá. De azért úgy legyen, mint kegyelmed akarja. Az hatalmas Úristen tarcza meg kegyelmedet. Dátum az kegyelmed falujába, Szentmiklóson, 3. júli, 1557.

Az kegyelmed Orsollája

Címzés:

Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő nádrispán uramnak, az nagyságos Nádazsdi Tamásnak, nekem tisztelendő, szerelmes uramnak

C) Értelmezés

Fertőszentmiklós, 1557. július 3.

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő, szeretett uram, az én szolgálatomnak ajánlása után kívánom kegyelmed jó egészségét hallani. Mi az Úristennek akaratából egészségek vagyunk mind kegyelmed kis Ferkójával egyetemben. Továbbá: azt, hogy asszonyom

³⁴ Előtte áthúzott *ak*, amit megpróbált *az*-ra javítani.

³⁵ Előtte áthúzva: *asz*.

³⁶ Mailáth Istvánné Nadasdy Anna, Nadasdy Tamás nővére (NAGY 7: 248).

³⁷ Tintafoltos az első *o*, a melléjel a *t*-re csúszott a *c*-ről. – Szegei Kőrös Gáspár (1525/30–1563), korának egyik legismertebb orvosa. 1553-ban Olaszországban ismerkedett meg Nadasdy Tamással, aki aztán udvari orvosává tette (MARKÓ 6: 237–238).

³⁸ Sor alá beszúrva.

³⁹ A *d* a sor fölé beszúrva, utána valami tintafoltos és áthúzva.

⁴⁰ Tintafoltos a rövidítés jele.

⁴¹ Tintafoltos *s*.

ökegyelme dolga hogyan van, kegyelmed megérti Gáspár doktor uram leveléből. Bizony, szegény asszonyom rosszul van, de az Úristen azért mindent jóra fordíthat. Én holnap Lékára megyek, ha kegyelmed is azt akarná; Ferkót ott jó módodon hagytam, én magam hadd mennék hozzá. De azért úgy legyen, mint kegyelmed akarja. A hatalmas Úristen tartsa meg kegyelmedet. Dátum: kegyelmed falujában, Szentmiklóson, 1557. július 3.

Kegyelmed Orsolyája

Címzés:

Tekintetes, nagyságos, tisztelendő nádorispán uramnak, nagyságos Nádasdy Tamásnak, nekem tisztelendő, szeretett uramnak

6. levél

A) Átirat

Tábor Nagykanizsa mellett, 1556. augusztus 26.

- KÁROLYI-SZALAY 1882: 15–16; VIDA 1988: 170.

Szerelmes orsikam, bizon enghem az seńedek⁴² | añira megh gótró, ęs gőzö, hog ęgebet⁴³ | nem tehetek benne, hanem tennap | el kezdem magam oruoslańi, ęs | el vezteni, az⁴⁴ lorom⁴⁵ gókeret | iros vařal, ęs viaszal főztek | ęgbe, ęs előszőr az⁴⁶ komlot főztek | megh ęs annak az vizebe főřöz=| tótek megh, ęs oztan vř kentenek | megh kenőuel, ęs csak tennap | dellest főřótem megh ęs az vtann | kentek megh⁴⁷, de vř tećik hog⁴⁸ | csak ezis haznalt, azt mongak | hog minden nap kećer kel főřődnőm | ęs kenődnőm, ęs hog ęg hetigh el | vesz, de ha ezzel el nem vezne, | ha tees mit tuć ird megh, mert | [...]m⁴⁹ h[...]⁵⁰ ęgeb benne el kel | veztenem, mert ighen nughatatlan | vařok miata, vař ket leue=| lemre nem tel valazt kiualt keppenn | arra, kibenn az sarwarra valo | menesedrűl irtam vala, Akarnam | ertenem mit vegheztel, Jsten tarczon | megh, taneczon, ęs sehhezčon, mind⁵¹ | az egetlen ęgűnkkel, ęs aszonommal⁵², | Gaborról⁵³, ęs minden „hozzatok”⁵⁴ tartozok=| val egetembe, Hala legen az | .k.mes nař vr Jstennek az seńedek=| tűl megh valua řo eghessegbe | vařok,

⁴² *Senyedék*: 'fekély' (MTsz. 2: 368–369).

⁴³ A g javítva.

⁴⁴ Utána valami kihűzva.

⁴⁵ *Lórom*: 'Rumex acetosa', *acetosa*, *lórom* (sós ~), *lósóska*, *sósdí*, *sóska* (*mezei sóska*, *nagy ~*, *réti ~*), *sóskalórom* (*erdei ~*). Gyógynövény, amely vizelethajtó, nyálkaoldó, vértisztító hatással bír (VÖRÖS 2008: 466–467).

⁴⁶ Az az utólag beszorítva.

⁴⁷ Lyukas a papír a *kentek megh* felett.

⁴⁸ Lyukas a papír a *hog* felett, nem látható, hogy van-e mellékjel a g-n.

⁴⁹ Lyukas a papír, nem olvasható a szöveg.

⁵⁰ Lyukas a papír, nem olvasható a szöveg.

⁵¹ Előtte kihűzött ęs.

⁵² Mailáth Istvánné Nádasdy Anna.

⁵³ Mailáth Gábor, Mailáth Istvánné Nádasdy Anna fia, Nádasdy Tamás unokaöccse. Nádasdy Tamás ęs Kanizsai Orsolya saját fiuként nevelték, ęs Nádasdy Ferenc születéséig örökösüknek szánták (ASZTALOS 2013: 168).

⁵⁴ Kihűzött *hozzad*, sor fölé beszűrt *hozzatok*.

hozam tartozokis | bekeuel es eghesseghel vannak, | az szeghen [...]wary⁵⁵ miklostol⁵⁶ | megh
 va[l]ua ki az lo rugasba | hala megh Datum az Taborba | kanýþa Mellet : 26 Augusti | 1556
 Az te rúhos [sza]ros⁵⁷, tókös, | h[...]nuszod⁵⁸

Címzés:

Ez leuel [ad]assek⁵⁹ az en | szerelmes orsollamnak

B) Olvasat

Tábor Kanizsa mellett, 1556. augusztus 26.

Szerelmes Orsikám, bizon engem az senyedék annyira meggyötör és győző, hogy egyebet nem tehetek benne, hanem tennap elkezdém magam orvoslanyi, és elvesztenyi. Az lórom gyökerét írós vajjal és viasszal főzték egybe, és először az komlót főzték meg, és annak az vizébe füröszttötek meg, és osztán úgy kentek meg kenővel, és csak tennap déllést füröttem meg, és az után kentek meg, de úgy teccik, hogy csak ez is használt. Aszt mongyák, hogy minden nap kéccer kell fürödnöm és kenődnöm, és hogy egy hétig elvész. De ha ezzel el nem veszne, ha te es mit tucc, írd meg, mert [...]m h[...] egyéb benne el kel vesztenem, mert igen nyughatatlan vagyok miatta. Vagy két levelemre nem tél választ, kiváltképpen arra, kiben az Sárvárra való menésedrül írtam vala. Akarnám értenem, mit végesztél. Isten tarcon meg, tanéccson és segéccsön, mind az egyetlen együnkkel, és asszonommal, Gáborral és minden hozzátok tartozókval egyetembe. Hála legyen az kegyelmes nagy Úristennek, az senyedéktül megválva jó egésségbe vagyok. Hozzám tartozók is békével és egésséggel vannak, az szegén [...]vári Miklóstól meg vá[l]va, ki az lórúgásba hala meg. Dátum az táborba Kanizsa mellett, 26 augusti, 1556.

Az te rühös, [sza]ros, tőkös, h[...]nuszod

Címzés:

Ez levél [ad]assék az én szerelmes Orsollámnak

C) Értelmezés

Tábor Kanizsa mellett, 1556. augusztus 26.

Szeretett Orsikám, bizony engem annyira meggyötört és legyőzött a fekély, hogy egyebet nem tudtam tenni, mint hogy tegnap elkezdtem orvosolni és elmulasztani. A lórom gyökerét írós vajjal és viasszal főzték egybe; először a komlót főzték meg, és annak vizébe füröszttötek meg, aztán úgy kentek meg kenőccsel, és csak tegnap déltájt fürödtem meg, és azután kentek meg, de úgy tűnik, már ez is használt. Azt mondják, hogy minden nap kétszer kell fürödnöm és kenődnöm, akkor egy héten belül elmúlik. De ha ettől el nem múlna, te is amit tudsz, írd meg, mert [...] egyéb benne el kell mulasztanom, mert

⁵⁵ Lyukas a papír, nem olvasható a szöveg.

⁵⁶ Lyukas a papír a *mik*- felett.

⁵⁷ Lyukas a papír, az *sza*- a szöveggörnyezetből kikövetkeztethető.

⁵⁸ Lyukas a papír, nem olvasható a szöveg.

⁵⁹ Lyukas a papír, az *ad*- nem olvasható.

igen nyughatatlan vagyok miatta. Vagy két levelemre nem tettél választ, kiváltképpen arra, melyben a Sárvárra való menésedről írtam. Akarnám tudni, mit végeztél. Isten tartson meg, tanítson és segítsen, mind egyetlenegyünkkel, asszonyommal, Gáborral és minden hozzátok tartozókkal egyetemben. Hála legyen a kegyelmes nagy Úristennek, a fekélytől eltekintve jó egészségben vagyok. Hozzám tartozók is békességben és jó egészségben vannak, a szegény [...]vári Miklóst kivéve, aki lórúgásban halt meg. Dátum: táborban Kanizsa mellett, 1556. augusztus 26.

A te rühös, szaros, tökösh[...].nuszod

Címzés:

E levél adassék az én szeretett Orsolyámnak

Kulcsszók: középmagyar kor, forrásközlés, misszilisek, Nádasdy Tamás, Kanizsai Orsolya

Hivatkozott irodalom

- ASZTALOS BERNADETT 2013. Gyermekevelés Nádasdy Tamás udvarában. *Embertárs* 11: 166–175.
- CSEFKÓ GYULA 1949. Zsuzsanna asszony. *Magyar Nyelvőr* 73: 378–379.
- ERDŐDY EDIT szerk. 1978. *Szeretők és házastársak*. Magvető, Budapest.
- HARGITTAY EMIL szerk. 1981. *Régi magyar levelestár I-II*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 183–190.
- KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF szerk. 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest.
- LAMPÉRTH GÉZA 1923. *Régi magyar levelesláda. Múlt idők szerelmes írásai és egyébek*. Pantheon Irodalmi Intézet R-T, Budapest.
- DR. MAGYARY-KOSSA GYULA 1929. *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* 2. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 122., Budapest.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1923. Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. II. közlemény. *Levéltári Közlemények* 1: 287–309.
- MARKÓ = MARKÓ LÁSZLÓ 2001–2007. *Új magyar életrajzi lexikon* 1–6. Helikon Kiadó, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF 1893–1901. *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- NAGY = NAGY IVÁN 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 1–12. Pest.
- PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- TERBE ERIKA 2011. Kertészkedő nagyasszonyok. In: *Klárások*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Sociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, Budapest, 346–351.
- TERBE ERIKA 2017. Hangjelölési kérdések Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében. In: BENŐ ATTILA – GÜTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII.*

- Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) három szimpóziumának előadásai.* Termini Egyesület, Budapest. 85–95.
- SZATLÓCZKI GÁBOR 2016. *Vár a várban. A várak népe és a mezei hadak. I. A várak népe.* Missiles, Szeged.
- VIDA TIVADAR szerk. 1988. „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- VÖRÖS ÉVA 2008. *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára.* Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára, Debrecen.

Letters from the correspondence of Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai

Although Tamás Nádasdy and Orsolya Kanizsai were prominent figures of 16th-century Hungary, who left behind a rich source material, their missilis letters have received little linguistic processing. The reason for this is that, although several volumes of historical and literary studies deal with their correspondence, these editions are not faithful to the letter, and far-reaching conclusions cannot be drawn from the few letters published faithfully. My goal was to at least partially fill this gap by processing the Nádasdy–Kanizsai correspondence of 1556–1557, and creating a faithful transcription, reading, interpretation, and linguistic-philological analysis. This article contains six Nádasdy–Kanizsai missilis letters, including ones previously unpublished.

Keywords: Middle Hungarian period, source research, missilis letters, Tamás Nádasdy, Orsolya Kanizsai.

SURÁNYI ANNA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. ANDOR JÓZSEF, Pécsi Tudományegyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., andor.jozsef2@gmail.com – ANTALNÉ DR. SZABÓ ÁGNES, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, a.szabo.agnes@btk.elte.hu – BALOGHNÉ DR. NAGY GIZELLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvónőképző Kar, Idegen Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1126 Budapest, Kiss János altábornagy u. 40., bnagy.gizella@tok.elte.hu – DR. CSEHY ZOLTÁN, Comenius Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, FiF UK Gondova 2. Bratislava 81102, zoltan.csehy@uniba.sk – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. HAADER LEA, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, haader.lea@gmail.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kistraba@gmail.com – DR. KOROMPAY KLÁRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, korompay.klara@btk.elte.hu – DR. KUGLER NÓRA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi

Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kugler.nora@btk.elte.hu – DR. MÁRKUS ÉVA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvónőkészítő Kar, Idegen Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1126 Budapest, Kiss János altábornagy u. 40., markus.eva@tok.elte.hu – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagóguskészítő Kar, 6701 Szeged, Pf. 396., nljszeged@gmail.com – DR. PESTI JÁNOS, 7625 Pécs, Vilmos u. 31., drpestijanos@gmail.com – DR. POMÁZI BENCE, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, pomazi.bence@gmail.com – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – DR. T. SOMOGYI MAGDA, – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, somogyimagda@gmail.com – SURÁNYI ANNA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, suranyianni@gmail.com – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, zoltan.andras@staff.elte.hu.